

MACRO ECONOMISCHE VERKENNING

2004

Speciaal onderwerp
Studiefinanciering

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding	11
1.1 De wereldeconomie	11
1.2 De Nederlandse economie	16
1.3 De collectieve sector	29
1.4 Slot	33
2 De internationale conjunctuur	37
2.1 Productie, bestedingen, arbeidsmarkten en overheidsbegrotingen	37
2.1.1 Verenigde Staten	37
2.1.2 Japan	41
2.1.3 Opkomende economieën	41
2.1.4 West Europa	43
2.2 Inflatie	50
2.3 Financiële markten	52
2.3.1 Rentes	52
2.3.2 Wisselkoersen	54
2.3.3 Aandelenkoersen	55
2.4 Wereldhandel	56
2.4.1 Wereldhandelsvolume	56
2.4.2 Prijs van industrieproducten	58
2.4.3 Olieprijs	61
2.4.4 Grondstoffenprijzen, exclusief energie	62
2.5 Externe data voor Nederland	62
2.6 Risico's en onzekerheden	63
3 De Nederlandse conjunctuur	65
3.1 Volumeconjunctuur	65
3.1.1 Particuliere consumptie	65
3.1.2 Woningbouw	70
3.1.3 Investerings	74
3.1.4 Buitenlandse handel	78
3.1.5 Productie	82

3.2	Prijzen en winsten	88
3.2.1	Inflatie	88
3.2.2	Uitvoerprijs en ruilvoet	90
3.2.3	Winstgevendheid	92
4	Arbeid en inkomen	97
4.1	Arbeidsmarkt	97
4.1.1	Loonvoet	97
4.1.2	Werkgelegenheid	101
4.1.3	Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures	105
4.2	Koopkracht	109
5	De collectieve sector	115
5.1	De collectieve uitgaven	115
5.1.1	Beleidsuitgangspunten	115
5.1.2	De ontwikkeling van de collectieve uitgaven	120
5.1.3	Uitkeringsvolume en i/a-ratio	124
5.2	De collectieve lasten	127
5.2.1	Beleidsuitgangspunten	127
5.2.2	Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten	131
5.3	EMU-saldo en schuld	133
6	Een sociaal leenstelsel: studiefinanciering volgens het boekje	137
6.1	Inleiding	137
6.2	Economische argumenten voor de financiering van hoger onderwijs	138
6.3	Het huidige stelsel versus een sociaal leenstelsel	140
6.4	Mogelijke consequenties van een sociaal leenstelsel voor Nederland	141
6.5	Andere mogelijke reacties van onderwijsdeelnemers	145
	Bijlagen	149
	Verklaring van afkortingen	193

Kaders in hoofdstukken

1	Inleiding	11
	• Onzekerheidsvariant: herstel van de dollar	25
	• Onzekerheidsvarianten: uitgesteld herstel internationale economie en hogere rente	26
2	De internationale conjunctuur	37
	• Dubbeldippen in het begin van de laatste drie decennia	40
	• Begrotingstekorten en economische groei	46
	• Agenda 2010, het Duitse pakket van structurele hervormingen	49
	• De Chinese buitenlandse handel in perspectief	57
3	De Nederlandse conjunctuur	65
	• Uiteenlopende scenario's voor de ontwikkeling van de huizenprijzen	73
	• Kalendereffecten en de economische groei in 2004	83
	• Revisie CPB-conjunctuurindicator	86
	• BTW op arbeidsintensieve diensten mogelijk omhoog	90
4	Arbeid en inkomen	97
	• Consequenties van ABP-onderhandelaarsakkoord en -herstelplan	99
	• Trefzekerheid werkloosheids- en werkgelegenheidsramingen ^a	103
	• WTZ-omslagbijdrage neemt ook in 2004 sterk toe	111
5	De collectieve sector	115
	• Vernieuwing tabellen collectieve sector	118
	• De regels voor het begrotingsbeleid	124
	• Lastenbeeld CPB versus kabinet	129
	• Conjuncturele invloed op het structurele EMU-saldo	134
6	Een sociaal leenstelsel: studiefinanciering volgens het boekje	137
	• Financiering hoger onderwijs	142

Woord vooraf

Het conjuncturele beeld voor 2003 en 2004 is verre van rooskleurig. Nederland ondervindt net als andere Europese landen de gevolgen van de recessie. In een aantal landen is in de eerste helft van 2003 sprake van krimp. De tweede helft van 2003 wordt naar verwachting gekenmerkt door een licht herstel van de wereldeconomie, met name gevoed vanuit de Verenigde Staten. De voorboden hiervan (de zogenaamde ‘voorlopende indicatoren’) zijn inmiddels reeds zichtbaar. Voor 2004 is een verder herstel voorzien.

De Nederlandse economie zal hier in 2004 evenwel nog niet ten volle bij kunnen aansluiten. De geraamde BBP-groei van 1% blijft achter bij het Europees gemiddelde. In 2003 en 2004 heeft Nederland de laagste groei van alle Europese landen. De werkloosheid loopt in 2004 op naar 540 000 personen.

Een belangrijke oorzaak van het achterblijven van de groei is dat exporteurs niet volledig kunnen profiteren van het herstel van de wereldeconomie. Belangrijke oorzaak hiervan is de verslechtering van de concurrentiepositie, sinds 1997 zijn de loonkosten per eenheid product ruim 10% sterker gestegen dan bij de concurrenten in het eurogebied. Ook zorgwekkend is dat de bedrijfsinvesteringen in de driejaarsperiode 2002/2004 met in totaal zo’n 10% zullen dalen. Deze ontwikkelingen leggen een niet geringe hypotheek op de groeidynamiek na 2004.

Hoe reageert het kabinet op de uitdaging van het versterken van het groeivermogen van de Nederlandse economie in een tijd waarin de overheidsfinanciën vergrijzingsbestendig moeten worden gemaakt en in combinatie met evenwichtige inkomensverhoudingen?

Vanuit het perspectief van het groeivermogen kunnen twee aangrijppingspunten worden onderscheiden, de arbeidsparticipatie en de productiviteit. Bij de arbeidsparticipatie staat met name het bevorderen van de deelname van ouderen centraal, onder andere door het ontmoedigen van het gebruik van VUT- en FPU-arrangementen. Dit is een substantiële opgave, waarbij er op korte termijn spanning kan optreden met oploep van de werkloosheid en de taakstellingen in de collectieve sector. Voor een hogere productiviteitsgroei zijn onder meer een adequate marktordening en investeringen in innovatie en kennis noodzakelijk.

Het streven naar vergrijzingsbestendige overheidsfinanciën wordt via het lange-termijnperspectief van schuldreductie ingevuld. In reactie op de recente verslechtingen bleken hiervoor aanvullende maatregelen nodig. Op termijn zal dit uitgangspunt ertoe leiden dat het laten werken van de automatische stabilisatoren samen kan gaan met het voldoen aan de Europese begrotingsnormen en -randvoorwaarden.

Ook wordt door het kabinet ingezet op een gematigde inkomensontwikkeling in de collectieve sector, in de verwachting dat ook in de marktsector de benodigde matiging tot stand zal komen. Dit resulteert in een evenwichtige inkomens- en lastenverdeling.

De maatregelen voor 2004 en voor latere jaren vergen veel van de spankracht van de economie en de samenleving. De baten van dit toekomstgericht beleid met als elementen herstel van groeivermogen, het vergrijzingsbestendig maken van de overheidsfinanciën en een evenwichtige inkomensontwikkeling zullen pas op termijn ten volle zichtbaar zijn. De ervaringen in de afgelopen decennia laten zien dat met een dergelijk beleid de marktsector ruimte wordt geboden. Het gezond maken van de openbare financiën zal, mede omdat lastenverzwaringen van betekenis voor het bedrijfsleven worden vermeden, kunnen samengaan met het leggen van een fundament voor nieuwe investeringen en werkgelegenheid in de marktsector.

De Minister van Economische Zaken,

Mr. L.J. Brinkhorst.

1 Inleiding

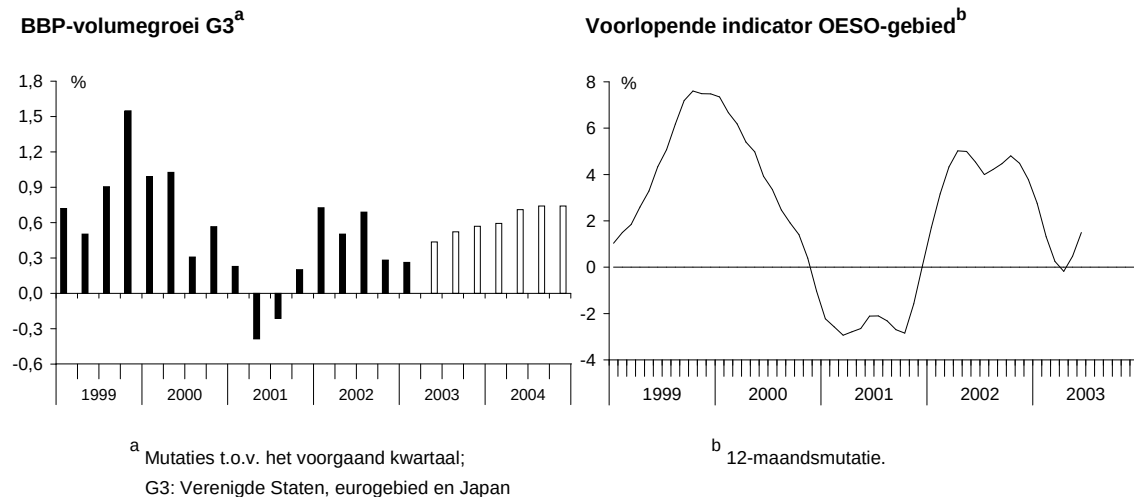
1.1 De wereldeconomie

De wereldeconomie zal naar verwachting in de tweede helft van dit jaar beginnen aan te trekken. Behalve door het ruime monetaire beleid komt deze groeiversnelling doordat de internationale politieke spanningen zijn afgenomen en de negatieve invloed van de excessen van de overoptimistische jaren negentig taant. Mede door de appreciatie van de euro zal het groeiherstel in het eurogebied echter aanvankelijk duidelijk achterblijven bij dat in de Verenigde Staten. Hierdoor zal in 2004 de werkloosheid in het eurogebied nog niet afnemen en blijft de begrotingsproblematiek groot. Door de appreciatie van de euro en de daling van de olieprijs zal in 2004 naar verwachting de inflatie in het eurogebied verder dalen.

De wereldeconomie was ook in de eerste helft van 2003 zwak en van een werkelijk herstel na de recessie in 2001 was dus nog steeds geen sprake. Voor de G3 (Verenigde Staten, eurogebied en Japan) bedroeg in de eerste helft van 2003 de BBP-groei volgens voorlopige cijfers 1¼% op jaarbasis ten opzichte van de voorgaande periode, ver onder de trendmatige groei en een duidelijke terugval van de 2¼% in de eerste helft van 2002. De hernieuwde vertraging kwam gedeeltelijk door de Irak-crisis, die leidde tot een hoge olieprijs en die de afwachtende houding bij consumenten en producenten versterkte. Verder werkte de forse daling van de aandelenkoersen sinds begin 2000 nog steeds negatief door op de bestedingen; door de Irak-crisis en de boekhoudschandalen liep deze daling zelfs op tot 50%. Tenslotte werd de bestedingsgroei geremd doordat bedrijven hun schulden wilden of moesten terugbrengen en daarom investeringen uitstelden.

In de tweede helft van 2003 zal de groei naar verwachting beginnen aan te trekken. Voor 2004 wordt voor de industrielanden de economische groei geraamd op 2½%, tegen 1¾% in 2002 en 2003. In vergelijking met eerdere fases van conjunctureel herstel betekent dit een gematigde opleving. De groei loopt op door een herstel van het vertrouwen van consumenten en bedrijven in de toekomstige economische ontwikkeling nu de korte oorlog in Irak achter de rug is. Dit herstel zal investeringen en consumptie oppeppen. Daarnaast is er het gunstige effect

Tabel 1.1 BBP-volume naar regio's, 2002-2004			
	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %		
Verenigde Staten	2,4	2½	3½
Japan	0,2	2	1¼
Eurogebied	0,9	½	1¾
EU-landen	1,1	¾	2
Industrielanden	1,6	1¾	2½
Opkomende economieën	4,5	4½	5¼
Wereld	3,0	3	3¾

Figuur 1.1 Economische groei en voorlopende indicator internationaal, 1999-2004

van de lagere olieprijs op de koopkracht van consumenten en daarmee op de consumptie. Verder nemen de negatieve bestedingseffecten van de gekelderde aandelenkoersen en de te hoge schulden af. Tenslotte zal een gunstige werking uitgaan van het ruime monetaire beleid en de in historisch perspectief nog steeds zeer lage kapitaalmarktrentes.

Verenigde Staten

Na de recessie in 2001 herstelde de Amerikaanse economie zich aanvankelijk sterk, maar halverwege 2002 zwakte de opgaande conjunctuur sterk af. Vanaf eind 2002 kwam daarbij nog eens het negatieve effect van de Irak-crisis. Door de afwachtende houding van bedrijven namen de bedrijfsinvesteringen en de werkgelegenheid weer af. In de eerste helft van 2003 nam het BBP volgens voorlopige cijfers met 1,8% op jaarbasis toe, tegen 3,5% een jaar eerder. Voorlopende indicatoren wijzen echter op een opleving. De orderpositie zit in de lift, het consumentenvertrouwen is duidelijk verbeterd, het producentenvertrouwen is toegenomen en de aandelenkoersen lagen eind augustus een kwart boven het dieptepunt in maart. Gesteund door de lage rentestanden, de verbeterende winstpositie van bedrijven, verdere belastingverlaging en de lagere dollarkoers zal de economische groei komend jaar naar verwachting opveren tot circa 3½%. Daarmee zou de groei voor het eerst sinds 2000 boven de geschatte potentiële groei liggen. Naar het zich laat aanzien zal in 2004 dan ook de werkloosheid afnemen. De conjuncturele keer ten goede zal naar verwachting gepaard gaan met een zeer gematigde inflatie. Het opwaartse effect van de dollardepreciatie van de afgelopen twaalf maanden op de prijzen is beperkt en de inflatie zal worden gedrukt door de daling in de olieprijs en de beperkte loonstijging als gevolg van de opgelopen werkloosheid. Het tekort op de Amerikaanse lopende rekening zal in 2004 nauwelijks lager uitkomen dan de 5% van het BBP die in de eerste helft van 2003 werd bereikt. Weliswaar wordt het tekort gedompt door de hogere uitvoer als gevolg van de dollardepreciatie, maar daar staat tegenover dat de binnenlandse bestedingen in de Verenigde Staten scherper aantrekken dan elders. Daarmee blijft de omvang van dit tekort op

langere termijn onhoudbaar. Dit noopt op termijn vermoedelijk tot een verdere depreciatie van de dollar en tot een relatieve groei afzwakking van de binnenlandse bestedingen.

Japan en de opkomende economieën

De Japanse economie zorgde voor een positieve verrassing in de eerste helft van 2003. Ondanks de aanhoudende bankencrisis en de deflatie was de Japanse economische groei met 1,7% op jaarbasis vrijwel gelijk aan de Amerikaanse. Positief was ook dat dit gepaard ging met verder winstherstel voor de grotere bedrijven. Maar daar staat tegenover dat, ondanks de daling van het aantal slechte leningen en de relatief goede prestatie van de Japanse aandelenbeurs, de financiële sector in een precaire situatie bleef. In mei moest de regering zelfs de vijfde bank van Japan financieel te hulp snellen om faillissement te voorkomen. Naar verwachting zal de economische groei in de tweede helft van dit jaar en in 2004 beperkt zijn en de deflatie aanhouden.

In overig Azië viel de economische groei tijdelijk terug als gevolg van de Sars-epidemie. Desalniettemin had deze regio in het eerste halfjaar opnieuw ruimschoots de hoogste groei. Ook de vooruitzichten zijn gunstig, zeker nu Sars onder controle is. Latijns-Amerika gaf een gemengd beeld te zien, maar de productie van de regio als geheel zal dit en volgend jaar vermoedelijk licht toenemen, na vorig jaar gedaald te zijn. In Centraal- en Oost-Europa wordt een aanhoudend gunstige ontwikkeling voorzien. De toetreding tot de Europese Unie in mei 2004 door acht landen in deze regio zal weinig invloed hebben op de economische resultaten van deze landen op korte termijn. Op langere termijn is door de toename van de buitenlandse handel als gevolg van de toetreding de invloed echter zeker positief.

Europese Unie

Het eurogebied stelde in de eerste helft van dit jaar opnieuw teleur. In het eerste kwartaal nam de productie nauwelijks toe en in het tweede kwartaal nam de productie vermoedelijk zelfs af. De bedrijfsinvesteringen namen af in het eerste halfjaar; de particuliere consumptie kende een zwakke groei doordat de arbeidsmarkt verder verslechterde; de uitvoer ondervond hinder van de geringe bestedingsgroei elders en de forse appreciatie van de euro. De stijging van de werkloosheid was relatief beperkt: in juli was 8,9% van de beroepsbevolking werkloos, 0,3%-punt meer dan eind vorig jaar. Nu de internationale politieke spanningen zijn afgenomen, de olieprijs is gedaald, het monetaire beleid verder is versoepeld en de Amerikaanse economie opveert, kan ook in het eurogebied de economische groei een keer ten goede maken. Door de appreciatie van de euro zal de groeiversnelling echter wel duidelijk minder krachtig zijn dan in de Verenigde Staten. Ook de kleinere stimulering vanuit de begroting, hoezeer ook te verdedigen vanuit een lange-termijnperspectief, speelt een rol bij de achterblijvende conjuncturele opgang. De rigide economie is mogelijk een andere reden. Hoewel de groei in de tweede helft weer langzaam op gang komt, bedraagt voor 2003 als geheel de geprojecteerde economische groei in het eurogebied slechts ½% en is daarmee licht lager dan in het voorgaande jaar. Voor 2004 wordt een groei van 1¼% verwacht, nog steeds onder de geschatte

potentiële groei van circa 2¼%. De arbeidsmarkt zal dan ook nog niet verbeteren; van de beroepsbevolking zal naar verwachting circa 9% werkloos blijven.

De inflatie in het eurogebied kreeg begin 2003 een opwaartse impuls door de hogere olieprijs. Hierdoor liep deze op tot 2,4% in maart. Daarna, door de lagere olieprijs, de lagere invoerprijzen als gevolg van de sterkere euro en een lagere arbeidskostenstijging, zwakte de inflatie af tot 1,9% in juli. Naar verwachting breekt een periode aan waarin de inflatie, voor het eerst sinds 2000, onder de 2% ligt, het door de Europese Centrale Bank gehanteerde plafond voor prijsstabiliteit. Voorwaarde daarvoor is wel dat de hernieuwde stijging van de ruwe-olieprijzen sinds mei van tijdelijke aard is en het opwaartse effect van de warme zomer op de voedselprijzen beperkt zal zijn. Voor 2004 als geheel wordt een inflatie van slechts 1¼% verwacht.

De economische groei is in 2004 onvoldoende krachtig om de begrotingstekorten in het eurogebied te verkleinen. Bovendien zullen in landen met te grote tekorten naar verwachting in het algemeen onvoldoende ombuigingen worden doorgevoerd om de afgesproken vermindering van de structurele tekorten met een ½%-punt per jaar te realiseren. Dit geldt bijvoorbeeld voor Duitsland, waar vanwege de economische malaise belastingverlagingen die voor 2005 waren aangekondigd al in 2004 zullen worden doorgevoerd. Vermoedelijk zullen Duitsland en Frankrijk in 2004 voor het derde achtereenvolgende jaar een tekort van meer dan 3% van het BBP hebben. Daarmee wordt 2004 een belangrijk jaar voor de in Europees verband gemaakte begrotingsafspraken. Om te voorkomen dat deze afspraken een dode letter worden en gezien haar verplichting onder het Verdrag van Maastricht, zal de Europese Commissie vermoedelijk aan de ministers van Financiën voorstellen om Duitsland en Frankrijk boetes op te leggen. Hierdoor zouden de politieke spanningen binnen het eurogebied ongetwijfeld oplopen, met mogelijk gevolgen voor de eurokoers, de renteniveaus en het consumenten- en producentenvertrouwen.

Financiële markten

In de eerste helft van 2003 hield de opmars van de euro aan. De euro steeg van pariteit in het laatste kwartaal van 2002 tot 1,17 dollar per euro in juni. In juli en augustus zwakte de euro echter weer af, tot onder 1,10 dollar per euro in de tweede helft van augustus. Dit kwam voornamelijk door berichten over het aantrekken van de groei in de Verenigde Staten. Op basis van het grote tekort op de Amerikaanse lopende rekening en het geprojecteerde economische herstel in het eurogebied wordt voor de rest van 2003 en voor 2004 de euro geprojecteerd op gemiddeld 1,15 dollar per euro.

De zwakke economische ontwikkeling en de voorziene lage inflatie leidden tot een verdere daling van de geldmarktrenten. De ECB verlaagde haar herfinancieringsrente met ¾%-punt tot 2%, historisch gezien zeer laag. Doordat de inflatie verder daalt, zal de ECB naar verwachting later dit jaar de rente met een ¼%-punt verlagen en daarna tot eind 2004 ongewijzigd laten. De Amerikaanse centrale bank zal vermoedelijk pas in de tweede helft van 2004, wanneer de opgaande conjunctuur geen monetaire ondersteuning meer behoeft en het gevaar van deflatie

geweken is, de rente beginnen te verhogen. De aantrekkende conjunctuur en de verhoging van de korte rente door de Amerikaanse centrale bank zullen naar verwachting in 2004 leiden tot licht hogere Amerikaanse kapitaalmarktrentes. Naar verwachting zal in het eurogebied de lange rente nog niet stijgen doordat de geldmarktrente nog niet wordt verhoogd en de inflatie verder afneemt.

Wereldhandel

Het wereldhandelsvolume stabiliseerde in het eerste kwartaal van 2003, na daarvoor vijf kwartalen op rij te zijn gestegen. In het tweede kwartaal was de groei beperkt, mede door de Sars-uitbraak. Doordat de mondiale vraag opveert, zal naar verwachting de wereldhandelsgroei vanaf de tweede helft van dit jaar oplopen. De wereldhandelsgroei wordt geprognosticeerd op 7¼% in 2004. Doordat het eurogebied achterblijft, zal de voor Nederland relevante wereldhandelsgroei blijven steken op 6½%. De groei is onvoldoende krachtig voor een duidelijke omslag bij de wereldhandelsprizen. Voor de tweede helft van dit jaar en voor 2004 wordt slechts een gematigde prijsstijging voorzien voor de grondstoffen exclusief energie. De prijzen van industrieproducten staan onder druk door de bestaande overcapaciteit, de relatief sterke productiviteitsstijging voor industrieproducten en de toenemende rol van lagelonenlanden, met name China, op de wereldmarkt.

Tabel 1.2	Internationale kerngegevens, 2002-2004			
	2002	2003	2004	
	mutaties per jaar in %			
BBP-volume industrielanden	1,6	1¾	2½	
Consumentenprijs industrielanden (CPI)	1,5	1½	1¾	
Wereldhandelsvolume goederen	3,2	4¼	7¾	
Wereldhandelsprijs (\$)	0,6	9¼	0	
industrieproducten (\$)	1,1	9¼	½	
grondstoffen excl. energie (\$, HWWA)	0,2	13¾	5	
ruwe olie (fob, \$)	1,9	8¾	– 11¼	
	niveaus			
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	0,94	1,13	1,15	
Ruwe olieprijs (niveau, Brent, \$/vat)	25,0	27¼	24	

Onzekerheden

Met de oorlog in Irak achter de rug zijn de internationale politieke risico's sterk afgenomen, al blijft de dreiging van terroristische aanslagen reëel. Ook is positief dat de Sars-epidemie snel is beëindigd. De kracht van de conjuncturele opleving blijft moeilijk in te schatten. In de afgelopen twee jaar zijn de volumeramingen meermalen neerwaarts bijgesteld, maar gezien de meest recente indicatoren voor de Verenigde Staten kan het herstel ook wat krachtiger zijn dan

momenteel geraamd. De onzekerheid over de kracht van de opleving impliceert ook onzekerheid over renteniveaus. Voorts zijn er de gebruikelijke onzekerheden rond olieprijs en wisselkoersen. Zo is het onzeker wanneer de Iraakse olieproductie goed op gang komt. De voorziene opleving van de Amerikaanse economie zou gepaard kunnen gaan met een wat sterkere dollar, wat een gunstig effect heeft op de voor Nederland relevante wereldhandel en op de Nederlandse concurrentiepositie. Maar ook kan, gezien het forse tekort op de Amerikaanse lopende rekening, niet worden uitgesloten dat de dollar verder verzwakt, met negatieve gevolgen voor de Nederlandse economie op korte termijn. De onzekerheden ten aanzien van de kracht van het herstel, de rente en de dollar zijn in paragraaf 1.2 verder uitgewerkt.

1.2 De Nederlandse economie

De Nederlandse economie verkeert in een stevige recessie, die in vele opzichten dieper is dan die van begin jaren negentig. Met name de marktsector heeft het zwaar te verduren. In het kielzog van de aantrekkende internationale economie treedt naar verwachting in de tweede helft van 2003 een licht herstel op, dat in de loop van 2004 aan kracht wint. Voor het gehele jaar 2003 wordt een BBP-groei van 0% geraamd en voor volgend jaar 1%. Het marktaandeel van Nederlandse exporteurs staat fors onder druk door de jarenlange verslechtering van de prijsconcurrentiepositie. Door de ongunstige ontwikkeling van het reëel beschikbaar inkomen groeit de particuliere consumptie dit jaar naar verwachting in het geheel niet en volgend jaar slechts in geringe mate. De economische omstandigheden verschaffen aan ondernemers nog altijd weinig prikkels om te investeren, terwijl volgend jaar ook de overheid niet meer in staat is om via extra bestedingen de economische groei van een impuls te voorzien.

Twee jaar lang heeft de Nederlandse economie pas op de plaats gemaakt, namelijk vanaf het eerste kwartaal in 2001 tot en met het eerste kwartaal van dit jaar. De kwartaal-op-kwartaalgroei van het BBP-volume bevond zich in die periode volgens de voorlopige cijfers van het CBS telkens rond de nullijn. De eerste schattingen voor het tweede kwartaal duiden op een flinke krimp. In de centrale projectie ligt een daling van het BBP-volume in de eerste jaarhelft besloten van ½%, die gevolg wordt door een lichte stijging van ¼% in de tweede helft van het jaar. Voor het gehele jaar 2003 wordt een nulgroei voorzien, de laagste groei sinds 1982. Het verwachte herstel in de tweede jaarhelft, dat vrijwel volledig op het conto van de aantrekkende internationale economie kan worden geschreven, zet zich naar verwachting daarna door en resulteert in een prognose voor volgend jaar van 1% BBP-groei. Dit is nog altijd ruim onder de geschatte structurele groei van circa 2%, zodat de onderbezetting van de productiefactoren verder toeneemt. Dit uit zich onder meer in een verdere stijging van de werkloosheid.

Uitgaande van de huidige projectie bedraagt de BBP-groei in de eerste vier jaar van de 21^e eeuw (2001-2004) gemiddeld een bescheiden ½% per jaar. De forse groeivertraging vergeleken met de tweede helft van de jaren negentig (1994-2000), toen het BBP-volume gemiddeld met 3,5% per jaar toenam, wordt voor een substantieel deel veroorzaakt door het wegvallen van de

uitvoer als groeimotor (zie tabel 1.3). Gemiddeld genomen genereert de uitvoer van goederen en diensten in de periode 2001-2004 slechts $\frac{1}{4}$ %-punt per jaar aan BBP-groei, terwijl de bijdrage van de uitvoer in de tweede helft van de jaren negentig gemiddeld 1,7%-punt per jaar bedroeg, de helft van de economische groei.

Tabel 1.3 Bijdragen aan de BBP-groei, 1994-2000 en 2001-2004 ^a

	1994-2000	2001-2004
	bijdragen in %-punten	
Particuliere consumptie	1,0	0
Investerings in woningen	0,1	0
Bedrijfsinvesteringen	0,3	– $\frac{1}{4}$
Overheidsbestedingen	0,5	$\frac{1}{2}$
Uitvoer	1,7	$\frac{1}{4}$
Totaal (BBP-groei)	3,5	$\frac{1}{2}$

^a De finale en de gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.

Uitvoer, prijsconcurrentiepositie en marktaandeel

De belangrijkste reden voor de teleurstellende uitvoergroei is gelegen in de internationale economische ontwikkeling. Voor de periode 2001-2004 wordt een gemiddelde jaarlijkse groei van de relevante wereldhandel voorzien van $3\frac{3}{4}$ %, minder dan de helft van de gemiddelde groei in de tweede helft van de jaren negentig ($7\frac{3}{4}$ %). Toch kan de minder uitbundige groei van de wereldeconomie de groeivertraging van de uitvoer (goederen, exclusief energie) bij lange na niet volledig verklaren. De substantieel verslechterde prijsconcurrentiepositie van Nederlandse exporteurs, waardoor hun positie op de wereldmarkt vooral dit jaar naar verwachting een zware klap te verduren krijgt, speelt eveneens een belangrijke rol.

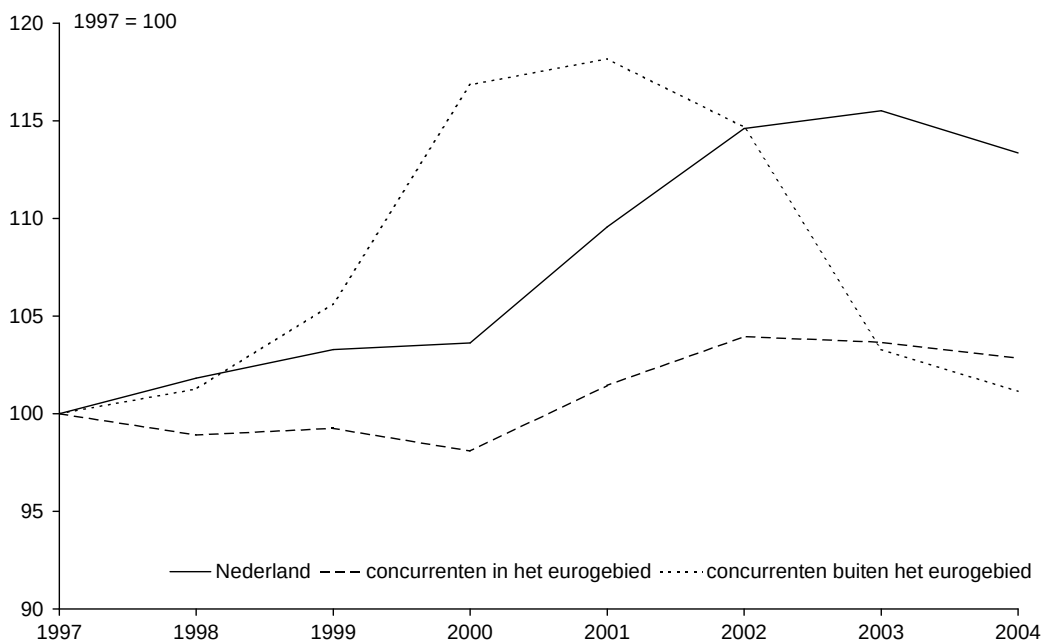
De verslechtering van de prijsconcurrentiepositie kent in essentie twee oorzaken. In de eerste plaats zijn door de relatief krappe arbeidsmarkt in ons land de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse exportsector sinds 1998 sterker gestegen dan bij de concurrentie binnen en buiten het eurogebied. De tweede oorzaak betreft de ontwikkeling van de wisselkoers. Tussen 1995 en 2000 werd de gulden ruim 32% goedkoper ten opzichte van de dollar, waarvan het Nederlandse bedrijfsleven flink heeft kunnen profiteren. Maar sinds 2001 is sprake van een omgekeerde beweging: deze zomer is de euro ten opzichte van de dollar circa 30% duurder dan in de zomer van 2001, waardoor de prijsconcurrentiepositie een forse deuk heeft opgelopen.

Volgend jaar komt naar verwachting een einde aan de reeks verslechtingen van de prijsconcurrentiepositie. De arbeidskosten per eenheid product ontwikkelen zich in ons land dan waarschijnlijk wat gunstiger dan bij onze euroconcurrenten, voornamelijk als gevolg van een hogere arbeidsproductiviteitsgroei. Bij de huidige wisselkoersprojectie komt er dan tevens een einde aan een periode van drie jaar waarin, deels door de forse appreciatie van de euro, de

arbeidskosten per eenheid product bij de concurrentie buiten het eurogebied (gemeten in euro's) cumulatief bijna 25% minder stegen dan in Nederland (zie figuur 1.2). Sinds 1997 zijn de arbeidskosten per eenheid product in Nederland gecumuleerd circa 11% meer toegenomen dan bij onze concurrenten binnen en buiten het eurogebied.

De verbeterde vooruitzichten voor de ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie zijn vanwege de vertraagde doorwerking hiervan op het uitvoervolume nog niet zichtbaar in het verloop van het afzetaandeel van Nederlandse exporteurs op de wereldmarkt. Weliswaar is het geraamde verlies van marktaandeel in 2004 niet meer zo fors als dit jaar ($-5\frac{1}{4}\%$), het slechtste resultaat sinds 1977, maar de verwachte groei van de binnenslands geproduceerde uitvoer van $2\frac{3}{4}\%$ is nog altijd $3\frac{3}{4}\%$ -punt lager dan de groei van de relevante wereldmarkt. Sinds 1995 is het marktaandeel van de binnenslands geproduceerde uitvoer cumulatief met ruim 25% afgenomen.

Figuur 1.2 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, Nederland en concurrenten, in euro's, 1997-2004 (index, 1997=100)

Particuliere consumptie

Dat de uitbundige economische groei van de tweede helft van de jaren negentig inmiddels volledig is verdwenen kan niet alleen aan de teleurstellende uitvoerontwikkeling worden toegeschreven. De gemiddelde jaarlijkse bijdrage van de consumptieontwikkeling aan de BBP-groei is in de periode 2001-2004 verwaarloosbaar klein, terwijl die in de periode 1994-2000 jaarlijks bijna 1%-punt bedroeg. De stuwende factoren achter de uitzonderlijk sterke consumptiegroei van destijds, zoals de forse groei van de werkgelegenheid en van het aandelen- en huizenvermogen van gezinnen, verkeren momenteel in hun tegendeel.

De particuliere consumptie zal dit jaar dan ook waarschijnlijk in het geheel niet toenemen. Het reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen zal vermoedelijk zelfs dalen, mede door de

Tabel 1.4 Enkele kerngegevens voor Nederland, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties in % per jaar				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	10,6	2,0	2,5	3¾	6½
Prijspeil goederenimport	9,3	0,0	– 1,2	– 3	– 2¼
Eurokoers (niveau, dollars per euro)	0,92	0,90	0,94	1,13	1,15
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	28,4	24,6	25,0	27¾	24
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	3,2	4,5	3,4	2¾	1½
Loonvoet marktsector	5,1	5,6	5,0	4	2½
Prijsconcurrentiepositie (binn. geproduc. uitvoer)	2,6	– 1,2	– 2,8	– 3½	¼
Consumentenprijsindex (CPI)	2,6	4,5	3,5	2	1½
Prijs nationale bestedingen	3,8	4,9	3,7	2¼	1½
Koopkracht (mediaan alle huishoudens)	0,9	4,4	0,5	– 1	– ½
Volume bestedingen en productie					
Goederenuitvoer (excl. energie)	12,8	0,5	0,0	1	5¼
w.v. binnenslands geproduceerd	9,1	– 0,9	0,6	– 1½	2¾
wederuitvoer	17,8	2,3	– 0,7	4	8½
Goederenimport	10,6	1,7	– 1,1	1½	4¾
Particuliere consumptie	3,5	1,4	0,8	0	¾
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	0,8	– 1,2	– 5,9	– 3¾	– ¾
Investeringen in woningen	– 0,2	0,8	– 3,7	1¾	3¾
Productie marktsector ^a	4,5	0,8	– 0,7	– ¾	1¼
Bruto binnenlands product	3,5	1,2	0,2	0	1
Reëel nationaal inkomen	3,5	0,1	– 1,6	¼	2¼
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1,8	1,3	0,2	– 1¼	– ¾
Werkgelegenheid (> = 12 uur/week, in personen)	2,8	1,7	0,8	– ¾	– ½
Arbeidsaanbod (in personen)	2,4	1,4	1,4	¾	1
	niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	269	251	302	425	540
Idem, in % van de beroepsbevolking	3,6	3,3	3,9	5½	7
Werkloosheid en bijstand (in dzd uitkeringsjaren)	576	543	551	665	780
Verhoudingen niet-actieven versus actieven (in %)	66,7	65,9	66,3	69½	72½
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector ^b (EMU-saldo, % BBP)	2,2	0,0	– 1,6	– 2,4	– 2,4
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	55,9	52,9	52,4	53,5	54,3
Collectieve-lastendruk (% BBP)	41,5	40,0	39,5	39,4	39,3
Diversen					
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (in %)	82,3	83,8	84,9	86	84¾
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	2,6	0,1	0,1	1¼	2¾
Uitvoersaldo (% BBP)	5,2	5,2	5,1	5½	5¾
Lange rente (in %, 10-jaars staatsleningen)	5,4	5,0	4,9	4	4
^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.					
^b In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van – 0,3% BBP.					

^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.^b In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0,3% BBP.

sterke stijging van de pensioen- en ziektekostenpremies. Behalve de weinig rooskleurige inkomensontwikkeling hebben ook de gedaalde aandelenkoersen een negatieve invloed op de consumptie, zij het minder dan in voorgaande jaren. Nadat de aandelenkoersen in de loop van 2000 over hun top heen waren, hebben consumenten in de twee daaropvolgende jaren hun bestedingen al fors neerwaarts aangepast, in het besef dat de mooie tijden op beurs voorlopig voorbij waren. Bovendien mag dit jaar ook niet worden gerekend op een positieve bijdrage aan de consumptiegroei vanuit het eigenwoningbezit. Enig tegenwicht biedt de lage rente, via lagere maandlasten van hypotheek en andere kredieten.

De consumptiegroei kan volgend jaar wat aantrekken, tot ¾%. Hoewel de reële contractloonstijging volgend jaar naar verwachting geringer is dan dit jaar, zal het reëel beschikbaar gezinsinkomen weer wat toenemen. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat de lasten in 2004 minder worden verzwaard dan in 2003. Bovendien leidt het herstel van de beurskoersen sinds het dieptepunt op 12 maart jongstleden tot wat hogere bestedingen. Een neerwaarts risico betreft echter de ontwikkeling van de huizenprijzen. Hoewel in de centrale projectie ligt besloten dat de gemiddelde huizenprijs slechts licht zal dalen, is een forsere neerwaartse correctie niet uitgesloten (zie ook het kader in paragraaf 3.1.2).

Investerings van bedrijven

Ten slotte draagt ook de tegenvallende ontwikkeling van de bedrijfsinvesteringen eraan bij dat de uitbundige groei gedurende de periode 1994-2000 als sneeuw voor de zon is verdwenen. Aan het eind van de vorige eeuw bevond de investeringsquote zich op een historisch gezien hoog niveau. In de voorafgaande jaren hadden ondernemers hun investeringen flink opgevoerd in reactie op de hoge productiegroei en aantrekkelijke rentabiliteitscijfers. Ook de millenniumproblematiek en de invoering van de euro speelden hierbij een rol. In de loop van 2000 kwam de klad in de bedrijfsinvesteringen, die vooral vorig jaar fors zijn teruggeschoefd. In de periode 2001-2004 zijn de bedrijfsinvesteringen gecumuleerd met ruim 11% afgenomen.

Voor dit jaar wordt een verdere krimp van de bedrijfsinvesteringen voorzien, met 3¾%. Door de sterke terugval in de productiegroei is er voldoende capaciteit om aan de vraag te voldoen, zodat de geneigdheid van ondernemers om te investeren in uitbreidingen gering is. De bezettingsgraad van het machinepark in de industrie is in juli gedaald tot 81,2%, nog slechts een fractie hoger dan de bezettingsgraad op het dieptepunt van de vorige recessie (80,5%). Bovendien zijn de financiële mogelijkheden om te investeren beperkt vanwege de lage winstniveaus, het onaantrekkelijke beursklimaat en de aanscherping van kredietcriteria door banken. In de raming voor volgend jaar daalt het totaal van de bedrijfsinvesteringen nog iets verder, een krimp die vrijwel volledig aan de forse daling van de investeringen in bedrijfsgebouwen kan worden toegeschreven. Onder invloed van het verwachte productie- en rentabiliteitsherstel ontwikkelen alle overige bedrijfsinvesteringen zich naar verwachting volgend jaar gunstiger dan dit jaar, variërend van een uiterst bescheiden krimp van de investeringen in machines en computers (– ¼%) tot een flinke groei van de investeringen in transportmiddelen (4¼%).

De geringe investeringsgeneigdheid resulteert in een investeringsquote die volgend jaar naar verwachting voor het vijfde jaar op rij daalt, tot 15¾%. Omdat deze daling werd ingezet van een relatief hoog niveau in 1999 ligt de investeringsquote pas sinds vorig jaar onder het lange-termijngemiddelde van de afgelopen 25 jaar. Het lage niveau van de investeringsquote dat voor dit en volgend jaar wordt voorzien past bij de conjuncturele ontwikkeling en wijst vooralsnog niet op een structurele verandering, die het groei- en vernieuwingspotentieel van de Nederlandse economie zou kunnen schaden. Anderzijds wijst de terugval van de investeringsquote erop dat van een structurele verhoging van het langjarig gemiddelde zoals eind jaren negentig nog voorzien werd (zie bijvoorbeeld MEV 2000, blz. 68), geen sprake is.

Marktsector

De gemiddelde productiegroei in de marktsector is in de eerste vier jaren van de 21^e eeuw, vergeleken met de tweede helft van de jaren negentig, nog sterker vertraagd dan de BBP-groei. Doordat de overheid vooral in 2001 en 2002 de uitgaven aan zorg, onderwijs, veiligheid en infrastructuur flink heeft opgevoerd, is de gemiddelde jaarlijkse bijdrage aan de BBP-groei van de overheidsbestedingen in de periode 2001-2004 nagenoeg gelijk aan die in de tweede helft van de jaren negentig (zie tabel 1.3). In de marktsector is de gemiddelde jaarlijkse productiegroei met ruim 4%-punten teruggevallen, tot krap ¼% in de jaren 2001-2004. Een dergelijk laag gemiddeld groeicijfer in een vierjaarsperiode is voor het laatst in begin jaren tachtig voorgekomen. De ongunstige productieontwikkeling in de marktsector heeft zich met enige vertraging vertaald in dalende investeringen en werkgelegenheid.

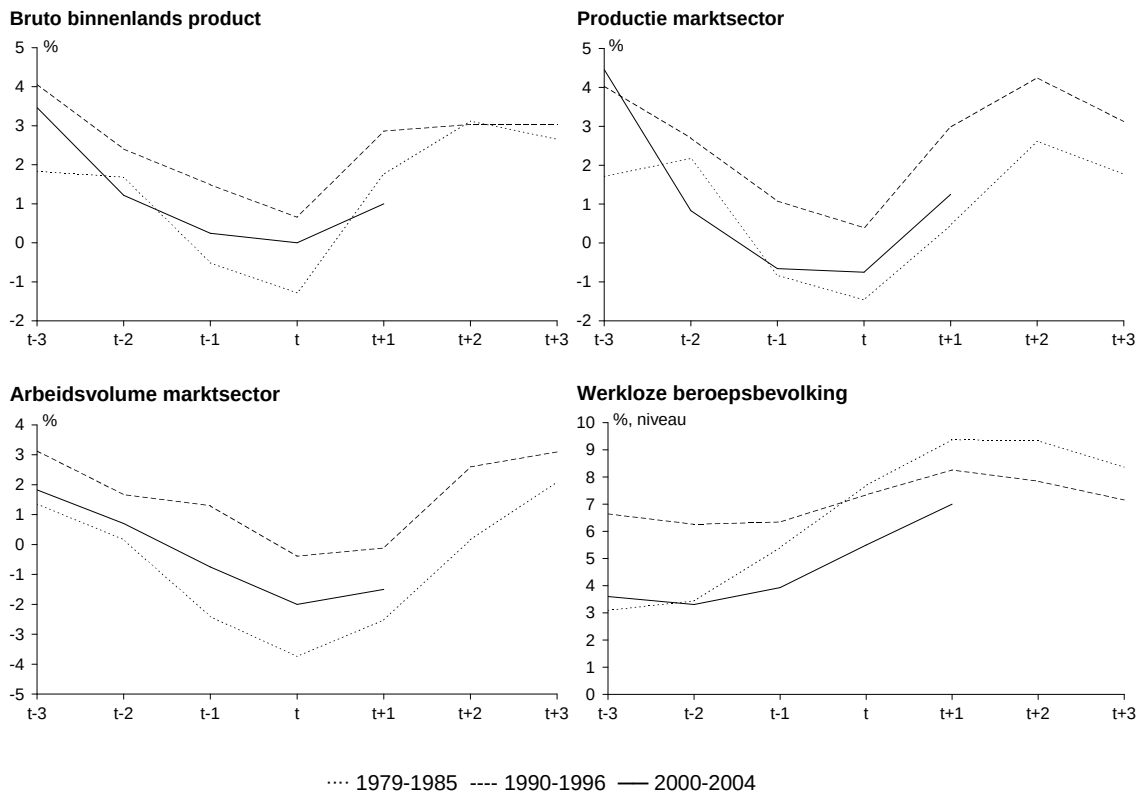
Het voor volgend jaar geraamde herstel van de BBP-groei komt ook volledig tot stand in de marktsector, aangezien door de bezuinigingsmaatregelen van het kabinet van de overheidssector volgend jaar geen positieve stimulans op de economische groei uitgaat. Komend jaar stijgt de productie in de marktsector naar verwachting met 1¼%.

Huidige recessie in historisch perspectief

Hoe verhoudt de recessie van 2002-2003 zich tot de twee voorgaande perioden van conjuncturele neergang, te weten 1981-1982 en 1992-1993? Uit figuur 1.3 blijkt dat in het dieptepunt de economische groei het midden houdt tussen de recessies van tien en twintig jaar geleden. Begin jaren tachtig ontwikkelde de economie zich nog ongunstiger, maar de huidige recessie is dieper dan die van begin jaren negentig. Doordat de productiegroei in 2001 al gering was en aan het eind van de ramingsperiode zijn potentiële niveau nog niet heeft bereikt, duurt de huidige conjuncturele neergang wel relatief lang. Ook de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt houden het midden tussen die gedurende de twee eerdere recessies. Weliswaar bevindt het werkloosheidspercentage zich momenteel op een lager niveau, maar het tempo waarin de werkloosheid toeneemt, is hoger dan begin jaren negentig en lager dan begin jaren tachtig. Net als in voorgaande recessies is sprake van een forse daling van de werkgelegenheid in de marktsector. Het werkgelegenheidsverlies in de periode 2002-2004 bedraagt gecumuleerd naar

verwachting 4% (circa 200 000 arbeidsjaren), weliswaar minder dan twintig jaar geleden, maar omvangrijker dan tien jaar terug.

Figuur 1.3 Ontwikkelingen van productie, werkgelegenheid en werkloosheid in drie perioden van conjuncturele neergang, 1979-1985, 1990-1996 en 2000-2004

Ondanks een aantal opmerkelijke overeenkomsten tussen de huidige economische ontwikkeling en die gedurende het begin van de jaren tachtig en negentig staat de economie er momenteel in structureel opzicht in het algemeen beter voor dan destijds. Dit geldt vooral voor de arbeidsmarkt en de overheidsfinanciën (zie tabel 1.5). In 1983 liep de geschatte evenwichtswerkloosheid scherp op, tot bijna 11% in 1983, waar deze zich nu niet alleen op een veel lager niveau bevindt, maar ook minder scherp stijgt. Aangezien de werkgelegenheidsontwikkeling vertraagd reageert op de productiegroei ligt in alle drie de perioden het feitelijk werkloosheidspercentage onder het geschatte evenwichtsniveau, om pas in de daaropvolgende jaren daar bovenuit te gaan. Het geraamde EMU-tekort is gemiddeld in 2002-2003 aanzienlijk kleiner dan twintig jaar geleden, maar ook minder omvangrijk dan tien jaar terug. Hierbij dient evenwel te worden aangetekend dat dit tekort in de hersteljaren 1994 en 2004 verder verslechtert, terwijl het in 1983 juist afnam. De schuldquote van de collectieve sector was vooral begin jaren negentig sterk opgelopen, terwijl de collectieve-lastendruk zowel tien als twintig jaar terug substantieel hoger lag dan nu.

In de marktsector is de structurele situatie weliswaar gunstiger dan begin jaren tachtig, maar ongunstiger dan begin jaren negentig. Zo was de arbeidsinkomensquote in de marktsector twintig jaar geleden nog circa 4%-punt hoger, maar tien jaar terug wat lager dan naar verwachting in 2002-2003. Ook het niveau van de investeringsquote houdt het midden tussen die gedurende de twee eerdere recessies. Het huidige rentabiliteitsniveau valt in ongunstige zin op en ligt in 2002-2003 waarschijnlijk ruim onder het niveau in beide voorgaande recessies. Dit wordt deels veroorzaakt door de slechte resultaten op investeringen in het buitenland.

Nederlandse bedrijven hebben aan het eind van de jaren negentig naar verhouding veel in het buitenland, met name in de Verenigde Staten, geïnvesteerd. Geschaald naar het BBP was ons land één van de koplopers binnen de OESO met betrekking tot de directe investeringen. Nadat de inkomsten uit deze directe investeringen aanvankelijk opliepen, hebben reorganisatiekosten, afboekingen op betaalde goodwill en een dalende dollarkoers de inkomsten uit buitenlandse investeringen - en daarmee de rentabiliteit op het eigen vermogen – sinds 2001 drastisch vermindert (zie ook paragraaf 3.1.3).

Tabel 1.5 Enkele indicatoren voor de economische structuur, 1981-1982, 1992-1993 en 2002-2003			
	1981-1982	1992-1993	2002-2003
	gemiddeld niveau per jaar		
Marktsector			
Arbeidsinkomensquote marktsector	89,6	84,6	85½
Investeringsquote marktsector	14,7	16,9	16¼
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	4,8	9,5	8
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	6,3	7,6	5
Arbeidsmarkt			
Werkloze beroepsbevolking (% beroepsbevolking)	6,6	6,8	4¾
Geschatte evenwichtswerkloosheid (% beroepsbevolking)	9,0	7,9	5
Collectieve sector			
EMU-saldo (% BBP)	- 5,8	- 3,5	- 2,0
Bruto schuld collectieve sector (% BBP)	51,8	77,4	53,0
Collectieve lastendruk (% BBP)	44,9	45,0	39,5

^a Exclusief banken en verzekeringswezen, inclusief winstdeling van beleggingsresultaten op collectieve pensioenregelingen.

Onzekerheden

Het herstel van de economische groei dat in de centrale projectie besloten ligt is vergeleken met de twee eerdere recessies relatief bescheiden van omvang (zie figuur 1.3). Gelet op de in diverse opzichten wat betere structurele situatie waarin de economie zich momenteel bevindt, zou het herstel, wanneer het zich eenmaal aandient, wat sterker kunnen zijn dan geraamd. Hier zit een opwaarts risico in de centrale projectie. Anderzijds kan geenszins worden uitgesloten dat het verwachte herstel wederom langer op zich laat wachten. In de Macro Economische Verkenning van vorig jaar werd ervan uitgegaan dat het dieptepunt van de conjunctuur, afgemeten aan de BBP-groei, zich in de eerste helft van 2002 zou bevinden en dat het destijds verwachte herstel in 2003 zou aantrekken. Echter, door de oplopende internationale spanningen

in het Midden-Oosten, de aanhoudende stroom boekhoudschandalen en het uitbreken van de Sars-epidemie zijn de toentertijd reeds aanzienlijke onzekerheden bij consumenten en producenten niet afgenomen maar juist toegenomen en is het verwachte herstel van de wereldeconomie vertraagd. Bovendien is de euro ten opzichte van de dollar veel meer geapprecieerd dan waarmee vorig jaar rekening was gehouden.

Soortgelijke ontwikkelingen, waarvan destijds in de MEV 2003 de economische consequenties aan de hand van enkele onzekerheidsvarianten zijn geanalyseerd, kunnen zich ook in de komende tijd voordoen. De ogenschijnlijke rust in de internationale politieke is fragiel, terwijl de kans op zware terroristische aanslagen nog altijd aanwezig is. Daar staat tegenover dat onder invloed van groeiverschillen tussen de Verenigde Staten en Europa de dollarkoers van de euro lager kan uitkomen dan is verondersteld. In twee kaders wordt aan de hand van onzekerheidsvarianten de betekenis van deze risico's voor de Nederlandse economie geïllustreerd.

Arbeidsmarkt en pensioenen

Door de inspanningen van het bedrijfsleven om via rationalisatie van de productieprocessen de lage rentabiliteit te verbeteren en door de krimp van het productievolume daalt de werkgelegenheid in de marktsector dit jaar naar verwachting met 2%, oftewel met bijna 100 000 arbeidsjaren. Een werkgelegenheidsdaling in de marktsector in die orde van grootte is sinds 1983 niet meer voorgekomen. De werkgelegenheid in de zorgsector en bij de overheid neemt waarschijnlijk nog wel met circa 35 000 personen toe, maar dit is bij lange na niet toereikend om een forse stijging van de werkloosheid te voorkomen. In de huidige raming stijgt het werkloosheidspercentage dit jaar tot 5½%, fractioneel hoger dan het niveau van de geschatte evenwichtswerkloosheid. Zo bezien is van een gespannen situatie op de arbeidsmarkt dan ook niet langer sprake.

Volgend jaar zal de werkloosheid waarschijnlijk flink verder oplopen, tot 7% van de beroepsbevolking, en zal dan circa 1½%-punt uitstijgen boven het geschatte evenwichtsniveau. De daling van de werkgelegenheid in de marktsector is dan weliswaar wat kleiner dan dit jaar, maar daar staat tegenover dat door de maatregelen van het kabinet de werkgelegenheid bij de overheid nagenoeg stabiel blijft.

Door de lastenverzwaringen en hogere pensioenpremies stijgt dit en volgend jaar de wig substantieel, wat een opwaarts effect heeft op de evenwichtswerkloosheid. Gecumuleerd loopt de evenwichtswerkloosheid in beide jaren op met ¾%-punt, tot circa 5½% in 2004.

Naast premieverhogingen nemen pensioenfondsen ook andere maatregelen om hun financiële positie op orde te brengen en om in de toekomst minder gevoelig te worden voor schokken.

Onzekerheidsvariant: herstel van de dollar

In de centrale projectie ligt besloten dat in de tweede helft van dit jaar en volgend jaar voor een euro gemiddeld 1,15 dollar moet worden betaald. Over het verloop van de eurokoers in dollars op korte termijn bestaat veel onzekerheid. Hoewel een verdere appreciatie van de euro in lijn is met fundamentele factoren, zoals het omvangrijke tekort op de lopende rekening van de Verenigde Staten, kan op korte termijn een depreciatie bepaald niet worden uitgesloten. Onder invloed van gunstige berichten over het aankomende herstel van de Amerikaanse economie en tegenvallende Europese groeicijfers heeft de dollar vanaf de tweede helft van juni van dit jaar een stevig herstel laten zien. Het is geenszins uitgesloten dat dit herstel van de dollar in de komende periode gehandhaafd blijft. Onderstaande tabel schetst de economische effecten indien in de tweede helft van dit jaar en volgend jaar de dollarkoers van de euro 5 dollarcent lager is dan in de centrale projectie.

De zwakkere euro leidt voor Nederland tot een hogere uitvoer. De concurrentiepositie van het bedrijfsleven verbetert. Bovendien groeit de relevante wereldhandel sneller doordat ook andere eurolanden voordeel van de goedkopere euro ondervinden en deze landen een relatief zwaar gewicht hebben in het Nederlandse uitvoerpakket. De particuliere consumptie komt juist lager uit doordat ingevoerde producten duurder worden en daardoor de inflatie toeneemt. Per saldo komt de productie echter hoger uit, omdat het positieve effect op de uitvoer het negatieve effect op de consumptie domineert. Door de hogere productie stijgen de investeringen en de werkgelegenheid.

Effecten van een 5 dollarcent lagere koers van de euro vanaf de tweede helft van 2003

	2003	2004
	cumulatieve afwijkingen in %	
Relevante wereldhandel	0,0	0,2
Concurrentenprijs (exclusief energie)	0,6	2,0
Invoerprijs goederen	0,4	1,3
Contractloon marktsector	0,0	0,3
Consumentenprijsindex (CPI)	0,1	0,4
Bruto binnenlands product (BBP)	0,1	0,3
Particuliere consumptie	0,0	- 0,1
Investeringsbedrijven (exclusief woningen)	0,1	0,5
Uitvoer goederen (exclusief energie)	0,3	0,9
Werkgelegenheid marktsector	0,0	0,2
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,0	- 0,2
EMU-saldo (niveau, % BBP)	0,0	0,1

Beperking van de indexering van pensioenuitkeringen, versobering van pensioenregelingen, vervanging van eindloonregelingen door middelloonregelingen en aanpassing van de beleggingsportefeuille behoren tot deze maatregelen. Zo zijn de twee grootste pensioenfondsen van Nederland, ABP en PGGM, van plan over te stappen naar een middelloonregeling (zie ook tekstkader over ABP in hoofdstuk 4). Ook andere pensioenfondsen overwegen dit. Belangrijk voordeel voor pensioenfondsen is dat hierdoor een krachtig extra instrument wordt verkregen om toekomstige schokken op te vangen, namelijk de beperking van de indexering van de opgebouwde rechten van actieve werknemers. Toekomstige schokken leiden dan tot minder sterke premieverhogingen en daardoor tot minder sterke arbeidsmarktverstoringen.

Onzekerheidsvarianten: uitgesteld herstel internationale economie en hogere rente

De centrale projectie gaat ervan uit dat de wereldeconomie in de tweede helft van 2003 begint aan te trekken. De kracht van de conjuncturele opleving blijft echter moeilijk in te schatten. De meest recente (voorlopende) indicatoren geven aan dat het herstel in de Verenigde Staten en Azië krachtiger kan zijn dan geraamd in de MEV. Anderzijds is het verwachte herstel in de afgelopen twee jaar meermalen uitgebleven. Weliswaar zijn na het beëindigen van de oorlog in Irak de internationale politieke risico's sterk afgenomen, maar de politieke situatie in het Midden-Oosten blijft gespannen en de dreiging van terroristische aanslagen is nog altijd niet verdwenen.

Onderstaande tabel schetst de gevolgen van een uitgesteld internationaal herstel. Verondersteld is dat de BBP-groei in alle landen $\frac{1}{4}\%$ -punt lager ligt dan in het centrale pad, waarna in de eerste helft van volgend jaar geleidelijk wordt teruggekropen naar het oorspronkelijke groeipad. Voor het eurogebied betekent dit een aanhoudende stagnatie tot en met het einde van dit jaar en een geleidelijke versnelling van de groei in de loop van 2004 naar $2\frac{1}{2}\%$ op jaarbasis. Het relevante wereldhandelsvolume komt in 2004 gecumuleerd 2% lager uit. Bij ongewijzigde wisselkoersen komen in dat geval de internationale prijzen van grondstoffen en energie gecumuleerd circa $5\frac{1}{2}\%$ lager uit en het inflatietempo in de industrielanden zakt $\frac{1}{4}\%$ -punt. Zoals vermeld, valt ook een sterker dan verondersteld internationaal herstel niet uit te sluiten. In dat geval draaien de tekens in de tabel om.

Indien het internationale herstel trager op gang komt, zal ook in Nederland het groeiherstel langer op zich laten wachten. Doordat de buitenlandse vraag minder snel aantrekt komt de uitvoer een stuk lager uit. De lagere productie vergroot de overcapaciteit bij bedrijven, waardoor de investeringen en de werkgelegenheid ook lager uitkomen. De inflatie neemt verder af door lagere inkooprijzen. Mocht deze variant bewaarheid worden, dan zal de economie dit jaar naar verwachting met een $\frac{1}{4}\%$ krimpen en volgend jaar met slechts een magere $\frac{1}{2}\%$ toenemen.

Een extra onzekerheid zit in de relatie tussen het internationale herstel en de verandering in de rentestand. In de afgelopen jaren is, mede onder invloed van de agressieve rentepolitiek van de Fed, de rente tot historisch lage niveaus gedaald. Met het aantrekken van de internationale economie is ook de rentestand in korte tijd scherp gestegen. Indien het herstel doorzet zou de rentestijging forsere kunnen zijn dan verondersteld in de centrale projectie. Onderstaande tabel geeft de economische effecten weer indien in 2004 de lange en korte rente $\frac{1}{2}\%$ hoger zouden liggen. De hiermee gepaard gaande hogere kosten voor bedrijven en gezinnen resulteren in lagere investeringen en consumptie. De hogere rente drukt ook het internationale herstel enigszins, met ongunstige gevolgen voor de uitvoer. De economische groei zou hierdoor volgend jaar $\frac{1}{4}\%$ -punt lager kunnen uitkomen. Door de lagere economische groei, lagere rentelasten en meer hypotheekrenteafrek kan het EMU-saldo volgend jaar in de variant circa 0,1%-punt BBP lager uitkomen.

Economische effecten van uitgesteld internationaal herstel en hogere rente

	Uitgesteld internationaal herstel		$\frac{1}{2}\%$ hogere rente
	2003	2004	2004
	cumulatieve afwijkingen in %		
Relevante wereldhandel	- 0,6	- 2,0	- 0,5
Concurrentenprijs (exclusief energie)	- 0,2	- 1,1	- 0,3
Lange rente (niveau)	- 0,1	- 0,3	0,5
Contractloon marktsector	0,0	- 0,3	- 0,1
Consumentenprijsindex (CPI)	- 0,1	- 0,4	- 0,1
Bruto binnenlands product (BBP)	- 0,2	- 0,6	- 0,3
Particuliere consumptie	0,0	0,2	- 0,2
Investeringen bedrijven (excl. woningen)	- 0,3	- 1,2	- 0,5
Uitvoer goederen (exclusief energie)	- 0,6	- 1,9	- 0,5
Werkgelegenheid marktsector	0,0	- 0,4	0,0
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,1	0,3	0,2
EMU-saldo (niveau, % BBP)	0,0	- 0,2	- 0,1

Voorts kan een wijd verbreide toepassing van het middelloonstelsel leiden tot meer mobiliteit en flexibiliteit op de arbeidsmarkt. Overstappen naar een nieuwe baan gaat gemakkelijker, omdat de opgebouwde rechten gewoon bij het oude fonds kunnen achterblijven. De opgebouwde rechten worden immers geïndexeerd en de zogenoemde 'back-service' ten gevolge van promotie vervalt in het nieuwe systeem. Daarnaast heeft demotie voor de oudere werknemer minder negatieve gevolgen voor de pensioenrechten, zodat een oudere werknemer mogelijk langer wil doorwerken in een minder drukke baan tegen een iets lager salaris.

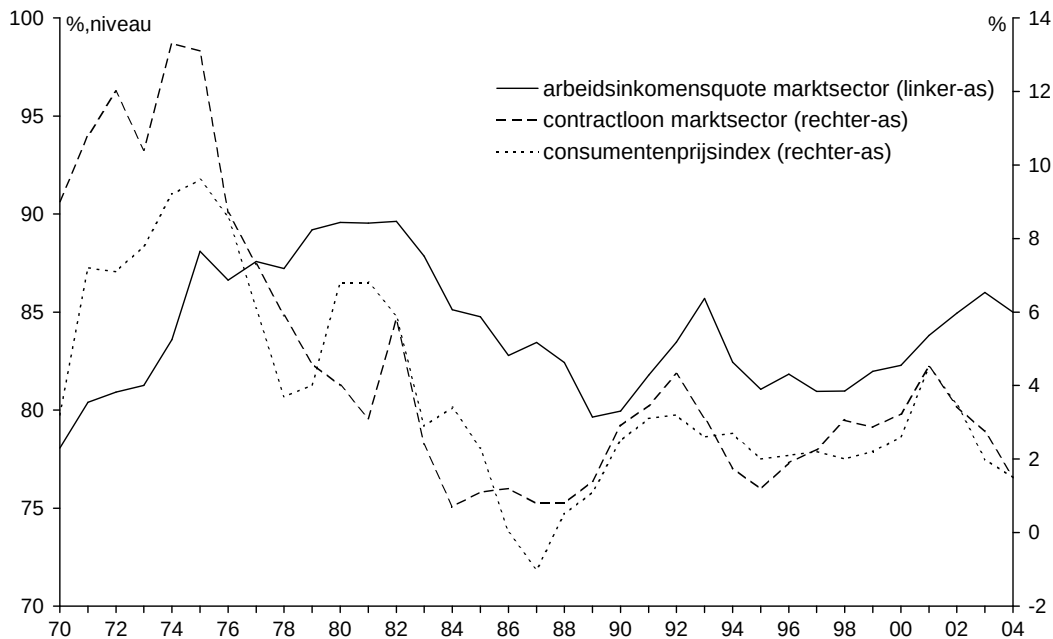
Loonontwikkeling en arbeidsinkomensquote

De gemiddelde loonvoet in de marktsector, die afgelopen drie jaar met 5% of meer steeg, neemt dit jaar naar verwachting nog met 4% toe; voor volgend jaar wordt een meer gematigde stijging van 2½% voorzien. De stijging van de loonvoet wordt vooral dit jaar, maar ook nog volgend jaar, mede veroorzaakt door de oploop van de pensioenpremies.

De contractloonstijging marktsector neemt in de projectie af van 4,5% in 2001 en 3,4% in 2002 tot 2¾% dit jaar en 1½% volgend jaar. De afname van de contractloonstijging hangt samen met de daling van de inflatie en de sterke stijging van de werkloosheid. Ook de daling van de replacement rate, de verhouding tussen het beschikbaar inkomen uit uitkering en uit werk, heeft een bescheiden neerwaarts effect op de contractloonstijging volgend jaar. De daling van de replacement rate is het gevolg van de beleidsmatige korting op de stijging van de uitkeringen; bovendien profiteren werknemers van de verhoging van de arbeids- en combinatiekorting. De stijging van de wig, mede als gevolg van lastenverzwaring, heeft in beide jaren een opwaarts effect op de contractloonstijging.

Hoewel de voorziene afname van de contractloonstijging in de periode 2001-2004 gelijkenis vertoont met die gedurende de vorige conjuncturele neergang in 1992-1995, zijn er ook duidelijke verschillen. Het aanpassingsproces naar meer gematigde contractloonstijgingen, dat toentertijd één tot twee jaar vergde, duurt nu al drie jaar. In 1994 en 1995 daalde de contractloonstijging tot onder de inflatie, terwijl dit nu naar verwachting niet het geval is. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de loonmatiging destijds gepaard ging met lastenverlichting, terwijl de lasten voor huishoudens nu fors worden verzwwaard.

Het tragere aanpassingsproces van de contractloonstijging vergeleken met tien jaar terug komt ook tot uiting in het verloop van de arbeidsinkomensquote in de marktsector (zie figuur 1.4). Destijds bereikte de arbeidsinkomensquote het hoogste niveau (85,7%) in 1993, wat vrijwel gelijk is aan de voor 2003 geraamde piek van 86%. In hersteljaar 1994 daalde de arbeidsinkomensquote met 3,3%-punt, terwijl de voor volgend jaar geraamde afname tot 1¼%-punt beperkt blijft. Daarmee bedraagt de arbeidsinkomensquote in de periode 2002-2004 gemiddeld 85¼%, bijna 2½%-punt boven het gemiddelde in de afgelopen twintig jaar.

Figuur 1.4 Arbeidsinkomensquote marktsector, contractloonstijging en inflatie (CPI), 1970-2004

Inflatie en koopkracht

In de afgelopen twee jaar stuwden de forse arbeidskostenstijgingen de inflatie op met ruim 2 à 2½% per jaar. Voor dit jaar wordt niet alleen een geringer opwaarts effect voorzien vanuit de arbeidskosten, maar ook vanuit de invoerkosten. De invoerprijzen vertonen een ongebruikelijk sterke daling dankzij de appreciatie van de euro. Voor 2003 resulteert dan een inflatieraming van 2%, beduidend lager dan in 2001 en 2002, toen de inflatie nog 4,5% respectievelijk 3,5% bedroeg. Hoewel consumenten de prijsstijging nog altijd als hoog ervaren, komt de inflatie dit jaar naar verwachting uit op het gemiddelde over de afgelopen twintig jaar.

Volgend jaar neemt de inflatie naar verwachting verder af tot 1½%, het laagste niveau sinds eind jaren tachtig. De bijdrage van de arbeidskosten per eenheid product aan de inflatie zal waarschijnlijk zeer gering zijn als gevolg van een gematigde ontwikkeling van de arbeidskosten in combinatie met een conjunctureel herstel van de arbeidsproductiviteit. De verhogingen van de tabaksaccijns, de accijns op brandstoffen en de motorrijtuigenbelasting hebben een opwaarts effect op de inflatie. De bruto-marge, die in de periode 1999-2001 sterk is verslechterd, neemt volgend jaar meer dan gebruikelijk toe, doordat de sterke stijging van de arbeidskosten in de afgelopen jaren met enige vertraging wordt doorberekend in de prijzen.

De koopkracht van huishoudens, afgemeten aan de mediane mutatie over alle huishoudens, neemt dit jaar 1% en volgend jaar ½% af. De daling van de koopkracht is vooral het gevolg van de lastenverzwaring voor gezinnen met 4¼ mld euro in 2003 en 1½ mld euro in 2004, de stijging van de pensioenpremies en de stijging van de particuliere ziektekosten. De daling van de koopkracht slaat dit jaar vooral neer bij werknemers en volgend jaar vooral bij werknemers in de collectieve sector, uitkeringsgerechtigden, huishoudens zonder kinderen en particulier verzekerden. Huishoudens met kinderen profiteren volgend jaar van de aanpassing van de

kinderkorting en de combinatiekorting; particulier verzekerden ondervinden nadeel van een sterke stijging van de WTZ-omslagbijdrage.

1.3 De collectieve sector

De voortdurende laagconjunctuur leidt tot een zeer beperkte groei van de collectieve inkomsten en tegelijk sterk oplopende uitgaven aan werkloosheidsuitkeringen. Om binnen de in Europees verband afgesproken grenzen voor het begrotingstekort te blijven heeft het nieuwe kabinet, bovenop het Hoofdpijnenakkoord van mei tot additionele ombuigingen en lastenverzwaringen besloten. Hierdoor loopt het EMU-tekort in de huidige raming niet verder op. Voor zowel 2003 als 2004 wordt een tekort van 2,4% BBP voorzien.

De huidige langdurige periode van laagconjunctuur, met een verwachte gemiddelde economische groei van slechts ½% per jaar in 2001-2004, laat haar sporen na in de overheidsfinanciën. Het begrotingssaldo, dat in 2000 nog een overschot van 2,2% BBP liet zien, is in korte tijd omgeslagen in een tekort, dat zonder nader beleid de 3% BBP ruim zou hebben overschreden. Het overschot in 2000 bevatte naast een conjuncturele component van circa 1,6% BBP ook een incidentele component van 0,7% BBP (opbrengst UMTS-veiling), zodat het structurele saldo volgens de rekenmethode van het CPB licht negatief was. Vervolgens ging de belastingherziening 2001 gepaard met een structureel budgettair beslag van circa ½% BBP en was in 2001 en 2002 sprake van structurele intensiveringen, waarvoor de begrote ruimte binnen het uitgavenkader deels een conjuncturele achtergrond had. Het structurele saldo verslechterde in 2001-2004 ook nog met meer dan 1% BBP door achterblijvende inkomsten, met name als gevolg van de snelle groei van aftrekposten (stijgende pensioenpremies en hypotheeklasten). Zo zou zonder nader beleid in de begrotingen voor 2003-2004 volgend jaar een structureel tekort van circa 2% BBP zijn ontstaan, met daar bovenop bij de huidige raming voor 2004 nog eens een conjuncturele component van bijna 2% BBP. Een beperking van het begrotingstekort, en daarmee van de staatsschuld, is van belang om op langere termijn de extra lasten te kunnen opvangen die de vergrijzing van de bevolking met zich meebrengt. En in Europees verband is afgesproken dat het begrotingstekort de 3% BBP niet mag overstijgen en op middellange termijn dichtbij evenwicht of op een overschot uit moet komen.

De nieuwe coalitie heeft in het Hoofdpijnenakkoord afgesproken dat nadere maatregelen getroffen worden indien tegenvallers ertoe dreigen te leiden dat de grenswaarde van het EMU-tekort, om redenen van prudentie gesteld op 2,5% BBP, wordt overschreden. Daarom heeft het kabinet voor volgend jaar een pakket van circa 2 mld euro aan extra ombuigingen en lastenverzwaringen voorgesteld. Deze maatregelen komen bovenop de 5½ mld euro aan saldoverbeterende maatregelen voor 2003 en 2004, waartoe het vorige kabinet in 2002 al had besloten (in het Strategisch Akkoord en het aanvullende pakket in de Miljoenennota 2003) en de 3½ mld euro uit het Hoofdpijnenakkoord. Voor 2007, het eindjaar van de huidige kabinetsperiode, loopt het totaalbedrag aan maatregelen van het vorige en het huidige kabinet

op tot ruim 20 mld euro (4% van het BBP), waarvan 11¼ mld euro netto ombuigingen op de collectieve uitgaven en 8½ mld euro aan lastenverzwaringen.

Tabel 1.6 Maatregelen sinds Strategisch Akkoord

	Netto ombuigingen			Lastenverzwaringen ^a			Totaal		
	2003	2004	2007	2003	2004	2007	2003	2004	2007
	cumulatief in mld euro								
Strategisch Akkoord 2002	1¼	2	1¼	1¼	1¼	1¼	3	3½	3
Aanvullend pakket MN 2003	¾	¾	1	1	1	1	1¼	2	2
Hoofdpijnenakkoord 2003	¾	2¼	8	½	1¼	3¼	1½	3½	11¼
Aanvullend pakket MN 2004		¾	1½		1¼	2½		2	4
Totaal ^b	2¾	6	11¼	3½	5	8½	6½	11	20½

^a Het kabinet boekt financieringsverschuivingen in de zorg en de zorgtoeslag anders dan het CPB. Hierdoor komt het kabinet in 2004 op circa 1 mld euro minder lastenverzwaring uit en in 2007 op cumulatief 3½ mld euro minder (zie het kader in paragraaf 5.2.1). Als tegenpost komt het kabinet bij de ombuigingen evenveel hoger uit.

^b De tabel laat lastenstijgingen die los van de genoemde vier pakketten optreden buiten beschouwing. Daarom wijkt de micro lastenontwikkeling 2003-2004 die verderop wordt genoemd af van de hier gepresenteerde cijfers.

Bij de invulling van de maatregelen worden de beleidsterreinen veiligheid, infrastructuur en onderwijs naar verhouding ontzien. Bezuinigingen op zowel het volume als de beloning van het overheidsapparaat vormen een belangrijk onderdeel van de ombuigingen. Daarnaast worden diverse regelingen in de sociale zekerheid versoerd en blijft de stijging van de uitkeringen achter bij de stijging van de lonen in de marktsector.

Op korte termijn hebben de meeste maatregelen door de directe bestedingseffecten een negatief effect op de economische groei. Op lange termijn blijven de effecten op de economische groei daarentegen beperkt, mede dankzij de specifieke invulling die bij de ombuigingen is gekozen. Met name van de versoeringen in de sociale zekerheid gaan extra prikkels op het arbeidsaanbod uit, die op termijn de economische groei bevorderen. Van de afschaffing van de fiscale facilitatie van VUT en prepensioen gaat mogelijk een positief effect uit op de arbeidsdeelname van ouderen. Ook zijn bijvoorbeeld de intensiveringen in onderwijs en bereikbaarheid gericht op versterking van de groeikracht van de Nederlandse economie. Daar staat tegenover dat de lastenverzwaringen de structurele groei van de Nederlandse economie afremmen. De grotere wig tussen bruto arbeidskosten en netto looninkomen leidt namelijk tot een hoger niveau van de evenwichtswerkloosheid. Ook sommige ombuigingen kunnen schadelijk zijn voor de groei op langere termijn, bijvoorbeeld als de kwaliteit van overheidstaken, centraal en decentraal, te zeer te lijden heeft.

Uitgaven

De netto ombuigingen van het vorige en het huidige kabinet tellen in 2003 op tot circa 3 mld euro en lopen in 2004 op tot bijna 6 mld euro. Dit betekent niet dat de collectieve uitgaven feitelijk met dat bedrag dalen. De ombuigingen worden namelijk afgezet tegen een basispad

waarin voor de meeste uitgavencategorieën nog groei was voorzien. Het volume van de bruto collectieve uitgaven groeit dit jaar nog met 1½% en blijft komend jaar vrijwel constant. Daaronder schuilt een sterk wisselend beeld voor de verschillende uitgavencategorieën. Zo groeien de conjunctuurgevoelige uitgaven aan sociale zekerheid en de rentelasten met 3 à 4% per jaar. Het volume van de uitgaven aan openbaar bestuur, waaronder ook de lagere overheden, neemt daarentegen af, evenals de subsidies.

Tabel 1.7 Collectieve financiën, 2000-2004					
	2000	2001	2002	2003	2004
% BBP					
Bruto collectieve uitgaven	46,2	46,6	47,3	47,8	47,4
Collectieve lasten	41,5	40,0	39,5	39,4	39,3
Vorderingensaldo ^a (EMU)	2,2	0,0	- 1,6	- 2,4	- 2,4
Idem, structureel ^b (EC-methode)	- 0,9	- 1,5	- 1,8	- 1,4	- 0,9
EMU-schuld	55,9	52,9	52,4	53,5	54,3
mld euro					
Reële groei netto overheidsuitgaven	- 1½	5¼	5¼	3	1¼
Idem, conform afbakening uitgavenkader ^c	1½	2	2	4	½
Mutatie microlastendruk	- ¾	- 3½	- 1¼	4½	2¼

^a In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0,3% BBP.
^b In 2000 exclusief opbrengst UMTS-veiling.
^c Reeksbreuk in 2003 door nieuwe afbakening uitgavenkader.

De uitgaven aan gezondheidszorg laten de laatste jaren een onstuimige groei zien. Vanaf 2000 is de aanbodsturing, vormgegeven door het budgetteringssysteem, feitelijk losgelaten en is de vraag naar zorg in beginsel bepalend voor de volumeontwikkeling. Doordat latente vraag naar voren kwam en prikkels aan de vraagzijde vrijwel ontbraken, zijn tegenvallers ten opzichte van het geplande uitgavenniveau de laatste jaren een telkens terugkerend fenomeen. Met het invoeren van nieuwe eigen bijdragen en het verkleinen van het verzekerde pakket hoopt het kabinet onnodige vraag naar zorg enigszins af te remmen. Voor zover de zorgconsumptie hierdoor niet daalt, komen de nieuwe eigen bijdragen, bij een gelijkblijvende collectieve premie, feitelijk neer op een lastenverzwaring.

De groei van de reële collectieve uitgaven wordt gedrukt door een ruilvoetverbetering: de prijs van de collectieve uitgaven blijft achter bij de prijsstijging van het BBP. Ook de prijsontwikkeling van de collectieve uitgaven wordt in belangrijke mate bepaald door overheidsmaatregelen. De beschikbare loonruimte voor de overheid en de zorgsector is lager gesteld dan uit de normale koppeling met de lonen in de marktsector zou volgen. Door deze lagere loonontwikkeling in de collectieve sector en de daaraan gekoppelde stijging van de uitkeringen komt de prijsstijging, net als de volumestijging, volgend jaar lager uit dan die van het BBP en daalt de bruto collectieve-uitgavenquote in de raming voor het eerst sinds 2000.

Inkomsten

De tegenvallende conjunctuur en een samenloop van diverse factoren die daar niet rechtstreeks, maar deels wel indirect, mee samenhangen, leiden tot een sterke afzwakking van de groei van de collectieve inkomsten in 2003-2004. Allereerst leidt de geringe verwachte groei van de economie, dit jaar zelfs geen enkele groei en komend jaar slechts 1%, tot een navenant geringe groei van de belasting- en premieopbrengst. Daar bovenop blijft de groei van de collectieve inkomsten om een aantal redenen ook nog achter bij de BBP-groei.

De dekkingsproblematiek bij de pensioenfondsen, waar de buffers sterk terugliepen door de sluipende krach op de beurs, leidt tot een sterke stijging van de pensioenpremies. De hogere werkgeverspremies leiden tot hogere arbeidskosten, en daarmee lagere VpB-inkomsten. En de hogere werknemerspremies zijn aftrekbaar voor de loon- en inkomstenheffing.

Ook de ontwikkelingen op de particuliere woningmarkt werken negatief door op de overheidsinkomsten. Enerzijds sijn de sterke huizenprijsstijgingen van eind vorige eeuw nog door in de stijging van de totale hypotheekschuld, waarvan de rente aftrekbaar is voor de inkomstenheffing. De afvlakking van de stijging van de huizenprijzen dit jaar en in de raming voor volgend jaar werkt pas met een lange vertraging door in de hypotheekschuld. Daarentegen wordt de verwachte stagnering van zowel het transactievolume als de prijsontwikkeling op de woningmarkt wel direct gevoeld in de opbrengsten van de overdrachtsbelasting.

Tenslotte speelt het verloop van de inflatie een rol. De vaste bedragen in de loon- en inkomstenheffing, zoals de schijfgrenzen en de heffingskortingen, worden jaarlijks aangepast aan de inflatie met de zogenoemde tabelcorrectiefactor. Deze factor is voor de aanpassing in 2004 gebaseerd op de gemiddelde inflatie in de periode juli 2002 - juni 2003. Deze bedroeg 2½%, terwijl de belastinggrondslag ruwweg groeit met de verwachte bruto loonstijging, die gemiddeld voor alle werknemers volgend jaar minder dan 1½% bedraagt. Zo leidt de dalende inflatie tot een achterblijvende opbrengst van de loon- en inkomstenheffing. Een spiegelbeeldig effect deed zich eind jaren negentig voor, toen de inflatie juist versnelde.

De geringe groei van de collectieve inkomsten is een belangrijke oorzaak van de budgettaire problematiek. De kabinetten Balkenende I en II hebben de oplossingen voor deze problematiek ook voor een belangrijk deel bij de lasten zelf gezocht. In totaal worden de lasten in 2003 en 2004 met 6½ mld euro verzwaaard. Het grootste deel van deze lastenverzwaring slaat neer bij gezinnen (5¾ mld euro); de lasten voor bedrijven stijgen, voornamelijk door het afbouwen van enkele loonkostensubsidies, met 1¼ mld euro.

EMU-saldo

De ombuigingen en lastenverzwaringen die het kabinet in 2004 doorvoert, voorkomen dat het EMU-tekort verder oploopt. Voor zowel 2003 als 2004 wordt een tekort van 2,4% BBP voorzien. Indien het EMU-tekort wordt gecorrigeerd voor conjuncturele factoren is zelfs sprake van een verbetering van 2003 op 2004. Volgens de methode die de Europese Commissie hanteert bij de toetsing van de Stabiteitsprogramma's, komt het voor conjunctuur

gecorrigeerde EMU-tekort uit op 1,4% BBP in 2003 en 0,9% in 2004. Het CPB hanteert een iets andere methode en berekent een structureel tekort van 1,5% BBP in 2003 en 0,5% in 2004. In hoofdstuk 5 wordt nader ingegaan op het verschil tussen beide methoden. In beide methoden wordt zichtbaar dat het structurele saldo van 2003 op 2004 verbetert, vooral dankzij de beleidsmaatregelen.

Sinds het afsluiten van het Hoofdpijnenakkoord in mei van dit jaar is het budgettaire beeld voor de korte termijn verslechterd. In het Hoofdpijnenakkoord werd voor 2004 nog uitgegaan van een EMU-tekort van 1,8% BBP, tegenover 2,4% in de actuele raming. Naar verwachting werkt een belangrijk deel van deze verslechtering naar latere jaren door. Daar staat tegenover dat de opbrengst van het aanvullend pakket met ombuigingen en lastenverzwaringen tot 2007 nog met 2¼ mld euro oploopt. Per saldo komt het EMU-tekort in 2007 in het voorzichtige scenario ruw geschat op ¾% BBP uit, tegenover ½% in het Hoofdpijnenakkoord. Na correctie voor de conjunctuur resulteert volgens de EC-methode een tekort van ½% BBP, terwijl de CPB-methode uitkomt op een overschot van ½% BBP. Het verschil tussen de EC-methode en de CPB-methode loopt ten opzichte van 2004 dus verder op. Dit wordt in belangrijke mate veroorzaakt doordat het CPB rekening houdt met het effect op de potentiële groei van met name arbeidsaanbodbevorderende maatregelen die pas na 2007 tot extra feitelijke groei leiden.

1.4 Slot

Na twee woelige jaren lijkt de wereldeconomie nu in rustiger vaarwater te kunnen belanden. Door de trage productiegroei is het streven naar begrotingsoverschotten in het gedrang gekomen, nadat in de hoogconjunctuur in veel landen nog onvoldoende vorderingen waren geboekt. De Nederlandse economie kreeg het relatief zwaar te verduren. In de marktsector is sprake van productiedaling en een fors verlies van werkgelegenheid. Onder invloed van lastenverzwaringen door de overheid en de pensioenfondsen blijft de arbeidskostenstijging relatief hoog. Dankzij de omvangrijke ombuigingspakketten waartoe in 2002 en 2003 is besloten, kan het begrotingstekort dit en volgend jaar waarschijnlijk onder de 2,5% BBP blijven.

Sinds de zomer van 2001 heeft de wereldeconomie een buitengewoon moeilijke periode doorgemaakt. Al eerder was in de VS een conjuncturele neergang ingezet, maar het herstel haperde door de terroristische aanslagen op 11 september en de mondiale politieke spanningen, die onder meer leidden tot oorlogen in Afghanistan en Irak. Na de extravagante aandelenhausse van de jaren negentig kampen de beurzen nu met een sluipende krach die, mede aangewakkerd door boekhoudschandalen, aanhield tot het voorjaar van 2003. Na deze woelige jaren lijkt de wereldeconomie nu in wat rustiger vaarwater te kunnen belanden. De beurs toont sinds het voorjaar een fors herstel, al liggen de pieken van drie jaar geleden voorlopig ver buiten bereik. In Europa staat het vertrouwen van producenten en consumenten echter nog steeds onder druk, bij een gemiddeld voor het eurogebied licht expansief budgettair beleid en een ruim monetair beleid. Nadat de koers van de euro tegenover de dollar even de openingskoers van januari 1999 had overschreden, trad weer een flinke daling in. Desondanks staat de euro nog beduidend

boven het gemiddelde van 0,94 dollar uit 2002, zodat Europa met name volgend jaar kampt met verlies van marktaandelen bij de uitvoer. Mede daardoor blijven de vooruitzichten op de arbeidsmarkt in Europa voorlopig somber.

Door de trage productiegroei van de afgelopen jaren kampte de overheid in de meeste industrielanden met een geringe groei van de inkomsten en een hoge groei van werkloosheidsuitgaven. Sommige overheden besloten bovendien tot extra uitgavenverhogingen en/of lastenverlichtingen, in de hoop daarmee de conjunctuur een duwtje de goede kant op te geven. Daarmee is het streven naar een structureel overschot op de begroting verder in het gedrang gekomen. Toch is in de meeste, zo niet alle, industrielanden nu een begrotingsoverschot nodig om over 15 à 25 jaar de kosten van de vergrijzing te kunnen financieren zonder extra lastenverzwaringen of uitgavenbeperkingen. Uitstel van de daarvoor noodzakelijke aanpassingen maakt die problematiek alleen maar groter.

Tegen deze achtergrond zijn de afspraken over het begrotingsbeleid binnen het eurogebied niet overdreven ambitieus. Dat het begrotingstekort in sommige landen bij de huidige slechte conjunctuur de bovengrens van 3% BBP overschrijdt, weerspiegelt dat zij tijdens de hoogconjunctuur nog onvoldoende gevorderd waren op de weg naar een structureel saldo dichtbij evenwicht of in overschot. Als het niet lukt om in goede tijden de vereiste maatregelen te treffen, dan moet het in slechte tijden. Hoewel het economisch verstandiger lijkt structurele verbeteringen in goede tijden door te voeren, is het politiek wellicht eenvoudiger om slechte tijden te benutten voor ingrijpende hervormingen.

Voor zover de budgettaire verkrapting gecombineerd wordt met een versterking van het effectieve arbeidsaanbod en betere prikkels op de arbeidsmarkt en de markten voor goederen en diensten, komt dat de structurele groeikracht ten goede. Ook draagt een goede financiële voorbereiding op de vergrijzing bij aan het vertrouwen van producenten en consumenten in de toekomst. Toch doen de meeste bezuinigingen en lastenverzwaringen op korte termijn pijn voor groei en koopkracht. Deze pijn moet niet gebagatelliseerd worden, maar wel geplaatst in het perspectief van de winst op langere termijn.

De Nederlandse economie kreeg het zwaar te verduren van de terugslag in de wereldeconomie, de verzwakking van de dollar en de sluipende krach op de beurs. Met het afzwakken van de prijsstijgingen op de huizenmarkt viel nog een belangrijke factor weg achter de vermogensgroei die de binnenlandse bestedingen tot grote hoogten had opgestuwd. Na de omslag in de conjunctuur leidde de spanning op de arbeidsmarkt nog tot relatief hoge loonstijgingen, terwijl de prijsconcurrentiepositie ten opzichte van concurrenten in het eurogebied al sinds 1998 verslechterde. Sinds 2001 blijft de BBP-groei in Nederland achter bij de gemiddelde groei in het eurogebied. De marktsector kampt in 2002 en 2003 zelfs met een productiedaling van bij elkaar 1½% en de voor 2004 verwachte stijging is nog onvoldoende om het productieniveau van 2001 weer te halen. In samenhang daarmee daalt het aantal werknemers in de marktsector met bijna 5% in 2002-2004 en zakt de investeringsquote tot het laagste niveau sinds 1983.

Onder invloed van lastenverzwaringen door de overheid en de pensioenfondsen komt de arbeidskostenstijging relatief traag op een meer gematigd peil. De voorbeelden van sommige topfunctionarissen in het bedrijfsleven zijn evenmin bevorderlijk voor de gewenste loonmatiging. Voor 2004 wordt wel enig herstel van prijsconcurrentiepositie en winstgevendheid voorzien, maar de vruchten daarvan voor de uitvoer en de investeringen zullen pas later geplukt kunnen worden. Bovendien zal het meerdere jaren van loonmatiging vergen voordat de schade aan werkgelegenheid en winstgevendheid is hersteld. Een belangrijk lichtpunt tekent zich af bij de pensioenfondsen, waar onder druk van de omvangrijke financiële problematiek versneld een hervormingskoers wordt ingeslagen. Deze hervormingen beperken de vereiste premiestijgingen en slechten tegelijk drempels voor mobiliteit en flexibiliteit op de arbeidsmarkt (door over te gaan naar middelloonsystemen). Niettemin loopt de wig tussen bruto arbeidskosten en netto arbeidsinkomen in 2003 en 2004 op, zodat de werkloosheidsstijging ook een structurele component bevat, naast een forse conjuncturele component.

Ook Nederland had in de hoogconjunctuur nog geen structureel overschot op de begroting bereikt. Bovendien is het structurele saldo sinds 2000 verslechterd door het expansieve beleidspakket voor 2001 en de sterke groei van aftrekposten voor de loon- en inkomstenbelasting. Zonder de omvangrijke pakketten van netto uitgavenbeperkingen en lastenverzwaringen waartoe vorig jaar en dit jaar is besloten, zou het begrotingstekort in 2003 en 2004 zeker boven de 3% BBP uitkomen. De pakketten zetten belangrijke stappen op weg naar een tijdige afdekking van de vergrijzingsproblemen. Bij de invulling is schade aan de structurele groei zoveel mogelijk vermeden, binnen de politieke grenzen die het kabinet stelt aan de directe gevolgen voor de samenleving.

2 De internationale conjunctuur

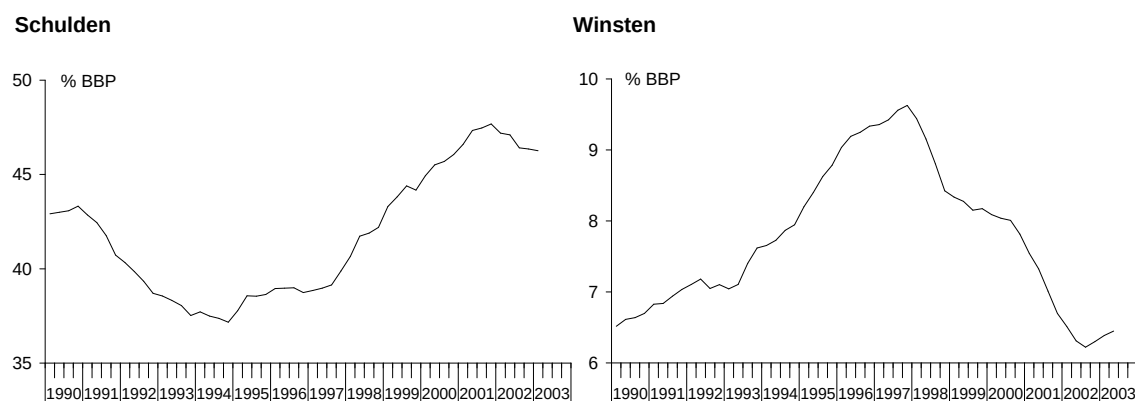
2.1 Productie, bestedingen, arbeidsmarkten en overheidsbegrotingen

De opleving van de volumeconjunctuur in de industrielanden werd, een jaar na het passeren van het dieptepunt in de zomer van 2001, vroegtijdig afgebroken. Onverwerkte onevenwichtigheden van de “high-tech boom”, boekhoudschandalen, oorlogsdreigingen in het Midden-Oosten en de uitbraak van Sars ondermijnden het vertrouwen. Deze elementen verliezen momenteel aan invloed. Voorlopende indicatoren, waaronder aandelenkoersen, hebben de weg omhoog weer gevonden en ook het aanhoudend ruime monetair beleid ondersteunt de verwachting dat het herstel vanaf de tweede helft van 2003 weer op gang kan komen. Door de sterkere euro zal de opleving in het eurogebied zich relatief laat manifesteren.

2.1.1 Verenigde Staten

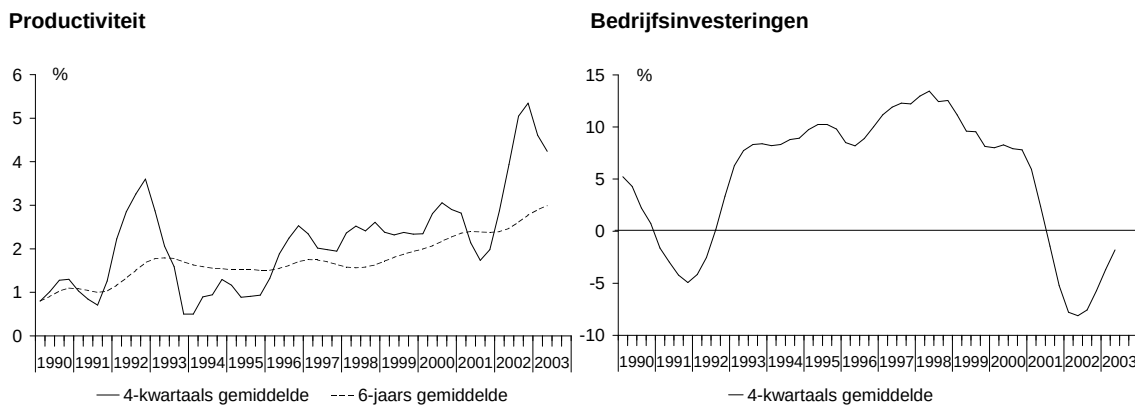
Na de korte en milde recessie in 2001 herstelde de Amerikaanse economie zich aanvankelijk sterk, maar in de tweede helft van 2002 haperde de opgaande conjunctuur. De naweeën van de “high-tech boom”, boekhoudschandalen en de opkomende crisis in Irak leidden tot een nieuwe val van de aandelenkoersen en een afwachtende houding van consumenten en bedrijven. Verder had de hogere olieprijs een nadelig effect op de koopkracht. De kritiek op bedrijfsbestuurders na het losbarsten van de boekhoudschandalen maakte hen mogelijk terughoudender bij het nemen van risico's en het doen van investeringen. Daarbij komt dat de bedrijfsschulden tijdens de overoptimistische jaren negentig sterk waren opgelopen. De neerwaartse bijstelling van de vooruitzichten noopte tot herbezinning op nieuwe investeringen en tot verdere kostenbesparingen. Deze leidden tot verlies van arbeidsplaatsen, waardoor de werkloosheid bleef oplopen en het consumentenvertrouwen verder afbrokkelde. De waardedaling van de dollar heeft nog niet geleid tot een fors herstel van de uitvoergroei, vooral door de zwakke volumeconjunctuur elders in de wereld. De groei die in de eerste twee kwartalen van dit jaar

Figuur 2.1 Schulden en winsten van Amerikaanse bedrijven ^a, 1990-2003

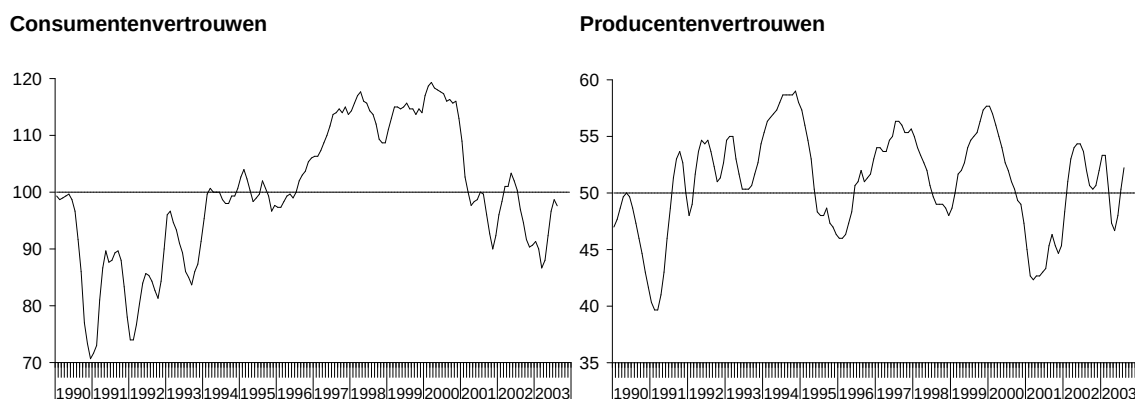
^a Bron: Federal Reserve, Flow of Funds Accounts; Bureau of Economic Analysis, Corporate Profits

Figuur 2.2 Productiviteit en bedrijfsinvesteringen in de Verenigde Staten, 1990-2003
(mutaties t.o.v. voorafgaande periode op jaarbasis, voortschrijdende gemiddelden)

kon worden gerealiseerd (volgens voorlopige cijfers respectievelijk 1,4% en 3,1% op jaarbasis) moet dan ook volledig worden toegeschreven aan het zeer expansieve monetaire en budgettaire beleid.

Voorlopende indicatoren wijzen op een opleving vanaf het midden van dit jaar. Het vertrouwen bij consumenten en producenten zit weer in de lift en de aandelenkoersen lagen eind augustus een kwart boven het dieptepunt in maart. Gesteund door de lage rentestanden, de verbeterende winstpositie van bedrijven, een zeer gezonde bankensector, verdere belastingverlaging en de lagere dollarkoers zal de economische groei komend jaar naar verwachting opveren tot 3½%. Daarmee zou de groei voor het eerst sinds 2000 boven de geschatte potentiële groei liggen. De opgaande conjunctuur zal in eerste instantie worden gedragen door voorraadvorming en bedrijfsinvesteringen, terwijl ook de uitvoer aanzienlijk kan versnellen. De particuliere consumptie zal enigszins afgeremd kunnen worden door de lange-rentestijging. Deze beïnvloedt direct het proces van overwaarde-verzilvering: hypotheekoversluitingen worden minder aantrekkelijk en de prijsontwikkeling van woningen komt door een hogere rente vermoedelijk eveneens onder druk te staan. Volgens de Federal Reserve bedroeg de overwaarde-verzilvering tot nu toe 2% van het BBP, waarvan de helft gebruikt is om duurder consumptief krediet af te lossen. Tegenover het sterk verminderen van deze verzilvering staat dat de consumptie niet langer zal worden gedempt door de daling van de aandelenkoersen, terwijl ook de dalende inflatie en de verwachte omslag in het verloop van de werkloosheid de consumptie ondersteunen. De stijging van de overheidsuitgaven zal duidelijk verminderen. De werkloosheid kan naar verwachting dalen van 6% in 2003 tot 5¼% in 2004. Dat is nog steeds hoger dan de geschatte evenwichtswerkloosheid van 5%. Het Amerikaanse lopende-rekeningtekort zal over de projectieperiode ongeveer gelijk blijven op het in de eerste helft van 2003 bereikte niveau van ruim 5% van het BBP. Weliswaar wordt het tekort gedempt door de forse dollardepreciatie maar daar staat tegenover dat de bestedingen in de Verenigde Staten scherper aantrekken dan elders.

Figuur 2.3 Consumenten- en producentenvertrouwen in de Verenigde Staten ^a, 1990-2003^a Driemaands voortschrijdend gemiddelde.

Het Amerikaanse federale begrotingsoverschot van 2000 is als sneeuw voor de zon verdwenen. Het federale tekort in het huidige begrotingsjaar wordt momenteel door de Amerikaanse regering geraamd op 455 mld dollar, 4½% van het BBP. Dit is meer dan het dubbele van wat het Congressional Budget Office, de rekenmeester van het Amerikaanse Congres, begin dit jaar nog raamde. Het grotere tekort is het gevolg van de tegenvallende economische groei, extra belastingverlagingen en hogere defensie-uitgaven. Voor de financiering van de oorlog met Irak werd een aanvullende begroting van 60 mld dollar aangenomen. De begroting voor 2004 omvat een verlaging van de federale inkomstenbelastingtarieven met 2%-punt (het hoogste tarief met 3,6%-punt tot 35%). Verder worden de kinderaftrek en de investeringsaftrek voor kleine

Tabel 2.1 Kerngegevens Verenigde Staten en Japan, 2002-2004

	Verenigde Staten			Japan		
	2002	2003	2004	2002	2003	2004
volumemutaties per jaar in %						
Particuliere consumptie	3,1	2¾	3¾	1,4	1¼	1¼
Overheidsconsumptie	4,4	3¾	2½	2,3	¾	1
Bruto investeringen	- 1,8	2½	5	- 4,8	1½	1
Binnenlandse vraag	3,1	3	3¾	- 0,5	1½	1
Uitvoer	- 1,6	1½	10	8,2	7½	8
Invoer	3,7	4½	8½	2,0	4¼	7
BBP	2,4	2½	3½	0,2	2	1¼
prijsmutaties per jaar in %						
BBP	1,2	1½	1½	- 1,6	- 2½	- 1½
Consumentenprijs	1,6	2¼	1¾	- 1,0	- ¼	- ½
Loonvoet	2,3	3½	3¾	- 1,7	- 1¼	- ¾
niveaus in %						
Werkloosheid ^a	5,8	6	5¾	5,4	5½	5½
Overheidssaldo	- 3,4	- 5	- 4¾	- 7,1	- 7¾	- 7¾

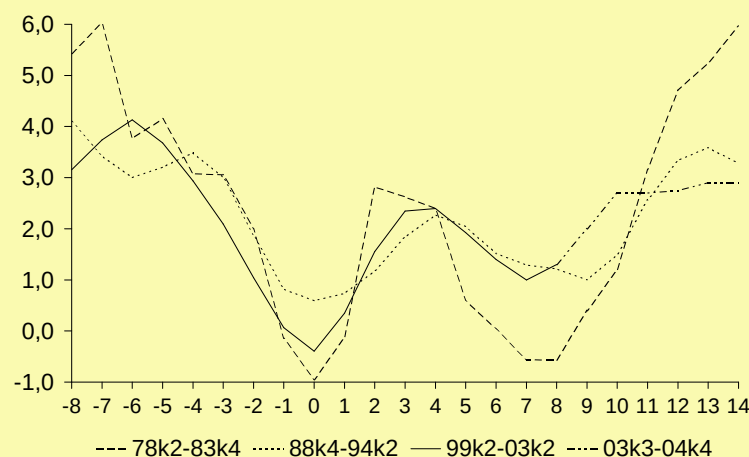
^a In procenten van de totale beroepsbevolking.

Dubbeldippen in het begin van de laatste drie decennia

De conjuncturele vertragingen in de industrielanden rond 1980, 1990 en 2000 tonen opvallende gelijkenissen (zie grafiek). In alle gevallen werd de conjuncturele opgang vroegtijdig afgebroken, een fenomeen dat ook wel wordt aangeduid met een dubbele dip. De oorzaken liepen echter sterk uiteen. In het begin van de jaren tachtig werd de dubbele dip uitgelokt door een fundamentele omslag van het monetaire beleid. In het voorafgaande decennium was de inflatie wereldwijd versneld en de recessie van 1980 had deze opwaartse trend niet kunnen stuiten. Een zeer ruim budgettair beleid in de Verenigde Staten dreigde bovendien het evenwicht verder te verstoren. In reactie hierop werd het monetaire beleid aanzienlijk aangescherpt, waardoor de wereld in 1982 opnieuw in een recessie belandde. De oorzaak van de dubbele dip in het begin van de jaren negentig was gelegen in een asynchroon verloop van de Europese en Amerikaanse conjunctuur. Gemiddeld liep de Europese conjunctuur in de naoorlogse periode 1 à 2 kwartalen achter bij die in de Verenigde Staten. Door de Duitse eenwording werd dat patroon fors doorbroken: de neergang van de Amerikaanse economie in 1990 werd gedeeltelijk gecompenseerd door een hoog blijvende groei in Europa onder invloed van een sterke stijging van de Duitse overheidsuitgaven. In 1992/93 viel deze impuls weg en belandde Europa alsnog in een recessie, die ook het inmiddels op gang gekomen Amerikaanse conjunctuurherstel niet onberoerd liet. Voor de industriële wereld als geheel resulteerden twee niet al te diepe inzinkingen.

De conjuncturele neergang in 2001 was een wereldwijd fenomeen en bijna even diep als in 1980. In de tweede helft van 2002 werd het herstel door meerdere oorzaken vroegtijdig afgebroken. Het uiteenspatten van de high-tech zeepbel en boekhoudschandalen leidden, in twee stappen, tot een ongekend scherpe daling van de aandelenkoersen. De aanslagen van 11 september 2001 en de daaropvolgende oorlogen in Afghanistan en Irak, en tegen het internationale terrorisme in het algemeen, tastten eveneens het vertrouwen aan en deden ook de olieprijs fors stijgen. De uitbraak van Sars zorgde in Azië voor een tijdelijke groeivertraging. De verwachting is dat het herstel vanaf nu alsnog kan doorzetten: de voorlopende indicatoren, waaronder de aandelenmarkten, lijken de weg omhoog alweer gevonden te hebben en het monetaire beleid blijft ruim. De huidige dubbele dip zal daarmee minder diep zijn dan in het begin van de jaren tachtig en negentig, maar ook het verwachte herstel is minder krachtig.

Diepe conjuncturele inzinkingen G7: BBP-volume groei per kwartaal op jaarbasis in % ^a

^a Driekwartaals voortschrijdend gemiddelde.

bedrijven verhoogd en de dividend- en vermogenswinstbelasting verlaagd tot 15%. Veel belastingverlagingen zijn door het Congres slechts goedgekeurd als tijdelijke maatregelen. Het is echter moeilijk voor te stellen dat deze belastingen in de komende jaren weer zullen worden verhoogd. Voor het begrotingsjaar 2004 wordt het federale begrotingstekort geraamd op 475

mld dollar, 4¼% van het BBP, en het expansieve effect van de genomen maatregelen op 1% van het BBP. Deze stimulering zal echter gedeeltelijk worden tenietgedaan door bezuinigingen van de lagere overheden die wettelijk genoodzaakt zijn om hun lopende begrotingen, die momenteel nog forse tekorten vertonen, op termijn in evenwicht te brengen. Het begrotingstekort van de totale overheid in de kalenderjaren 2003 en 2004 wordt geraamd op 5% respectievelijk 4¾% van het BBP.

2.1.2 Japan

Ondanks de aanhoudende bankencrisis en deflatie was de Japanse economische groei in de eerste helft van 2003 vrijwel gelijk aan de Amerikaanse. Het BBP-volume nam in het eerste en tweede kwartaal toe met respectievelijk 1,2 en 2,3% op jaarbasis ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Dit ging gepaard met stijgende bedrijfswinsten, maar ook met een hoog blijvende werkloosheid van gemiddeld 5,4%. Ondanks de daling van het aantal slechte leningen en de relatief goede prestatie van de Japanse aandelenbeurs, bleef de financiële sector in een precaire situatie. In mei moest de regering zelfs de vijfde bank van Japan financieel te hulp snellen om faillissement te voorkomen. De centrale bank voerde haar liquiditeitsinjecties bij banken op om de deflatie te bestrijden maar van 'licht aan het einde van de tunnel' is nog geen sprake. Naar verwachting zal de economische groei dan ook in de tweede helft van dit jaar en in 2004 beperkt zijn en zal de deflatie aanhouden.

Door de krimpende beroepsbevolking is het waarschijnlijk dat de Japanse economische groei op middellange termijn zwak zal blijven. In de afgelopen tien jaar nam de beroepsbevolking slechts 0,1% per jaar toe, tegen 1,2% in de Verenigde Staten en 0,7% in het eurogebied. Gezinnen verwachten dat in de toekomst vanwege de vergrijzing de belastingen zullen stijgen en pensioenaanspraken mogelijk niet ten volle zullen worden gehonoreerd. Dit heeft al geleid tot hogere particuliere besparingen.

2.1.3 Opkomende economieën

In overig Azië viel de economische groei tijdelijk terug als gevolg van de Sars-epidemie. Zo was in Singapore het BBP in het tweede kwartaal 4,2% lager dan een jaar eerder. Het effect op de Chinese economie was veel beperkter (zie ook kader in paragraaf 2.4.1). In Zuid-Korea viel de economische groei duidelijk terug, niet alleen door effecten van de Sars-epidemie, maar ook door financiële schandalen en de spanning rond het Noord-Koreaanse nucleaire programma. Desalniettemin had Zuidoost-Azië als geheel in het eerste halfjaar opnieuw ruimschoots de hoogste groei ter wereld. Ook de vooruitzichten zijn gunstig, zeker nu Sars onder controle is. De Wereldgezondheidsorganisatie heeft al haar negatieve reisadviezen ingetrokken. Voor 2004 wordt voor de regio als geheel een economische groei van 6¼% voorzien.

In Argentinië is de recessie teneinde. In het eerste kwartaal was het BBP-volume 5,4% hoger dan een jaar eerder, de eerste stijging in vier jaar. Zowel de uitvoer als de consumptie hebben

Tabel 2.2 BBP-volume opkomende economieën, 2000-2004

	Aandelen in wereld BBP ^a	2000	2001	2002	2003	2004
	%	mutaties per jaar in %				
Transitielanden	6,3	7,0	5,1	4,1	4½	4¼
Midden- en Oost Europa	2,3	3,8	3,1	3,0	2¾	3½
GOS-staten	4,0	9,1	6,4	4,9	5¾	4¾
Latijns Amerika ^b	7,9	4,0	0,6	- 0,1	1½	3¾
Azië	26,3	7,0	5,0	6,2	5¾	6¼
Afrika+Midden Oosten	7,2	4,7	2,8	4,1	3½	4¼
Opkomende economieën	47,7	6,1	3,9	4,5	4½	5¼

^a Op basis van koopkrachtpariteiten.
^b Inclusief Mexico.

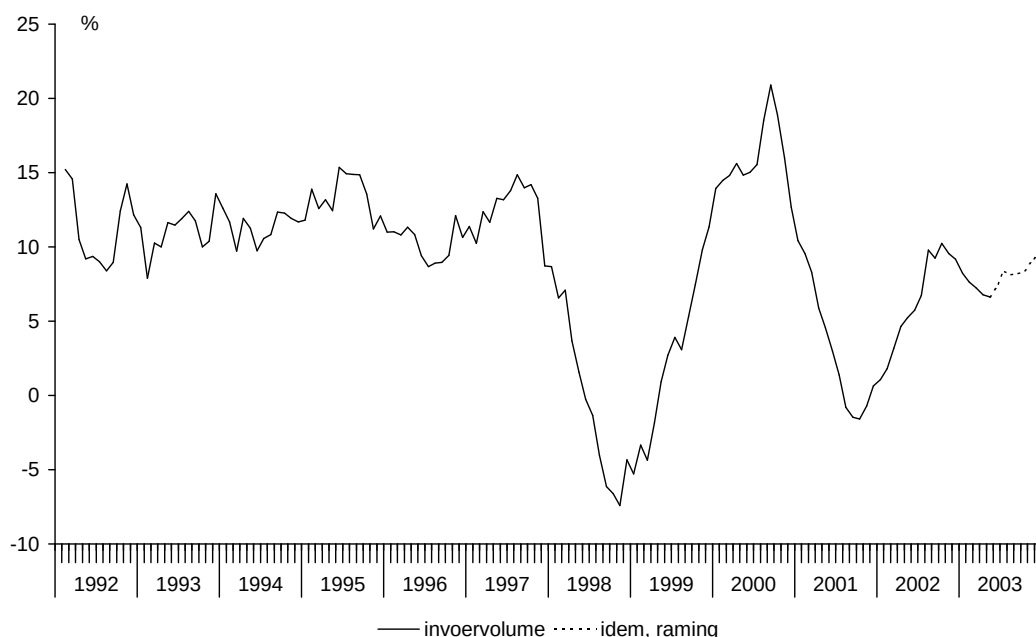
bijgedragen aan deze omslag. In Venezuela houdt de economische en politieke crisis aan: als gevolg van de algemene staking kwam het BBP-volume in het eerste kwartaal 28% lager uit dan een jaar eerder. De staking is inmiddels beëindigd, maar nieuwe valutaresticties zullen een negatieve invloed op de marktsector uitoefenen. Het BBP zal dit jaar dan ook met circa 15% dalen, na een afname van 9% in 2002. In Chili, Brazilië en Mexico is dit jaar sprake van een gematigde economische groei. Voor Latijns-Amerika als geheel zal het BBP-volume in 2003 en 2004 toenemen, na een afname in 2002. Daarbij blijft in veel landen, waaronder Brazilië, de begrotingssituatie precair.

Alle in Midden- en Oost-Europa gehouden referenda hadden hetzelfde resultaat: de voorgenomen toetreding tot de Europese Unie in mei 2004 werd aanvaard. De voorbereiding op de toetreding en de liberalisatie van het economische systeem hadden in de afgelopen jaren al een positieve invloed op de buitenlandse directe investeringen en op de economische groei van de regio. Ook in Rusland en in de andere Oost-Europese landen die niet toetreden, houdt naar het zich laat aanzien de relatief voorspoedige economische ontwikkeling aan.

Nu toetreding tot de Europese Unie 'binnen' is (al moet deze nog geratificeerd worden door de meeste huidige lidstaten), dient toetreding tot het eurogebied zich aan. Sommige landen willen zo snel mogelijk toetreden, terwijl andere daar pas op termijn naar streven. Met uitzondering van de Baltische staten voldoen de meeste landen nog niet aan de toetredingscriteria: de inflatie is te hoog en het begrotingstekort veel te groot. Ook de overgangsfase is problematisch, zeker als de wisselkoers ten opzichte van de euro twee jaar lang moet fluctueren binnen een smalle marge, zoals de Europese Commissie voor ogen staat. Recentelijk heeft Hongarije nog eens geïllustreerd hoe moeilijk dit is. In januari moest de centrale bank de geldmarktrente met 2%-punt verlagen om de instroom van korte-termijnpitaal af te remmen en een te sterke appreciatie van de forint tegen te gaan. In juni was het omgekeerde het geval: de rente moest met 3,5%-punt worden verhoogd om inflatoire tendensen tegen te gaan en de forint binnen een bandbreedte van $\pm 15\%$ met de euro te houden.

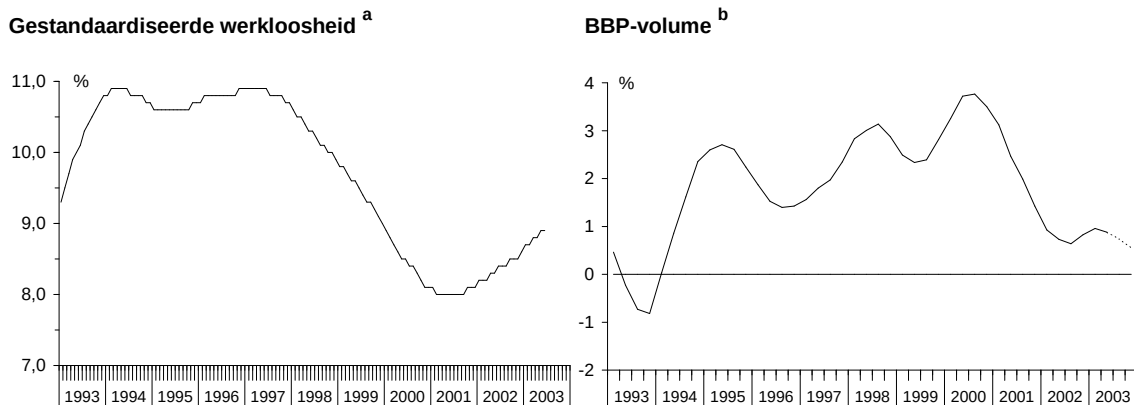
Figuur 2.4 geeft de gemiddelde invoerontwikkeling van alle opkomende economieën vanaf 1992. De scherpe neergang in 1998 hing samen met de zogenoemde Azië-crisis, die zich ook verspreidde naar Rusland en delen van Zuid-Amerika. De meer recente schommelingen zijn illustratief voor de toenemende integratie van deze landen in de totale wereldeconomie. Deze integratie zou op middellange termijn kunnen worden versterkt door de in 2001 door de leden van de Wereldhandelsorganisatie gestarte Doha onderhandelingsronde. Voorspoedig loopt deze ronde echter tot nu toe niet en veel hangt af van de in september te houden ministeriële conferentie in Cancún.

Figuur 2.4 Invoervolume opkomende economieën, 1992-2003
(mutaties t.o.v. voorafgaand jaar in %)

2.1.4 West Europa

Met volgens voorlopige cijfers een BBP-volume-groei van slechts ¼% op jaarbasis ten opzichte van de voorgaande periode stelde het eurogebied in de eerste helft van dit jaar opnieuw teleur. In het tweede kwartaal was de productie zelfs ongewijzigd volgens voorlopige Eurostat-cijfers; gezien daarna gepubliceerde cijfers voor Frankrijk is bovendien een neerwaartse bijstelling door Eurostat te verwachten. In het eerste halfjaar namen in het eurogebied de bedrijfsinvesteringen af. De particuliere consumptie kende een zwakke groei doordat de arbeidsmarkt verder verslechterde en door de duikeling van de aandelenkoersen sinds begin 2000. De uitvoer ondervond hinder van de geringere bestedingsgroei elders en van de forse appreciatie van de euro. Door de aanhoudend trage productiegroei liep de werkloosheid verder op. Totaal is sinds midden 2001 de werkloosheid met bijna 1%-punt toegenomen. Dat is overigens niet veel in vergelijking met de Verenigde Staten, waar de werkloosheid sinds eind 2000 met 2½%-punt is gestegen, terwijl het BBP-volume er sterker toenam. In het eurogebied sloeg de groei-afzwakking vooral neer in een zeer zwakke productiviteits- en winstontwikkeling en

Figuur 2.5 BBP en werkloosheid in het eurogebied, 1993-2003

^a In procenten van de beroepsbevolking.

^b Mutaties t.o.v. voorafgaande periode, voortschrijdende gemiddelden.

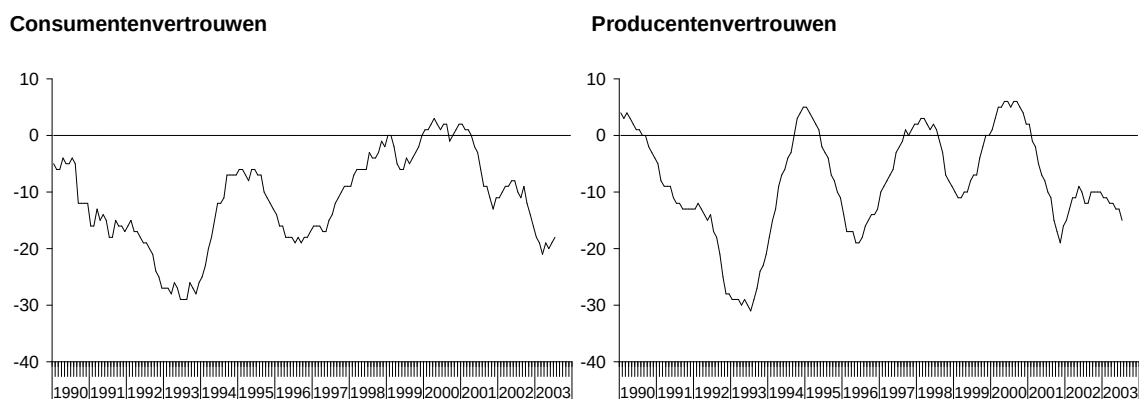
slechts in geringe mate in een toename van de werkloosheid. Verschil in ontslagprocedures is vermoedelijk de hoofdoorzaak voor deze afwijkende ontwikkeling.¹ Hierdoor wordt de stijging van de werkloosheid geremd en daarmee de afzwakking van de consumptie, maar tegenover dit korte-termijnvoordeel staat het lange-termijnnadeel van lagere investeringen en een structureel hogere werkloosheid. Volgens het IMF verklaren de meer rigide arbeidsmarkt in Europa en de hogere uitkeringen circa 3%-punt van het niveauverschil in de structurele werkloosheid.

Nu de internationale politieke spanningen zijn afgenomen, de olieprijs is gedaald en het monetaire beleid verder is versoepeld, kan ook het eurogebied vanaf de tweede helft van dit jaar een keer ten goede laten zien. De groeiversnelling zal mede door de sterkere euro wel duidelijk minder krachtig zijn dan in de Verenigde Staten. Nu de dollarkoers terug is op de positie van eind 1998, zal de marktwinst die in 1999-2002 is gemaakt door de dollarappreciatie, in 2003 en 2004 verloren gaan. Ten opzichte van de overige valuta steeg de euro van begin 2002 tot medio 2003 met 24%. Modelsimulaties met het Interlink-model van de OESO geven aan dat een permanente appreciatie van deze omvang na twee jaar een negatief effect heeft op het BBP-volume van het eurogebied van 2¼%-punt.²

Ook de geringere budgettaire impuls, hoezeer ook te verdedigen vanuit een langer-termijnperspectief, speelt een rol bij het achterblijven van de groeiverwachtingen in het eurogebied in vergelijking met de Verenigde Staten. De meer rigide economie is mogelijk een andere reden. Hoewel de groei in de loop van het jaar versnelt, bedraagt voor 2003 als geheel de geprojecteerde economische groei slechts ½%, tegen ¾% in 2002. Voor 2004 wordt een groei van 1¾% verwacht, nog steeds onder de geschatte potentiële groei. Deze gematigde opleving wordt gedragen door alle bestedingscomponenten, inclusief de bedrijfsinvesteringen. Aanschaf

¹ IMF, 2003, Unemployment and labor market institutions: why reforms pay off, *World Economic Outlook*, april.

² Dalsgaard, T., C. André en P. Richardson, 2001, Standard Shocks in the OECD Interlink Model, OECD Economics Department working paper, no. 306.

Figuur 2.6 Consumenten- en producentenvertrouwen in het eurogebied, 1990-2003

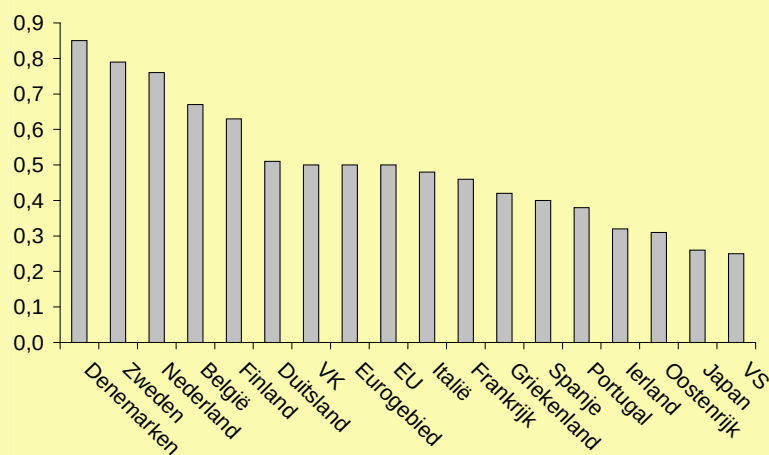
van nieuwe kapitaalgoederen is nodig om te kunnen profiteren van de technologische vooruitgang; bovendien worden bedrijfsinvesteringen gestimuleerd door de relatief korte levensduur van de in het verleden aangeschafte computers en andere ICT-producten. De beperkte groei en de aanhoudende bedrijfsherstructureringen maken het onwaarschijnlijk dat de arbeidsmarkt op korte termijn zal verbeteren; circa 9% van de beroepsbevolking zal werkloos zijn, waar de structurele werkloosheid door de OESO wordt geschat op circa 8%. De opgaande conjunctuur betekent een versnelling in de arbeidsproductiviteit, maar het is niet te verwachten dat het eurogebied qua productiviteitsstijging in de buurt zal komen van de Verenigde Staten.

Tabel 2.3 Kerngegevens eurogebied, 2000-2004					
	2000	2001	2002	2003	2004
volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	2,8	1,8	0,4	1¼	1¾
Overheidsconsumptie	1,9	2,2	2,6	1¼	1
Bruto investeringen	5,0	- 0,4	- 3,3	- ¾	2¼
Binnenlandse vraag	3,0	0,9	0,1	1¼	2
Uitvoer	12,5	3,1	1,4	0	5
Invoer	11,2	1,6	- 0,2	1¾	5¾
BBP	3,6	1,6	0,9	½	1¾
prijsmutaties per jaar in %					
BBP	1,3	2,4	2,4	2	1½
Consumentenprijs (HICP)	2,1	2,4	2,3	2	1¼
Loonvoet	2,7	2,8	2,6	3	2½
niveaus in %					
Werkloosheid ^a	8,6	8,1	8,5	9	9
Overheidssaldo	- 1,0	- 1,6	- 2,2	- 2¾	- 2¾
^a In procenten van de totale beroepsbevolking.					
^b Vorderingensaldo totale overheid in % van het BBP (exclusief UMTS-opbrengsten).					

Begrotingstekorten en economische groei

De zwakke economische groei leidt dit jaar in de industrielanden naar verwachting tot oplopende begrotingstekorten. Dit komt niet zozeer door begrotingsmaatregelen gericht op stimulering van de economie als wel door de automatische stabilisatoren: het neerwaartse effect van lage groei op belastingopbrengsten en het opwaartse effect, via hogere werkloosheid, op de overheidsuitgaven. De omvang van de automatische begrotingsstabilisatie hangt af van de mate waarin de begroting reageert op de conjunctuur en van de relatieve betekenis van de overheidsbegroting. Deze begrotingsgevoeligheid loopt sterk uiteen (zie figuur). De OESO^a en de Europese Commissie^b vinden voor Europa een gemiddelde begrotingsgevoeligheid van 0,5. Dat wil zeggen dat het begrotingssaldo na één jaar met 0,5%-punt van het BBP verslechtert na een neerwaartse BBP-schok ter grootte van 1%. In Europa zijn automatische begrotingsstabilisatoren veel belangrijker dan in de Verenigde Staten en Japan, waarvoor de begrotingsgevoeligheid wordt geschat op 0,25.

Begrotingsgevoeligheid

Automatische stabilisatoren hebben een aantal voordelen boven het nemen van begrotingsmaatregelen (discretionair beleid). Ten eerste, een juiste *timing* van de begrotingsmaatregelen wordt gehinderd doordat er bij de beleidsvoorbereiding en beleidsuitvoering sprake is van allerlei vertragingen, zoals een herkenningstraining, een beslissingstraining, en een uitvoeringstraining. Het voordeel van automatische begrotingsstabilisatoren is dat ze zonder bovengenoemde vertragingen in werking treden als de conjuncturele situatie daarom vraagt. Ten tweede is het bepalen van een juiste *dosering* een moeilijke opgave. Of de gewenste impuls op de productie daadwerkelijk bereikt wordt, hangt cruciaal af van de vraag of de relaties en gedragsparameters in het model waarop de beleidsmaker zich baseert, juist zijn (modelonzekerheid). Voor kleine open economieën is er verder het probleem dat een groot deel van stimuleringsmaatregelen via hogere invoer weglekt naar het buitenland. Tenslotte is het gevaar van asymmetrie bij discretionair beleid groot: wel het verhogen van uitgaven tijdens een laagconjunctuur maar niet het terugschroeven tijdens een hoogconjunctuur, waardoor de uitgaven structureel een opwaartse trend zullen vertonen en de verstoring van de bijbehorende belastingdruk op de economie toeneemt.

^a Zie Van den Noord, P., 2000, The size and the role of automatic fiscal stabilizers in the 1990s and beyond, OECD Economics Department Working Papers, nr. 230, blz. 19.

^b Europese Commissie, 2000, Public Finances in EMU – 2000, *European Economy*, nr. 3, blz. 52.

De economische groei is in 2004 naar verwachting onvoldoende krachtig om de begrotingstekorten in het eurogebied te verkleinen. Bovendien zullen in landen met te grote tekorten naar het zich laat aanzien onvoldoende ombuigingen worden doorgevoerd om de

afgesproken vermindering van het structurele begrotingstekort met een ½%-punt per jaar te realiseren. Dit geldt bijvoorbeeld voor Duitsland waar vanwege de economische malaise belastingverlagingen die voor 2005 waren aangekondigd al in 2004 zullen ingaan. Waarschijnlijk zullen Duitsland en Frankrijk in 2004 voor het derde achtereenvolgende jaar een tekort van meer dan 3% van het BBP hebben. Om te voorkomen dat de begrotingsafspraken een dode letter worden en gezien haar verplichtingen onder het Verdrag van Maastricht, zal de Europese Commissie in dat geval vermoedelijk aan de Ministers van Financiën voorstellen om Duitsland en Frankrijk boetes op te leggen. In eerste instantie zou deze boete bestaan uit een deposito bij de Commissie van tenminste 0,2% van het BBP waarop geen rente wordt betaald. Hierdoor zouden de politieke spanningen binnen het eurogebied ongetwijfeld oplopen en zal de druk toenemen om de Europese begrotingsregels te versoepelen. Daarmee wordt 2004 een belangrijk jaar voor het Groei- en Stabiliteitspact.

Tabel 2.4 Overheidssaldo ^a EU-landen, 2001-2004				
	2001	2002	2003	2004
	% BBP			
Duitsland	- 2,8	- 3,6	- 4	- 3¾
Frankrijk	- 1,6	- 3,1	- 4	- 3¾
Italië	- 2,6	- 2,5	- 2½	- 3½
België	0,2	0,0	- ½	- ¼
Finland	5,1	4,7	3	2¾
Griekenland	- 1,9	- 1,2	- 1¼	- 1¼
Ierland	1,1	- 0,3	- ¼	- 1
Luxemburg	6,4	2,6	¼	- ½
Nederland	0,0	- 1,6	- 2½	- 2½
Oostenrijk	0,3	- 0,6	- 1¼	- ¾
Portugal	- 4,2	- 2,7	- 4	- 3½
Spanje	- 0,1	- 0,1	- ¼	0
Eurogebied	- 1,6	- 2,2	- 2¾	- 2¾
Verenigd Koninkrijk	0,8	- 1,3	- 2¾	- 2½
Denemarken	2,9	2,0	1½	1¾
Zweden	4,5	1,3	½	1¼
Totaal EU- landen	- 0,9	- 2,0	- 2½	- 2½

^a Vorderingensaldo totale overheid in % van het BBP (exclusief UMTS-opbrengsten).

Duitsland, verreweg de grootste lidstaat van het eurogebied, is ook in 2003 het probleemkind. In de eerste twee kwartalen van 2003 nam de productie af en bevond de economie zich in recessie. Het Duitse BBP zal gemiddeld dit jaar naar verwachting stagneren, tegenover een gemiddelde groei in het eurogebied van ½%. In de afgelopen tien jaar lag de Duitse groei systematisch onder het niveau van het eurogebied; gemiddeld was de Duitse groei 0,8%-punt lager. Sinds 1996 komt dit niet door de uitvoer; in de drie meest recente jaren was de uitvoergroei, doordat de loonkostenstijging achterbleef, zelfs gemiddeld 2%-punt per jaar hoger

dan gemiddeld in het eurogebied. Hierdoor bereikte de uitvoer als percentage van het BBP een recordhoogte. Vooral de naweeën van de Duitse hereniging worden gezien als een belangrijke reden voor de magere economische prestaties. De overdrachten aan de nieuwe Bondsstaten liggen nog steeds op een zeer hoog niveau, wat een verlaging van de belastingdruk bemoeilijkt. Starre markten en een zwakke positie van banken en verzekeringsmaatschappijen worden eveneens vaak genoemd als groeibelemmende factoren.

Om de economische groei structureel te verbeteren heeft de Duitse regering een pakket van economische hervormingen aangekondigd, Agenda 2010 (zie kader). Om de economie op korte termijn op te peppen heeft de Duitse regering besloten om de voor 2005 voorgenomen belastingverlaging al in 2004 door te voeren. Dit vergroot de belastingverlaging in 2004 met 15 mld euro tot 22 mld euro (1% van het BBP). Het hoogste tarief van de inkomstenbelasting zal worden verlaagd van 48,5 naar 42% en het laagste tarief van 19,9 naar 15%. Deze tariefsverlaging zal in 2004 slechts gedeeltelijk worden gedekt door bezuinigingen. Mede hierdoor blijft naar verwachting het begrotingstekort in 2004 duidelijk boven de 3% van het BBP. De belastingverlaging zal waarschijnlijk positief uitwerken op de particuliere consumptie, terwijl voortgang bij de voorgenomen structurele hervormingen mogelijk positief is voor de investeringsgeneigdheid. Ook positief is dat de extreme teruggang van de bouwactiviteiten in de afgelopen jaren naar verwachting ten einde loopt. Verder kan de uitvoergroei in 2004 oplopen. Weliswaar tast de sterkere euro de Duitse concurrentiekracht aan, maar de vraag op de buitenlandse afzetmarkten zal aanzienlijk versnellen, in het bijzonder de vraag naar

Tabel 2.5 Kerngegevens Duitsland en Frankrijk, 2002-2004

	Duitsland			Frankrijk		
	2002	2003	2004	2002	2003	2004
volumemutaties per jaar in %						
Particuliere consumptie	- 1,0	$\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$	1,5	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{3}{4}$
Overheidsconsumptie	1,7	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	4,1	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$
Bruto investeringen	- 6,7	- $1\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$	- 1,6	- $1\frac{1}{4}$	$1\frac{3}{4}$
Binnenlandse vraag	- 1,6	1	$1\frac{1}{2}$	1,1	1	2
Uitvoer	3,4	$\frac{1}{4}$	5	1,3	- $1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
Invoer	- 1,7	3	$5\frac{1}{2}$	0,8	$\frac{3}{4}$	6
BBP	0,2	0	$1\frac{1}{2}$	1,2	$\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
prijsmutaties per jaar in %						
BBP	1,6	1	$\frac{1}{2}$	1,9	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$
Consumentenprijs (HICP)	1,3	1	$\frac{1}{2}$	1,9	2	$1\frac{1}{4}$
Loonvoet	1,6	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{4}$	2,8	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{3}{4}$
niveaus in %						
Werkloosheid ^a	8,6	$9\frac{1}{2}$	$9\frac{3}{4}$	8,8	$9\frac{1}{4}$	9
Overheidssaldo	- 3,6	- 4	- $3\frac{3}{4}$	- 3,1	- 4	- $3\frac{3}{4}$

^a In % van de totale beroepsbevolking.

Agenda 2010, het Duitse pakket van structurele hervormingen

Afgelopen maart kondigde de bondskanselier een pakket van economische hervormingen aan. Begin juni werd dit pakket door een speciaal congres van zijn partij goedgekeurd. Dit najaar zal het parlement de eerste wetsvoorstellen met betrekking tot Agenda 2010 behandelen. Naast Agenda 2010 heeft de Duitse regering andere hervormingsvoorstellen gelanceerd, bijvoorbeeld over de gezondheidszorg.

De belangrijkste hervormingsvoorstellen zijn:

- verkorting van de maximale duur van de inkomensafhankelijke werkloosheidsuitkering van 32 tot 12 maanden voor werklozen jonger dan 55 jaar;
- verlenging van de maximale duur van tijdelijke arbeidscontracten van 2 naar 4 jaar;
- versoepeling van het ontslagrecht voor kleine bedrijven; verkorting van de ontslagprocedure voor grote bedrijven;
- meer mogelijkheden voor individuele bedrijven om de bedrijfstak-cao niet toe te passen;
- minder kwalificatie-eisen voor nieuwe bedrijven;
- verkleining van het ziekenfondspakket; uitbreiding van eigen bijdragen bij medische behandeling. De maatregelen moeten leiden tot een verlaging van de ziekenfondspremie van 14,4 naar 13% van het bruto loon;
- versoering van pensioenen, vooral voor ambtenaren.

kapitaalgoederen, die een meer dan gemiddeld aandeel hebben in de Duitse uitvoer. Tenslotte vallen in 2004 veel nationale en regionale feestdagen in het weekeinde, waardoor het aantal werkdagen in Duitsland volgend jaar relatief hoog is (zie ook kader in paragraaf 3.1.5). Vermoedelijk zal de BBP-groei toenemen tot 1½% in 2004, slechts marginaal lager dan gemiddeld in het eurogebied.

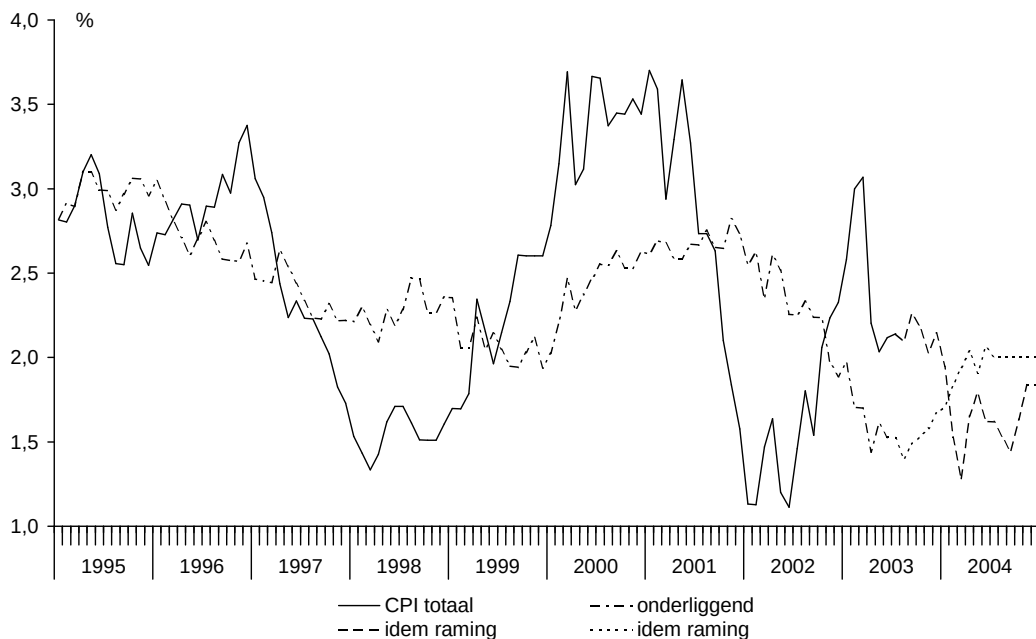
Behalve in Duitsland was in de eerste helft van dit jaar ook in Italië (en Nederland) sprake van twee achtereenvolgende kwartalen met een productiedaling, terwijl in Frankrijk het BBP in het tweede kwartaal duidelijk afnam. De daling in Frankrijk vloeide gedeeltelijk voort uit een langdurig sociaal conflict over ambtenarenpensioenen. In Griekenland bleef de groei hoog, vooral door infrastructurele projecten voor de Olympische Spelen in 2004. Buiten het eurogebied nam de economische groei, ondanks een ruim begrotingsbeleid, sterk af in het Verenigd Koninkrijk. Desondanks is de voor 2003 geprojecteerde groei van 1¾% opnieuw ruim hoger dan in het eurogebied. Naar verwachting loopt de Britse BBP-groei op tot 2¼% in 2004, waarbij, naast het aanhoudend ruime begrotingsbeleid, de verzwakking van het pond sterling ten opzichte van de euro een rol speelt.

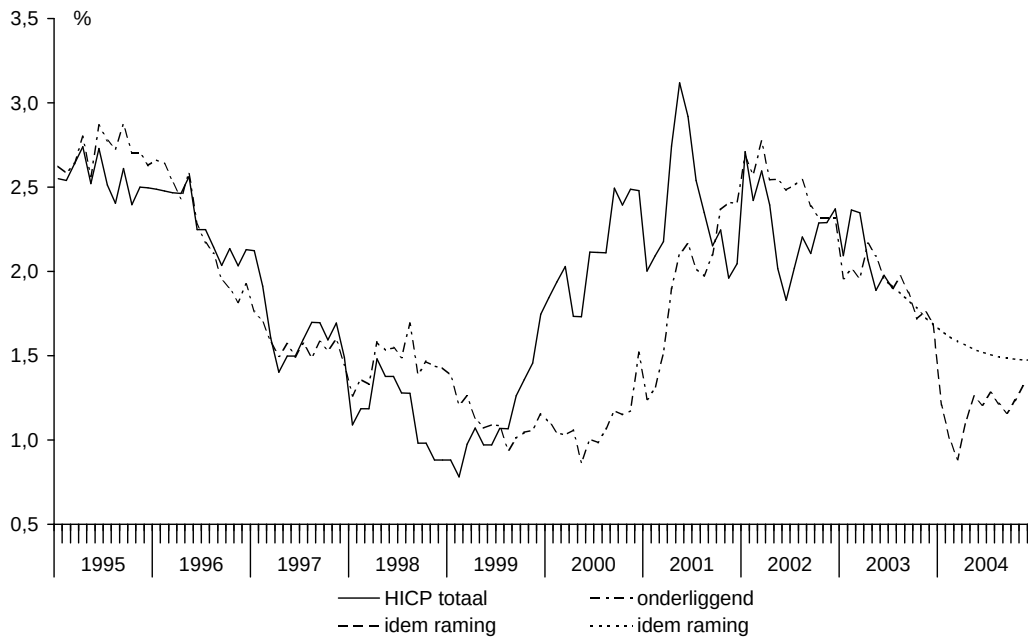
2.2 Inflatie

De ontwikkeling van de olieprijsen en de euro bepaalde gedurende de eerste helft van 2003 in belangrijke mate het beloop van de inflatie. De inflatie steeg aanvankelijk door de hogere olieprijs, om vervolgens weer snel te dalen. De sterkere euro hielp de inflatie in het eurogebied te vertragen en dit effect zal volgend jaar aanhouden. In Japan hield de gematigde deflatie aan.

Begin maart van dit jaar liep door de Irak-crisis de Brent-notering van ruwe olie op tot bijna 35 dollar per vat, wat in belangrijke mate bijdroeg aan de hernieuwde inflatieversnelling in de industrielanden. In maart was de inflatie in de Verenigde Staten en het eurogebied gestegen tot respectievelijk 3,1% en 2,4%. In de twee maanden daarna daalde de olieprijs naar 24 dollar per vat en nam de inflatie in beide gebieden weer af tot respectievelijk 1,5% en 1,9% in juli. De lagere inflatie heeft ook andere oorzaken dan de olieprijsdaling. In de meeste industrielanden zijn de consumentenprijzen exclusief energie en voedingsmiddelen de laatste maanden nauwelijks meer gestegen, hetgeen de discussie over het deflatiegevaar stimuleerde. De onderliggende inflatie in de industrielanden wordt gedrukt door de onderbezetting van de productiecapaciteit en een geringe loonstijging als gevolg van de gestegen werkloosheid. In het eurogebied lagen in het eerste kwartaal de arbeidskosten per uur 2,8% hoger dan een jaar eerder, duidelijk onder de piek van 4,3% in het tweede kwartaal van 2002 en de zwakste stijging sinds eind 2000. De Verenigde Staten kennen nog geen neerwaartse trend in de arbeidskostenstijging, mede door sterk stijgende medische kosten en pensioenlasten, dit laatste als gevolg van slechte beleggingsresultaten in de afgelopen jaren.

Figuur 2.7 Inflatie in de Verenigde Staten, 1995-2004

Figuur 2.8 Inflatie in het eurogebied, 1995-2004

Overigens zijn de feitelijke prijsstijgingen nog lager dan deze consumentenprijsindices aangeven. Allereerst wordt onvoldoende gecorrigeerd voor kwaliteitsverbetering en voor nieuwe aankoopkanalen van consumenten. Verder wordt geen rekening gehouden met de vervanging door consumenten van sterk in prijs gestegen producten. Voor de Verenigde Staten is een index (“chained CPI”) beschikbaar die wel met deze vervanging rekening houdt. Volgens deze alternatieve index was de inflatie in december 2001 en 2002 slechts 2,6 en 1,0%, respectievelijk 0,8 en 0,6%-punt lager dan volgens de officiële consumentenprijsindex.

Binnen het eurogebied bleven de verschillen in inflatie aanzienlijk. In juli liep de inflatie uiteen van 0,8% in Duitsland tot 3,9% in Ierland. Ook in de Verenigde Staten is overigens sprake van forse regionale inflatieverschillen. Zo liep in juli de inflatie uiteen van 1,1% in de kleinere steden van het middenwesten tot 3,0% in de grotere steden van het noordoosten. De inflatieverschillen in het eurogebied waren voor de ECB aanleiding om in de “verduidelijking” van haar beleidsstrategie aan te geven dat zij zich richt op een gemiddelde inflatie in het eurogebied van dicht onder de 2% op middellange termijn.

De inflatie in de industrielanden zal naar verwachting verder afnemen. Voorwaarde daarvoor is wel dat de hernieuwde stijging van de ruwe-olieprijzen in het derde kwartaal van tijdelijke aard is. Afnemende loonstijgingen als gevolg van de gestegen werkloosheid zullen het onderliggende inflatietempo met name in Europa kunnen terugdringen. Consumentenprijzen zouden tijdelijk van maand op maand zelfs kunnen dalen, maar langdurige prijsdalingen zijn niet waarschijnlijk.³ Voor het eurogebied wordt een inflatie van 1¼% in 2004 geprojecteerd, waarbij

³ Zie ook “Deflatie in de Verenigde Staten en Duitsland?” in CPB, 2003, *Centraal Economisch Plan*, p. 57.

de afzwakking voor een groot deel komt door de sterkere euro. In de Verenigde Staten neemt de inflatie in 2004 naar verwachting af tot 1¾%, hoewel de zwakkere dollar de invoer duurder maakt. In Japan houdt naar verwachting de gematigde deflatie aan.

2.3 Financiële markten

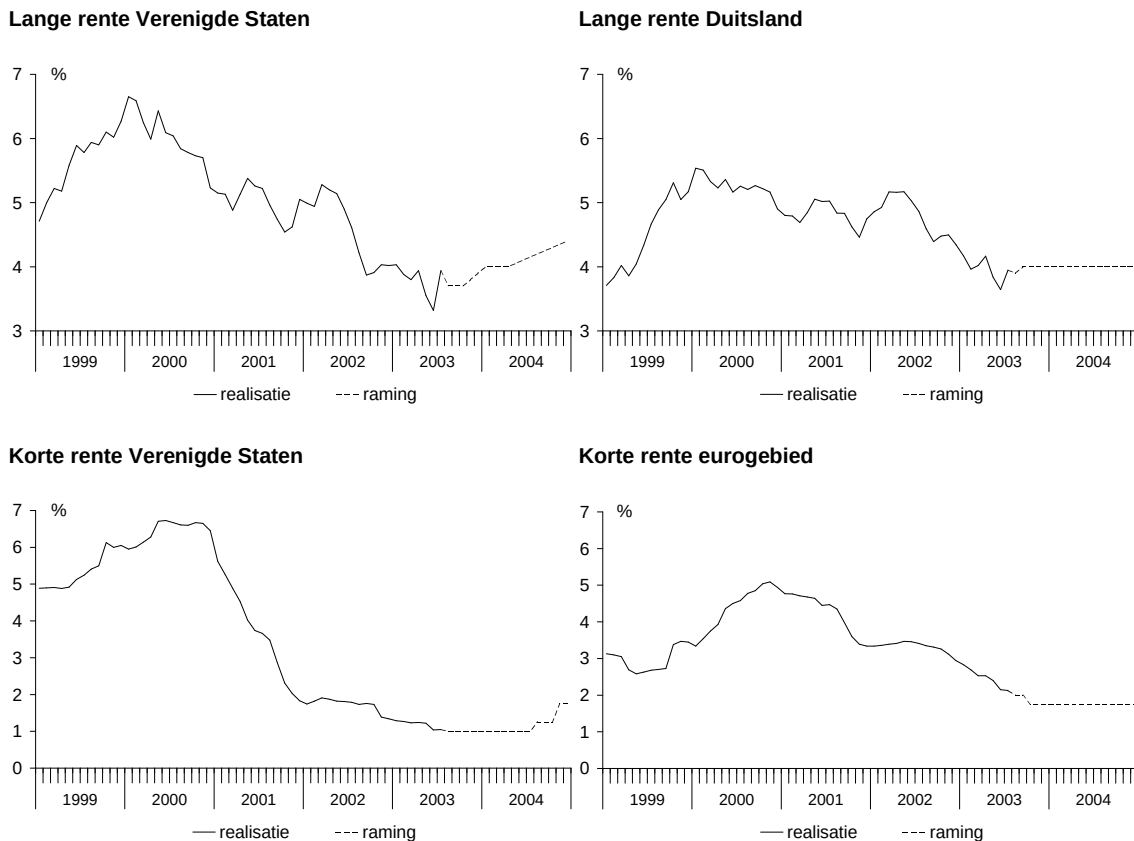
De kapitaalmarktrentes in het eurogebied en de Verenigde Staten bereikten in juni 2003 zowel nominaal als reëel, historisch gezien, zeer lage niveaus. Indicaties van een spoedige Amerikaanse groeiversnelling hebben daarna een deel van deze daling tenietgedaan. De opwaartse druk op de Amerikaanse lange rente is tevens een gevolg van het oplopende Amerikaanse begrotingstekort; een verhoging van de Amerikaanse korte rente wordt pas in de loop van 2004 verwacht. De kapitaalmarktrentes in het eurogebied worden mee omhoog getrokken met die in de Verenigde Staten, maar de lagere inflatievooruitzichten en de betere begrotingsdiscipline in het eurogebied zorgen voor een zekere ont koppeling. De euro steeg aanvankelijk tot recordhoogte tegenover de dollar en de yen, maar is in juli en augustus weer licht gedaald. De aandelenkoersen herstelden zich fors na de beëindiging van de Irak-crisis.

2.3.1 Rentes

De zwakke economische ontwikkeling en de voorziene lage inflatie leidden dit jaar tot verdere renteverlagingen door de ECB en de Federal Reserve. De ECB verlaagde haar belangrijkste tarief met ¼%-punt in maart en ½%-punt in juni. Daarmee staat de herfinancieringsrente op 2%, historisch gezien zeer laag. In Duitsland was het vergelijkbare tarief in de afgelopen vijftig jaar nooit lager dan 2½%. Omdat de inflatie naar verwachting verder daalt, zal de ECB later dit jaar mogelijk de rente opnieuw verlagen en vervolgens tot eind 2004 ongewijzigd laten. De Federal Reserve verlaagde in de eerste helft van 2003 haar belangrijkste tarief slechts met een ¼%-punt, maar dan wel tot 1%. De Amerikaanse centrale bank zal vermoedelijk pas laat in 2004 de rente verhogen, wanneer de opgaande conjunctuur geen monetaire ondersteuning meer behoeft en het gevaar van deflatie is geweken. De Japanse centrale bank vergrootte dit jaar in twee stappen de liquiditeitsinjectie in de bankensector om de deflatie te beëindigen en het economische herstel

Tabel 2.6 Korte en lange rentes, 2001-2004

	2001	2002	2003	2004
	%			
Korte rente				
Verenigde Staten	3,7	1,7	1	1¼
Japan	0,1	0,1	0	0
eurogebied	4,3	3,3	2¼	1¾
Lange rente				
Verenigde Staten	5,0	4,6	3¾	4¼
Japan	1,3	1,3	1	1
Duitsland	4,8	4,8	4	4

Figuur 2.9 Rentestanden Verenigde Staten en eurogebied, 1999-2004

te bespoedigen. De Japanse geldmarktrente zal naar verwachting tot eind 2004 vrijwel nul blijven.

Naast de doorgevoerde renteverlagingen was van belang dat de Federal Reserve expliciet het deflatierisico noemde als cruciaal element in haar beleidsbeslissingen en de ECB de evaluatie van haar beleidsstrategie afrondde. In mei gaf de Federal Reserve voor het eerst aan dat een substantiële daling van de inflatie niet welkom is; zij achtte de kans hierop klein, maar groter dan die op een hogere inflatie. Dit past in eerdere uitspraken van de Amerikaanse monetaire autoriteiten, waarin zij de noodzaak van vroegtijdige en agressieve maatregelen benadrukten om deflatie te voorkomen. Zij stelden verder dat, indien onverhoopt deflatie ontstaat, overgegaan kan worden tot onorthodoxe maatregelen door de centrale bank, zoals de aankoop van obligaties om de kapitaalmarktrente te verlagen. Deze analyse wordt onderschreven door internationale instellingen, waaronder het IMF. De ECB noemde in mei een toereikende veiligheidsmarge ter bescherming tegen de risico's van deflatie als reden voor haar "verduidelijking" van de monetaire-beleidsstrategie. De ECB gaf aan dat zij zich erop zal richten om de inflatie op de middellange termijn dicht onder de 2% te handhaven. Veel waarnemers interpreteerden dit als een versoepeling van de beleidsstrategie.

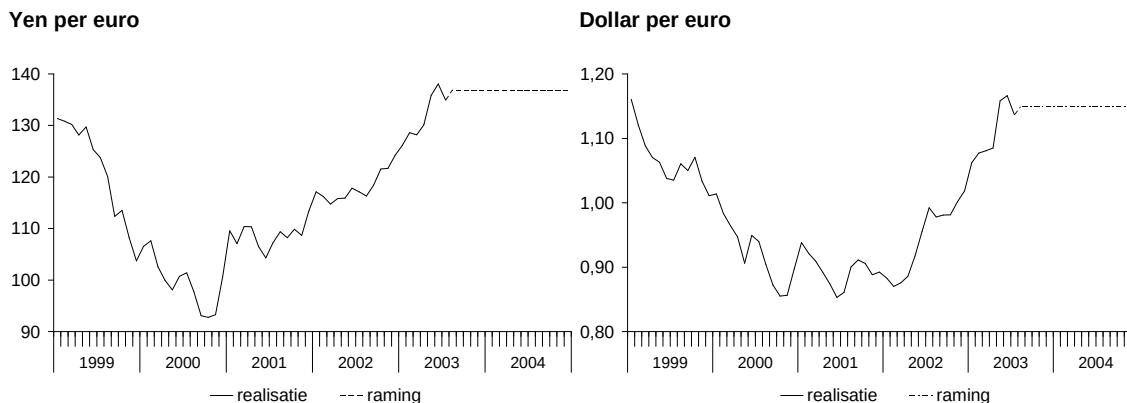
De kapitaalmarktrentes zijn in de eerste helft van dit jaar fors gedaald. In juni was de Duitse lange rente 3,6%, dat is 0,7%-punt lager dan eind 2002 en het laagste percentage in meer dan vijftig jaar. De Amerikaanse lange rente daalde zelfs tot 3,3%. De rente daalde vooral nadat de Federal Reserve in mei aangaf de korte rente niet te verhogen zolang zij het deflatierisico reëel acht. Ook de spreads voor het kredietrisico namen in de eerste helft van 2003 verder af. Vooral bedrijven en overheden met een lage kredietwaardigheid profiteerden hiervan. Bedrijfsobligaties hadden net als aandelen sinds begin 2000 te kampen gehad met een toenemende risico-aversie.

Het laagste punt van deze lange-rentecyclus werd mogelijk half juni bereikt. In de weken daarna stegen de lange rentes fors. Dit kwam vooral doordat voorlopende indicatoren een nakend herstel van de Amerikaanse economie aankondigden, nieuwe begrotingscijfers veel ongunstiger uitvielen dan eerder geraamd, en de jongste verlaging door de Federal Reserve kleiner was dan verwacht door veel marktpartijen. De forse lange-rentestijging in de zomermaanden heeft de discussie over het sterk activistische beleid van de Federal Reserve weer aangewakkerd.⁴ Het soepele beleid zou weliswaar de recessie hebben getemperd, maar het wegwerken van financiële onevenwichtigheden hebben vertraagd en mogelijk zelfs nieuwe onevenwichtigheden op de obligatiemarkten hebben veroorzaakt. In de loop van 2004 zal de aantrekkende conjunctuur en een verhoging van de korte rente door de Amerikaanse centrale bank de opwaartse druk op de lange rente versterken. In het eurogebied wordt deze tendens afgeremd door een dalende inflatie die naar verwachting ook de korte rente langdurig laag kan houden.

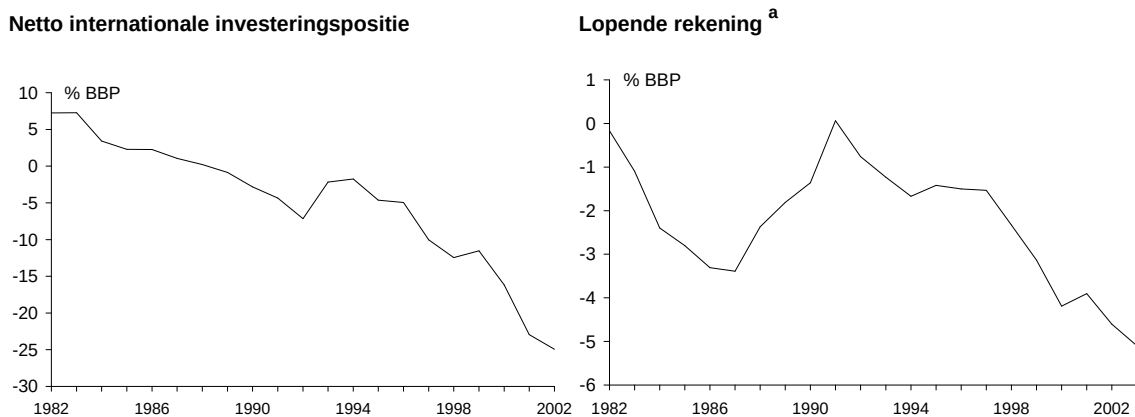
2.3.2 Wisselkoersen

In de eerste helft van 2003 hield de opmars van de euro ten opzichte van de Amerikaanse dollar aan. De euro steeg van 1,00 dollar per euro in het laatste kwartaal van 2002 tot 1,17 in juni, een derde boven de laagste koers van 0,85 die in juni 2001 werd bereikt. In mei en juni lag de euro

Figuur 2.10 Yen- en dollarkoers van de euro, 1999-2004

⁴ Zie bijvoorbeeld Financial Times, On a wing and a prayer: now the test for the Fed is how to prevent the bursting of the bond market bubble, 3 juli 2003; Financial Times, A double bubble of the Fed's own making, 8 juli 2003.

Figuur 2.11 Externe positie van de Verenigde Staten, 1982-2003

^a 2003 is het eerste kwartaal.

zelfs tijdelijk boven de openingskoers van 1,18 dollar per euro van begin 1999. In juli en augustus zwakte de euro weer af, tot 1,11 dollar per euro gemiddeld in augustus. Dit kwam voornamelijk door positieve berichten over het aantrekken van de groei in de Verenigde Staten. Op basis van het grote tekort op de Amerikaanse lopende rekening en het geprojecteerde economisch herstel in het eurogebied is voor de projectieperiode gerekend met gemiddeld 1,15 dollar per euro in de rest van 2003 en in 2004.

De Amerikaanse dollar verzwakte het sterkst ten opzichte van de euro maar deed dit ook ten opzichte van andere belangrijke valuta, zoals de yen en het pond sterling. De voornaamste oorzaak is het grote Amerikaanse lopende-rekeningtekort. In het eerste kwartaal steeg dit tekort tot een naoorlogs record van 136 mld dollar, oftewel 5,1% van het BBP. Voor het grootste deel (circa 80 mld dollar) werd dit tekort gedekt door de netto aankoop van Amerikaanse aandelen en obligaties door buitenlandse institutionele beleggers. Daarnaast werd een aanzienlijk deel van het tekort gedekt door de toename van de door buitenlandse centrale banken in de Verenigde Staten aangehouden officiële reserves (circa 40 mld dollar). Vooral Aziatische centrale banken bouwden hun reserves uit. Voor China is dit het gevolg van de vaste wisselkoers tussen de Chinese renminbi en de Amerikaanse dollar, in combinatie met een groot Chinees overschot op de handelsbalans en een forse kapitaalinstroom. Voor Japan en andere Aziatische landen zijn de toenemende reserves het gevolg van het streven om appreciatie van de nationale valuta tegen te gaan.

2.3.3 Aandelenkoersen

In begin 2003 daalden de aandelenkoersen door de Irak-crisis aanvankelijk verder, maar vanaf midden maart was sprake van koersherstel. De stijging was fors ten opzichte van het dieptepunt in maart, maar bracht de aandelenkoersen toch niet veel boven het slot van 2002, en dus nog mijlenver verwijderd van de top in begin 2000. Zo noteerde Amerikaanse S&P 500 index eind augustus 26% boven het dal van midden maart en 15% hoger dan eind 2002, maar een verdere

stijging met 51% is nodig om de piek in 2000 te evenaren. Voor het eurogebied en Japan is zelfs nog een verdubbeling nodig om de piek te evenaren. De lagere aandelenkoersen hebben in het bijzonder de pensioenfondsen in de problemen gebracht, maar drukten ook de consumptieve bestedingen. De koersstijging op de Europese beurzen was gemeten in nationale valuta sinds eind 2002 enigszins minder sterker dan op de Amerikaanse beurzen; in dollars gemeten was de stijging in Europa echter groter.

2.4 Wereldhandel

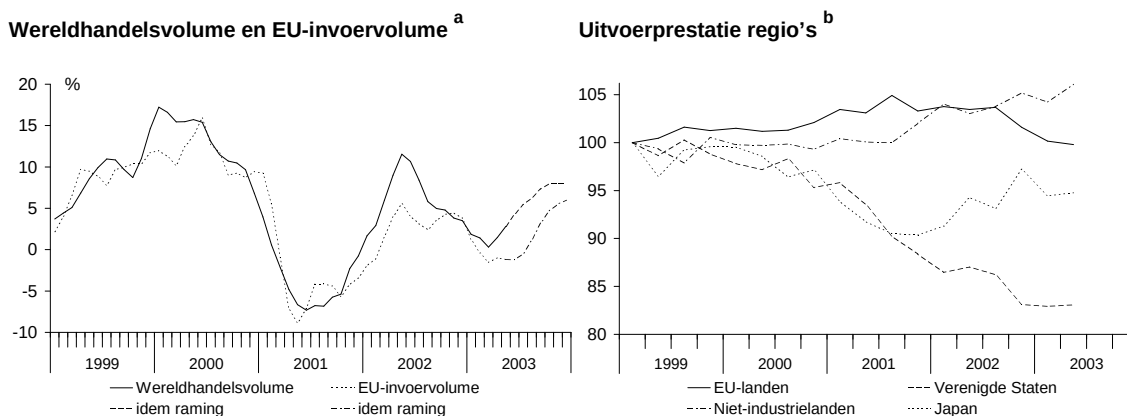
In samenhang met het productieverloop is ook de wereldhandelsgroei vanaf de tweede helft van het vorige jaar weer ingezakt. Verwacht wordt dat de vraag vanaf de tweede helft van dit jaar weer zal aantrekken, maar gemiddeld komt de handelsgroei dit jaar met ruim 4% nauwelijks hoger uit dan in 2002. Pas in 2004 wordt het herstel goed zichtbaar, met een geraamde groei van bijna 8%. Wisselkoersverschuivingen drukken de exportgroei van het eurogebied, maar stimuleren de export van de Verenigde Staten en van andere landen in het dollargebied.

2.4.1 Wereldhandelsvolume

Het wereldhandelsvolume stabiliseerde in het eerste kwartaal en in het tweede kwartaal was de groei beperkt, mede door de oorlog in Irak en de uitbraak van Sars. De dubbele dip in de wereldproductiegroei is ook goed waar te nemen in het verloop van de wereldhandelsgroei (zie figuur 2.12. links).

De Amerikaanse goederenimport stagneerde vanaf het tweede kwartaal van 2002, maar begon in het tweede kwartaal van dit jaar al weer toe te nemen. De stagnatie van de Europese import begon één kwartaal later en hield aan tot en met de zomermaanden van dit jaar. Ook de

Figuur 2.12 Wereldhandelsvolume, EU-invoervolume en uitvoerprestatie regio's

^a Driemaands voortschrijdend gemiddelde t.o.v. voorafgaande periode op jaarbasis.

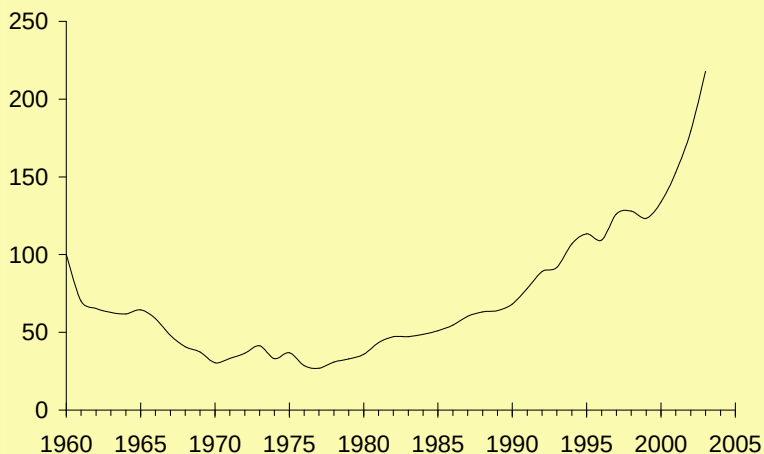
^b Uitvoervolume ten opzichte van herwogen wereldimport, eerste kwartaal 1999 = 100.

De Chinese buitenlandse handel in perspectief

China is hard op weg om één van de belangrijkste spelers in de wereldeconomie te worden. De beleidsomslag in 1978 naar meer openheid en marktgericht handelen is daarbij van doorslaggevende betekenis geweest. Onderstaande grafiek is daarvan een duidelijke illustratie. Vanaf 1960 tot aan het omslagpunt verloor China bijna driekwart van haar exportmarkten, maar daarna ging het weer bergop. Vanaf het begin van de jaren negentig is sprake van een stormachtige ontwikkeling: de directe buitenlandse investeringen stegen van 3 tot 53 mld dollar in 2002 waarmee de Verenigde Staten van de eerste plaats werden verdrongen als ontvanger van buitenlandse investeringen. De recente toetreding tot de Wereldhandelsorganisatie heeft deze trend versterkt: in het eerste kwartaal lagen de buitenlandse investeringen 57% hoger dan in de overeenkomstige periode van 2002. Het aandeel in de wereldhandel zal dit jaar stijgen naar 6% en volgend jaar naar 7%; in dit tempo zal China binnen 5 jaar de grootste exporteur ter wereld zijn. De helft van de export wordt gefabriceerd door (joint ventures met) buitenlandse bedrijven. China is al de vierde industriële natie na de Verenigde Staten, Japan en Duitsland en voor deze landen vormt de opkomst van China een niet te onderschatten economische uitdaging^a. Maar China biedt ook steeds meer afzetkansen nu de binnenlandse vraag explosief toeneemt. Het is een bijzonder open economie met een invoerquote die is opgelopen tot meer dan 30%, erg veel voor zo'n groot land. Momenteel neemt de invoer zelfs sneller toe dan de uitvoer, waardoor het overschot op de lopende rekening iets afneemt. Vooral het bilaterale overschot met de Verenigde Staten is bijzonder groot en zorgt voor handelspolitieke fricties en de roep om een opwaardering van de renminbi.

De vertraging van de volumeconjunctuur in de rest van de wereld lijkt nauwelijks vat te hebben op China. Alleen de uitbraak van de Sars-epidemie zorgde in het tweede kwartaal van dit jaar voor een tijdelijke groeivertraging. Toch kan ook China niet heen om binnenlandse-beleidsveranderingen, als het blijvend wil profiteren van de voordelen van internationale handels- en investeringsliberalisaties^b. Interne mobiliteitsbarrières op factor- en productmarkten moeten worden geslecht en het institutionele kader vraagt om versterking, waaronder de afbakening van eigendomsrechten, meer competitie en betere bedrijfsvoering, en verbetering van het financiële toezicht en het justitiële apparaat.

Exportmarktaandeel China 1960-2003, 1960=100

Bron: IMF, *Direction of Trade*; CPB berekeningen

^a "China's rise as a manufacturing base is going to have the same kind of impact on the world that the industrialization of the US had, perhaps even bigger", Wall Street Journal, 10 oktober 2002.

^b OECD, 2002, *China in the World Economy, The Domestic Policy Challenges*.

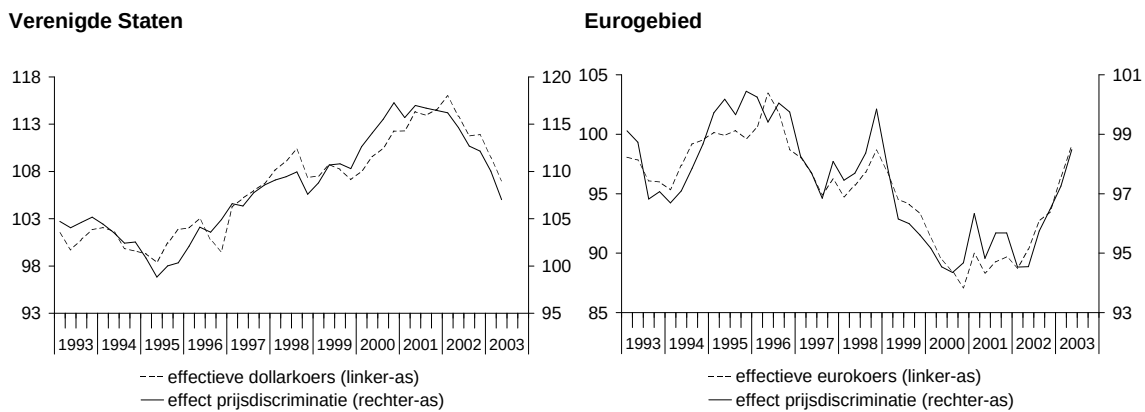
vertraging van de Japanse invoergroei vanaf het derde kwartaal van 2002 hield aan tot medio 2003 en datzelfde gold voor de invoer buiten het OESO-gebied. Verwacht wordt dat de invoervraag in de tweede helft van dit jaar wereldwijd weer zal versnellen. Europa blijft initieel wat achter, omdat het productieherstel wat later begint en minder uitbundig is. Daardoor blijft de EU-invoergroei over heel 2003 beperkt tot 1¼%, met een overloop naar 2004 van circa 2½%-punt. Volgend jaar zou de Europese invoer met circa 6% kunnen stijgen. De Verenigde Staten bereiken dat tempo al in 2003, terwijl de invoergroei in 2004 verder oploopt. Ook de Japanse invoer neemt dit jaar naar verwachting al weer toe met 6%, maar hier wordt voor volgend jaar geen verdere versnelling voorzien. De invoer buiten het OESO-gebied stijgt dit jaar met 7 tot 8% en een verdere versnelling naar circa 10% in 2004 ligt voor de hand. Vooral de Chinese invoer neemt bijzonder snel toe: in de eerste helft van dit jaar lag het invoervolume, ondanks het uitbreken van de Sars-epidemie, bijna 45% hoger dan in de overeenkomstige periode van 2002. Mede daardoor neemt het grote overschot op de Chinese handelsbalans momenteel weer iets af.

Aan de uitvoerzijde beginnen de effecten van de recente verschuivingen in internationale prijsconcurrentieposities tot uitdrukking te komen (zie figuur 2.12. rechts). De relatief gunstige exportprestatie van het eurogebied in de tweede helft van de jaren negentig is al afgevlakt en deze tendens zal bij gelijkblijvende wisselkoersverhoudingen aanhouden over de hele projectieperiode. Het scherpe verlies van Japanse exportaandelen gedurende het afgelopen decennium is tot staan gebracht. Overigens is de zwakke Japanse prestatie in de jaren negentig niet geheel te wijten aan een verslechterende prijsconcurrentiepositie: Japanse bedrijven hebben massaal gekozen voor een verplaatsing van de productie naar elders, in het bijzonder naar de nieuwe industrielanden in Zuidoost-Azië. De Verenigde Staten hebben nog niet kunnen profiteren van de val van de dollar, maar de val van de exportmarktaandelen is in de eerste helft van 2003 wel tot staan gebracht. Dit is deels te wijten aan de vertraagde doorwerking van de verslechtering in de prijsconcurrentiepositie in de tweede helft van de jaren negentig. Daarnaast lijken Amerikaanse bedrijven ook nu nog geneigd om uit kostenoverwegingen delen van de industriële productie naar elders te verplaatsen. De grote winnaars zijn momenteel de opkomende economieën, China voorop.

2.4.2 Prijs van industrieproducten

Wisselkoersveranderingen hebben sinds het begin van het afgelopen jaar de internationale concurrentieposities flink door elkaar geschud. De euro steeg met circa 30% ten opzichte van de Amerikaanse dollar. De appreciatie van de yen, het Britse pond en de Canadese dollar was ongeveer half zo sterk. De valuta van de opkomende economieën in Zuidoost-Azië stegen gemiddeld maar weinig ten opzichte van de dollar, mede door heftige interventies van de lokale centrale banken. Andere valuta, waaronder de Mexicaanse peso, verloren juist veel terrein. Gewogen met handelsgewichten is de Amerikaanse dollar tussen begin 2002 en medio 2003 effectief met 9% gedeprimeerd, terwijl de euro effectief circa 12% in waarde toenam. Het

Figuur 2.13 Prijsdiscriminatie^a bij invoerprijzen van de Verenigde Staten en het eurogebied, 1990-2003 (1995 = 100)

^a Feitelijke invoerprijs ten opzichte van invoerprijs berekend op basis van gemiddelde uitvoerprijzen van leveranciers, 1995=100

gevolg was dat over dezelfde periode de industriële exportprijzen van het eurogebied in dollars gemeten met circa 30% opliepen, terwijl de afzetprijzen van Amerikaanse en Aziatische leveranciers nauwelijks stegen. Overigens zijn vooral in de onderlinge handel de Europese prijzen sterk gestegen, terwijl de afzetprijzen naar buiten het eurogebied veel minder zijn verhoogd om marktaandeel te beschermen. Dit kon een beginnend verlies van Europese marktaandeel niet voorkomen (zie figuur 2.12 rechts), een tendens die bij gelijkblijvende wisselkoersen zal aanhouden over de hele projectieperiode.

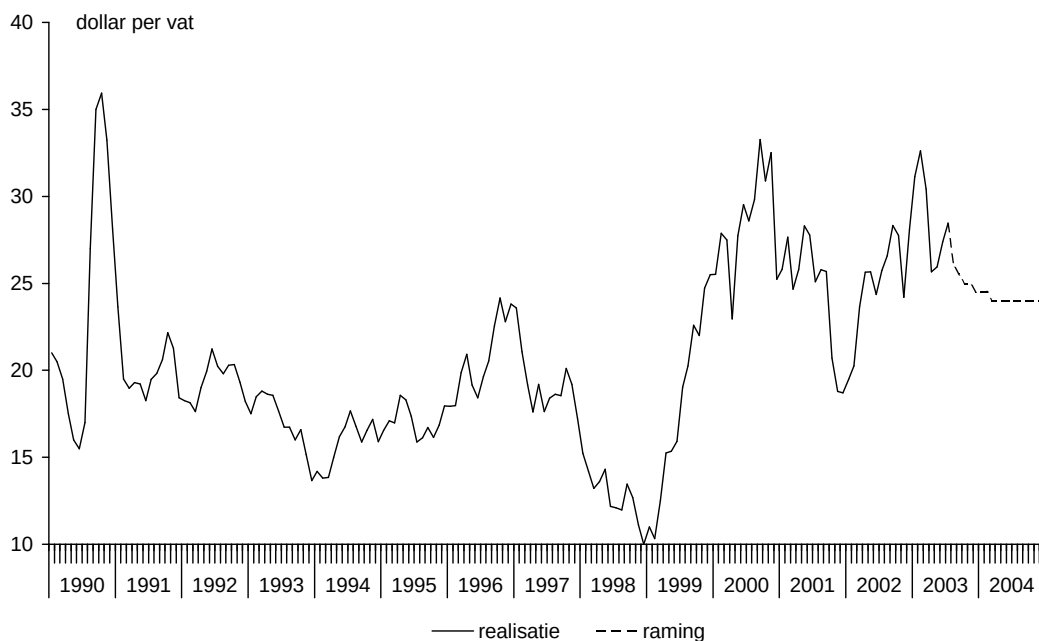
Wisselkoerswijzigingen beïnvloeden uiteraard ook de invoerprijzen van de diverse landen en regio's. De sterke euro drukt de invoerkosten in Europa waarmee een neerwaartse loon/prijsstijging in gang wordt gezet, die uiteindelijk de concurrentienadelen van de euro-appreciatie weer grotendeels teniet kan doen. Dat proces vergt echter veel tijd en wordt bovendien afgezwakt doordat niet alle prijsvoordelen die samenhangen met de appreciatie van de euro (onmiddellijk) worden doorgegeven. Europese importeurs en exporteurs naar Europa kunnen onder deze omstandigheden de marges wat verruimen. Op de korte termijn zal dit vanzelf gebeuren, bijvoorbeeld omdat eerder afgesloten internationale contracten ten dele in euro's luiden, waardoor de feitelijke opbrengst in de valuta van de exporteurs hoger uitvalt. In nieuwe contracten zal wel rekening worden gehouden met de gewijzigde valutaverhoudingen, maar deze komen zelden volledig tot uitdrukking in de nieuwe prijzen. De segmentatie van internationale markten lokt prijsdiscriminatie uit. Dit is het verschijnsel dat op verschillende geografische afzetmarkten uiteenlopende prijzen voor eenzelfde product worden berekend. Exporteurs houden rekening met de binnenlandse prijsontwikkeling op de diverse afzetmarkten. Onder de huidige omstandigheden zal dit betekenen dat de uitvoerprijzen naar het eurogebied in de valuta van de exporteurs sterker zullen stijgen dan de uitvoerprijzen naar het dollargebied. Dit verklaart waarom de invoerprijs van industrieproducten van het eurogebied over de

afgelopen anderhalf jaar bijna 30% sneller is gestegen dan die van de Verenigde Staten, als wordt gemeten in eenzelfde valuta. Voor industrieproducten bestaat dus zeker niet één wereldmarktprijs, waar dat voor grondstoffen wel het geval is.

Het effect van prijsdiscriminatie op de Europese en Amerikaanse invoerprijzen en de relatie met de effectieve wisselkoersveranderingen ten opzichte van leverancierslanden is weergegeven in figuur 2.13. Het effect van internationale prijsdiscriminatie kan worden bepaald door een schaduwinvoerprijs te berekenen uit de gemiddelde uitvoerprijzen van de leverancierslanden. De discrepantie met de feitelijke invoerprijs moet worden toegeschreven aan prijsdiscriminatie en aan verschillen in goederensamenstelling (pakketeffecten). De pakketeffecten zijn bijzonder klein en worden in deze analyse verder verwaarloosd. Figuur 2.13 (rechts) laat zien dat de feitelijke invoerprijs van het eurogebied door prijsdiscriminatie over de afgelopen anderhalf jaar bijna 4,5%-punt extra is toegenomen. Figuur 2.13 (links) laat zien dat de Amerikaanse invoerprijsstijging over de afgelopen anderhalf jaar met circa 8% is gedempt door prijsdiscriminatie. Daaruit kan worden afgeleid dat exporteurs naar de Verenigde Staten zich bij de prijsstelling sterk aanpassen aan de Amerikaanse binnenlandse inflatie.

In gewogen nationale valuta is de gemiddelde wereldmarktprijs van industrieproducten al jaren min of meer stabiel, en voor de projectieperiode wordt gerekend met een continuering van deze trend. Prijsstijgingen van industrieproducten blijven achter bij de gemiddelde inflatie door relatief sterke productiviteitsstijgingen en de toenemende rol van lagelonenlanden, in het bijzonder China. De huidige overcapaciteit in de wereld zorgt momenteel voor enige extra neerwaartse druk op de fabrieksprijzen.

Figuur 2.14 Ruwe-olieprijs (Brent), 1990-2004

2.4.3 Olieprijs

Ondanks het einde van het militaire conflict in Irak is de olieprijs nog steeds relatief hoog. Weliswaar daalde de Brent-notering van 32,6 dollar per vat in februari tot 25,7 dollar in april, maar daarna steeg de olieprijs weer tot even boven de 30 dollar in begin augustus. De belangrijkste oorzaak hiervoor was de aanhoudende onzekerheid rond de productie van Irak. Het aanvankelijke optimisme hieromtrent is de afgelopen maanden aanzienlijk getemperd. Aanslagen, zoals recent op pijpleidingen, hebben bijgedragen aan de onzekerheid over de uitbreiding van de productie. Bovendien waren de andere OPEC-landen er heel snel bij om na de oorlog in Irak de productiequota te verlagen. Ook de gevolgen van de staking in Venezuela en de sociale onrust in Nigeria zijn nog steeds merkbaar. Daarbij komt dat vooral de Amerikaanse voorraden zich op een laag niveau bevinden.

Tabel 2.7 Kerngegevens wereldoliemarkt, 2001-2004				
	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %			
BBP-volume wereld	2,3	3,0	3	3¾
Volume primair energieverbruik (wereld)	1,3	1,6	2½	2¾
Industrielanden	0,7	1,1	1¾	2
Overige landen	2,7	2,8	4	4
	mln vaten per dag			
Vraag naar olie	78,1	78,6	79¾	80¾
Industrielanden	44,5	44,8	45	45½
Overige landen	33,6	33,8	34¾	35¼
Aanbod van olie	78,5	78,4	79½	80¾
Niet-OPEC	47,3	48,6	49½	50½
OPEC	31,2	29,8	30	30¾
Voorraadmutatie	0,4	– 0,2	– ¼	0
Marktaandeel OPEC	39,9	37,9	37¾	37¾
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, dollar per vat)	24,6	25,0	27	24

Naar verwachting zal de productie van Irak in de loop van het jaar wel worden uitgebreid, maar in omvang blijven steken op ongeveer de helft van het niveau dat eerder werd verwacht. Samen met de inkrimping van de productie van de andere OPEC-landen betekent dit dat van een overvloedig aanbod op de oliemarkt geen sprake zal zijn. Met een geraamde vraagtoename van ongeveer 1 mln vaten per dag resulteert voor 2003 nog een lichte daling van de voorraden. Door het wegvallen van de dreiging van een ruimer aanbod door Irak in 2003 is de aanleiding voor een forse daling van de olieprijsen in de tweede helft van 2003 verdwenen. Bij een gemiddelde olieprijs van 25 tot 26 dollar per vat in de tweede helft van 2003 komt het jaargemiddelde uit op ruim 27 dollar.

Naar verwachting zal de productie in Irak in de loop van 2004 verder worden uitgebreid. Voorwaarde voor een verdere uitbreiding is dat de beveiliging van de productie-installaties en exportleidingen is gewaarborgd. Een groter aanbod van Irak en van de niet-OPEC landen heeft een drukkend effect op de olieprijs. De andere OPEC landen kunnen de prijs alleen op peil houden door nogmaals de quota te verlagen. Naar verwachting zal de animo hiervoor in de andere OPEC-landen afnemen, omdat steeds meer marktaandeel moet worden ingeleverd. Voor 2004 resulteert daarom een ruimere oliemarkt. De Brent-notering zou hierdoor in 2004 kunnen dalen naar een gemiddelde van 24 dollar per vat.

2.4.4 Grondstoffenprijzen, exclusief energie

In de eerste helft van 2003 stegen de dollarprijzen voor non-energetische grondstoffen fors. Dit werd mede veroorzaakt door de Irak-crisis en de dollardepreciatie; uitgedrukt in euro's daalden de grondstoffenprijzen opnieuw. Prijzen van voedingsmiddelen zijn de laatste maanden weer wat gedaald. Record-graanoogsten in Noord-Amerika en Australië telden daarbij zwaarder dan de negatieve effecten van de langdurige droogte in West-Europa. Koffie en cacao werden goedkoper door gunstige oogstverwachtingen en een meevallende schade van de burgeroorlog in Ivoorkust. De dollarprijzen van non-ferrometalen zijn de laatste tijd wel verder gestegen, zowel door lage voorraden op de LME als door indicaties van een hernieuwde verbetering van de wereldconjunctuur. Voor de resterende maanden van dit jaar en voor 2004 worden voor de meeste grondstoffen gematigde prijsstijgingen voorzien.

Tabel 2.8 Grondstoffenprijzen ^a , 2001-2004					
	Gewicht ^b	2001	2002	2003	2004
		mutaties per jaar in %			
Totaal voeding en industriële grondstoffen	39,5	- 9,2	0,2	13¾	5
Voeding en tropische genotmiddelen	10,0	- 8,5	8,7	8¾	2½
Industriële grondstoffen	29,5	- 9,3	- 2,8	15¾	6
Agrarische grondstoffen	16,9	- 10,1	- 3,1	19¾	5½
Metalen	12,6	- 8,4	- 2,6	11	6¾
Non-ferro metalen	8,9	- 12,4	- 3,7	10½	7¼
IJzererts en schroot	3,7	1,2	0,0	12¾	5¾

^a HWWA-index, industrielanden, op dollarbasis.
^b Gewichten in de HWWA-index inclusief energie.

2.5 Externe data voor Nederland

De trage groei in Europa leidt ertoe dat de vraag op de Nederlandse exportmarkten minder snel toeneemt dan de totale wereldhandel. Dit geldt in het bijzonder voor 2004. De effectieve appreciatie van de euro zorgt voor aanhoudende dalingen van de internationale prijzen in euro's. Teruglopende invoerprijzen hebben een matigende invloed op de inflatie in het

eurogebied, maar dalende europrijzen op de wereldmarkt hollen op korte termijn de concurrentiepositie uit.

Tabel 2.9 Externe data voor Nederland, 2002-2004

	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %		
Relevante wereldhandel goederen ^a			
volume	2,5	3¼	6½
prijs exclusief energie	- 2,9	- 4¾	- 1
Invoerprijs Nederland, (cif, euro) ^b	- 1,2	- 3	- 2¼
idem, exclusief energie	- 1,5	- 2½	- 1¼
energie	0,6	- 6¼	- 11
Arbeidskosten pep industrie (euro)			
concurrenten totaal	- 0,2	- 5	- 1½
concurrenten eurogebied	2,5	- ¼	- ¾
Effectieve koers euro, industrieproducten, t.o.v.			
concurrenten	2,2	7	¾
leveranciers	1,9	6¼	¾
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	0,94	1,13	1,15
^a Dubbelherwogen wereldinvoer goederen.			
^b Concurrentenprijs.			

2.6 Risico's en onzekerheden

De projecties voor economische groei en inflatie in deze MEV wijken nauwelijks af van de recente Consensusvoorspelling (de gemiddelde voorspelling van door Consensus Forecasts geënquêteerde economen van researchafdelingen van financiële instellingen). Het belangrijkste verschil betreft de Japanse economische groei; de sterke BBP-groei in het tweede kwartaal is nog niet in de Consensusvoorspelling verwerkt. De projecties van de OESO en de Europese Commissie laten met name voor Europa een hogere groei zien, maar zij dateren van voor de zomer en gaan (daarom) uit van een zwakkere euro.

Met de oorlog in Irak achter de rug zijn de internationale politieke risico's sterk afgenomen. De vooruitzichten voor de wereldeconomie zijn daardoor minder onzeker, maar de dreiging van nieuwe terroristische aanslagen blijft. De negatieve effecten op de volumeconjunctuur van de doorgeschooten schulden van bedrijven en gezinnen, vooral in de Verenigde Staten, zijn een bron van onzekerheid: deze effecten kunnen zowel groter als kleiner zijn dan in de huidige projectie. Verder zouden economische mechanismen kwantitatief anders kunnen werken in de huidige situatie van zeer lage inflatie. Zo zijn er indicaties dat bij lage inflatie het effect van

Tabel 2.10 Overzicht internationale ramingen, 2003 en 2004

Publicatiedatum	CPB september 2003	Consensus Forecasts augustus 2003	OESO april 2003	Europese Commissie maart 2003
	%			
	2003			
BBP-volume				
Verenigde Staten	2½	2,3	2,5	2,4
Japan	2	1,0	1,0	1,5
Eurogebied	½	0,6	1,1	1,1
Industrielanden	1¾	1,6	1,8	1,9
Wereld	3	2,9	.	3,2
Inflatie eurogebied	2	1,9	1,8	2,1
Wereldhandel	4¼	.	5,8	4,8
Eurokoers (dollar per euro)	1,13	1,13	1,07	1,07
	2004			
BBP-volume				
Verenigde Staten	3½	3,7	4,0	2,5
Japan	1¾	0,7	1,1	1,3
Eurogebied	1¾	1,6	2,4	2,3
Industrielanden	2½	2,5	2,9	2,4
Wereld	3¾	4,0	.	3,7
Inflatie eurogebied	1¾	1,4	1,4	1,7
Wereldhandel	7¾	.	8,9	6,6
Eurokoers (dollar per euro)	1,15	1,17	1,07	1,07

valuta-appreciatie op de binnenlandse prijzen kleiner is⁵. Voorts zijn er de gebruikelijke onzekerheden rond wisselkoersen en olieprijsen. De voorziene opleving van de Amerikaanse economie zou gepaard kunnen gaan met een wat sterkere dollar, met een gunstig effect op de voor Nederland relevante wereldhandel en op de Nederlandse concurrentiepositie. Maar ook kan, gezien het forse tekort op de Amerikaanse lopende rekening, niet worden uitgesloten dat de dollar fors verder verzwakt. Een verandering van de situatie in het Midden-Oosten kan op korte termijn de olieprijsen zeer sterk beïnvloeden.

Als grote, niet te voorspellen schokken uitblijven, mag worden gerekend op een herstel van de wereldconjunctuur over de projectieperiode. De kracht van de opleving is een ander, moeilijk in te schatten ramingselement. In de afgelopen 12 maanden zijn de volumeramingen meermalen neerwaarts bijgesteld, maar de meest recente (voorlopende) indicatoren geven aan dat het herstel, met name in de Verenigde Staten, mogelijk sneller komt en iets krachtiger kan zijn dan in deze MEV-ramingen ligt besloten.

⁵ BIS, 2003, *73rd Annual Report*, juni.

3 De Nederlandse conjunctuur

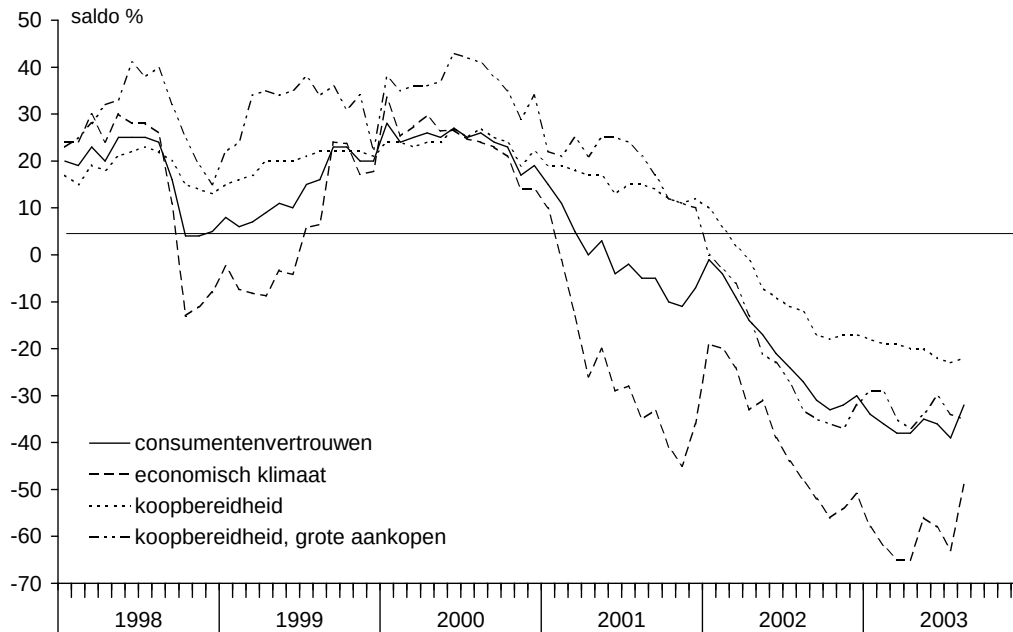
3.1 Volumeconjunctuur

Het dieptepunt van de huidige conjunctuurringscyclus in termen van economische groei ligt naar verwachting in de eerste helft van 2003. Voor de tweede jaarhelft wordt een licht herstel voorzien, voor het gehele jaar een nulgroei. In het kielzog van de aantrekkende internationale economie kan het herstel zich in 2004 voortzetten, wat resulteert in een BBP-groei van 1%. Door de voortdurende verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de afgelopen jaren staat het marktaandeel van Nederlandse exporteurs fors onder druk. Door de ongunstige ontwikkeling van het reëel beschikbaar inkomen neemt de particuliere consumptie dit jaar niet toe en volgend jaar slechts met een bescheiden ¾%. Ondernemers ontnemen dit jaar aan de economische omstandigheden weinig prikkels om te investeren. Volgend jaar ontwikkelen alle investeringscategorieën, uitgezonderd in bedrijfsgebouwen, zich naar verwachting gunstiger dan dit jaar, maar blijft sprake van een krimpend investeringsvolume.

3.1.1 Particuliere consumptie

Consumenten zijn nog steeds zeer somber gestemd. Waar het consumentenvertrouwen in de Verenigde Staten en Europa weer herstelde na het einde van de oorlog in Irak bereikte de vertrouwensbarometer in Nederland een nieuw dieptepunt. Aanvankelijk leek het consumentenvertrouwen in mei wat te herstellen, maar in juni en juli daalde het vertrouwen weer (zie figuur 3.1). Consumenten waren vooral pessimistischer over het economisch klimaat en hun financiële situatie voor het komend jaar. De sterke oploep van de werkloosheid begin dit jaar zal hierbij ongetwijfeld een rol gespeeld hebben. Meer dan zestig procent van de ondervraagden voorzag een duidelijke stijging van het aantal werklozen. Lichtpuntje is dat in augustus de stemming weer wat verbeterde. Consumenten waren weer wat positiever over de economie, maar de koopbereid nam vooralsnog niet toe.

De particuliere consumptie zal dit jaar waarschijnlijk gelijk blijven. Sinds de recessie van begin jaren tachtig – toen de particuliere consumptie zelfs afnam – is zo'n lage groei niet meer voorgekomen. Het reëel beschikbaar inkomen van gezinnen zal dit jaar dalen. De koopkracht van de meeste huishoudens gaat dit jaar vooral achteruit door de sterke stijging van de pensioen- en ziektekostenpremies. Verder zal een aanzienlijke groep mensen er in inkomen op achteruitgaan doordat ze hun baan verliezen en werkloos worden. Vergeleken met de inkomensontwikkeling blijft de consumptie nog enigszins op peil. Gezinnen passen hun bestedingen met enige vertraging aan door wat minder te gaan sparen. De besparingen blijven overigens duidelijk positief (zie tabel 3.1).

Figuur 3.1 Consumentenvertrouwen, 1998 – augustus 2003

Behalve de ongunstige inkomensontwikkeling hebben ook de gedaalde aandelenkoersen een negatieve invloed op de consumptie, maar wel minder dan in voorgaande jaren. Nadat de aandelenkoersen in de loop van 2000 over hun top heen waren, hebben consumenten hun bestedingen al fors neerwaarts aangepast, in het besef dat de mooie tijden op de beurs voorlopig voorbij waren. Bovendien zijn sindsdien veel kleine beleggers uit aandelen gestapt. De groei van de huizenprijzen is begin dit jaar nagenoeg tot stilstand gekomen. De waarde van het eigenwoningbezit zal daarom geen bijdrage meer leveren aan de consumptiegroei. De lage rente leidt tot het op grote schaal oversluiten van hypotheeklen. De resulterende lagere maandlasten bieden enig tegenwicht tegen de dalende koopkracht. De lage rente stimuleert de bestedingen ook via de lagere kosten van consumptief krediet en de lagere opbrengsten van sparen.

De consumptiegroei kan volgend jaar wat aantrekken tot ¾%. Hoewel de reële contractloonstijging volgend jaar naar verwachting geringer is dan dit jaar, zal het reëel beschikbaar gezinsinkomen in 2004 weer licht toenemen. Dit wordt veroorzaakt doordat het kabinet voor volgend jaar minder lastenverzwaring in petto heeft en pensioenfondsen hun premies minder sterk zullen verhogen. Bovendien leidt het voorzichtige herstel van de beurskoersen – na het snelle verloop van de oorlog in Irak – tot wat hogere bestedingen volgend jaar. Een neerwaarts risico betreft de ontwikkeling van de huizenprijzen. De verwachting is dat volgend jaar de huizenprijzen in lichte mate dalen, maar een forsere neerwaartse correctie is niet uitgesloten (zie ook het kader in paragraaf 3.1.2).

Tabel 3.1 Aspecten van de particuliere consumptie, 2000-2004						
	2002	2000	2001	2002	2003	2004
	waarde mld euro	mutaties in %				
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	219,2	2,0	4,9	1,3	– ¾	¼
Uitgekeerd winstinkomen ^a	7,5	– 37,4	14,4	3,5	8½	8
Totaal gezinsinkomen ^a	226,7	0,1	5,1	1,3	– ¼	½
Particuliere consumptie, volume:	221,7	3,5	1,4	0,8	0	¾
w.v. voedings- en genotmiddelen	31,4	1,3	0,2	0,7	¾	¾
duurzame consumptiegoederen	48,8	5,6	0,5	1,8	– 1	1
vaste lasten ^b	44,9	0,5	2,0	1,2	3	3¼
overige goederen en diensten	96,5	4,6	2,1	0,2	– 1	– ¾
Individuele besparingen ^c	5,0	– 1,7	1,6	2,1	1¾	1¾
^a Reëel beschikbaar.						
^b Aardgas, woningdiensten en zorg.						
^c Vanaf tweede kolom: niveaus als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen.						

Elke maand vraagt het Centraal Bureau voor de Statistiek aan gezinnen waar ze op zouden bezuinigen bij een teruggang in het inkomen. Juist nu is deze vraag actueel gezien de dalende koopkracht en de forse oploep van de werkloosheid. Consumenten geven aan vooral te zullen bezuinigen op vakanties, uitgaan en duurzame goederen zoals woninginrichtingartikelen en huishoudelijke apparaten. Niet verrassend is dat weinigen antwoorden te zullen bezuinigen op voeding en dranken. Wel opvallend is dat de auto weinig genoemd wordt als mogelijke bezuinigingspost. Tijdens de recessie van begin jaren tachtig was de auto nog bezuinigingspost nummer één.⁶

De antwoorden corresponderen goed met de daadwerkelijke ontwikkeling van de consumptie begin dit jaar. De uitgaven aan woninginrichting, elektronica, vakanties in het buitenland en horecabezoek daalden allemaal. De consumptie van voedings- en genotmiddelen liet een stabiele groei zien en ook de autoverkoop namen toe. Gezinnen consumeren niet alleen minder van sommige artikelen, ze kopen ook prijsbewuster. Zo doen ze de dagelijkse boodschappen vaker bij prijsvechters, kopen ze kleding vaker bij textielsupermarkten en brengen ze vakanties vaker in eigen land door.

Volgend jaar ontwikkelen de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen – onder andere auto's, woninginrichting en consumentenelektronica – en de bestedingen aan overige goederen en diensten – onder andere horeca en vakanties in het buitenland – zich naar verwachting weer wat gunstiger (zie tabel 3.1). De weinig conjunctuurgevoelige consumptie van voedings- en genotmiddelen blijft stabiel toenemen. De zogenoemde vaste lasten laten zowel dit als volgend jaar een sterke groei zien. Dit jaar wordt het gasverbruik van gezinnen opgestuwd door de relatief strenge winter. Volgend jaar zal de particuliere zorgconsumptie flink toenemen door de pakketverkleining van de collectieve zorgverzekeringen. Consumenten zullen vanaf volgend

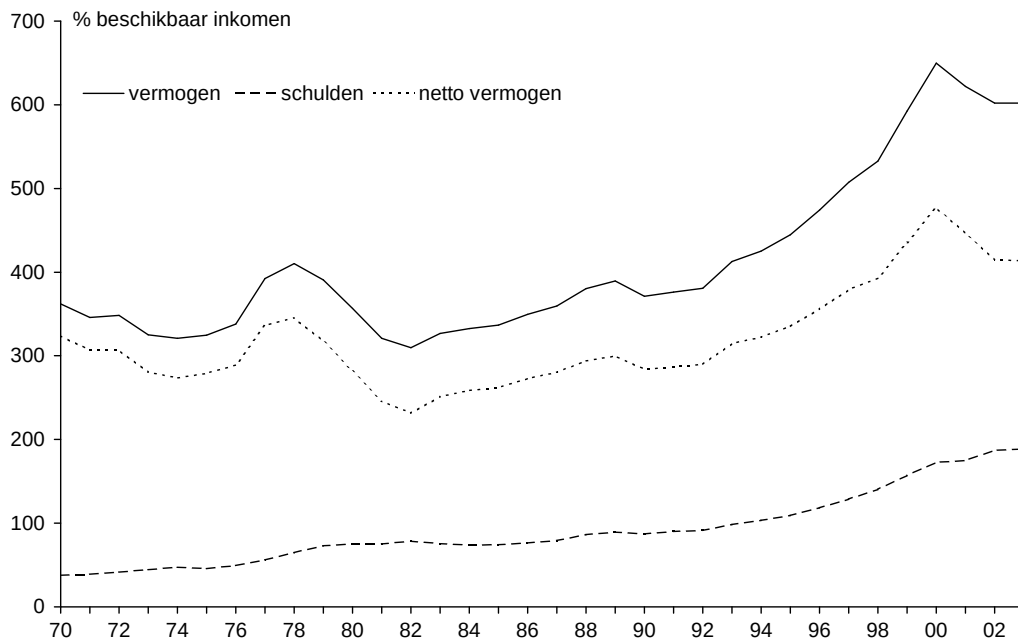
⁶ Zie B. Rooijackers en G. Buiten, Minder luxe in tijden van krapte, CBS, *Webmagazine*, 4 augustus 2003.

jaar onder andere fysiotherapie, ziekenvervoer per taxi en de eerste in-vitrofertilisatie zelf moeten gaan betalen. Hierdoor zal de bijdrage van de zorgconsumptie aan de groei van de totale particuliere consumptie maar liefst ¼%-punt bedragen.

Eind jaren negentig is het vermogen van gezinnen explosief gestegen (zie figuur 3.2). Gezinnen profiteerden vooral van de zeer sterke stijging van de huizenprijzen. Aandelen maken een veel kleiner deel uit van de bezittingen van gezinnen dan het eigenwoningbezit. Hierdoor had de hausse maar ook de daarop volgende sluipende krach van de beurskoersen naar verhouding weinig effect op het gezinsvermogen.

De schulden van gezinnen zijn de tweede helft van de jaren negentig ook sterk toegenomen. Deze stijging is voornamelijk te wijten aan de gestegen huizenprijzen. Starters op de woningmarkt moesten een steeds hogere hypotheek afsluiten en huiseigenaren verzilverden massaal de overwaarde op hun huis voor consumptieve doeleinden. De hypotheekschuld als percentage van het eigenwoningbezit is echter redelijk constant gebleven en bedraagt al sinds begin jaren tachtig 35 à 40%. Dit betekent dat banken niet zo snel in de problemen zullen komen mocht zich een forse prijscorrectie op de huizenmarkt voordoen. Gezinnen zijn natuurlijk wel kwetsbaarder bij een teruggang in hun inkomen, omdat zij een groter deel kwijt zijn aan rente en aflossing. Dit geldt met name voor mensen die eind jaren negentig op het hoogtepunt van de markt hun eerste woning hebben gekocht.⁷

Figuur 3.2 Bezittingen en schulden van gezinnen, 1970 – juni 2003, ultimo standen

⁷ Zie M.C.J. van Rooij (2002), Financial vulnerability of mortgagors and mortgagees, Research Memorandum WO no. 706.E, De Nederlandsche Bank, voor een analyse van de gevoeligheid van banken en gezinnen voor veranderingen in huizenprijzen, rente, werkloosheid en inkomen.

De uitstaande hypotheekschuld van gezinnen is de eerste helft van dit jaar nog met 3¾% gestegen. De verkoopprijs van woningen steeg in die periode met slechts 1%, waardoor de hypotheekschuld als percentage van het eigenwoningbezit dit jaar waarschijnlijk verder zal toenemen (door de afronding is dit net niet zichtbaar in tabel 3.2). In het huidige belastingstelsel zijn hypotheek op de overwaarde alleen nog aftrekbaar als ze worden aangewend voor verbetering of onderhoud van de eigen woning. Mensen die verhuizen kunnen echter opnieuw een volle hypotheek afsluiten en zo alsnog profiteren van de overwaarde die in het verleden is opgebouwd.⁸ Het kabinet is voornemens om volgend jaar deze route af te sluiten.

Het aandelenvermogen van gezinnen als percentage van het beschikbaar inkomen is momenteel bijna vier keer zo klein als drie jaar geleden. Dit komt niet alleen door de sterke daling van de beurskoersen, maar ook doordat veel gezinnen de laatste jaren uit aandelen zijn gestapt.

Tabel 3.2 Vermogens van gezinnen, 1998-2003^a

	2002	1998	1999	2000	2001	2002	2003 ^b
	waarde mld euro	% beschikbaar gezinsinkomen					
Liquide financieel bezit	390	194	214	214	183	161	160
w.v. aandelen (beursgenoteerd)	80	79	96	94	66	33	25
spaargeld	168	61	63	63	65	69	73
overige ^c	143	53	54	57	52	59	62
Eigenwoningbezit	927	267	308	365	372	382	384
Andere bezittingen ^d	143	72	71	71	67	59	58
Schulden	454	140	157	173	175	187	189
w.v. hypotheekschulden	350	109	123	134	136	144	148
Netto vermogen	1005	393	436	477	447	415	414
		% liquide financieel bezit					
Schulden		72	73	81	95	116	118
Aandelen		41	45	44	36	20	16
		% eigenwoningbezit					
Hypotheekschulden		41	40	37	37	38	38

^a Niveau aan het einde van het jaar, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief collectieve pensioenbesparingen. De vermogens zijn ongerekend het pensioenvermogen dat gezinnen hebben opgebouwd bij verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen.

^b Stand juni 2003 als percentage van het gemiddelde beschikbaar inkomen in 2002 en 2003. Benadering aan de hand van onder andere de ontwikkeling van de AEX-index, de huizenprijzen en de hypotheekschulden.

^c Chartaal geld, girale deposito's en obligaties.

^d Aandelen aanmerkelijk belang (=aandelen in niet-beursgenoteerde NV's en BV's), ondernemingsvermogen van zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

Bron: CBS, DNB en Kadaster (bewerking CPB).

⁸ Zie ook het kader op bladzijde 153 van het *Centraal Economisch Plan 2003*.

Eind jaren negentig zijn veel particulieren ingestapt op de beurs om te profiteren van de hausse. Maar sinds 2000 hebben al meer dan een half miljoen kleine beleggers de beurs weer de rug toegekeerd. Nu zijn nog maar 1,4 miljoen huishoudens op de beurs actief, evenveel als in 1998.⁹ Vooral de minder vermogende beleggers hebben de beurs verlaten.

De spaargelden van gezinnen groeien al sinds 2001 als kool en dit jaar is daar tot nu toe nog geen verandering in gekomen. Na het uiteenspatten van de zeepbel op de aandelenmarkten hebben gezinnen hun besparingen flink opgevoerd. Tegelijkertijd zijn consumenten hun vermogen steeds minder risicovol gaan beleggen. Met het toenemen van de besparingen is de groei van het consumptief krediet de afgelopen jaren juist sterk afgenomen. Begin dit jaar nam deze groei echter weer wat toe. Mogelijke oorzaken zijn de lage rente en de dalende koopkracht, waardoor meer gezinnen krap bij kas zullen zitten.

3.1.2 Woningbouw

De investeringen in woningen nemen naar verwachting dit en komend jaar met respectievelijk 1¾% en 3¾% toe, waarmee een einde komt aan een periode van drie jaar van stagnatie. De afgelopen jaren werd in reactie op de sterke vraag naar bedrijfsgebouwen capaciteit overgeheveld van de woningbouwsector naar de utiliteitssector. De komende periode wordt een tegengestelde beweging zichtbaar. De woningbouw ontwikkelt zich op dit moment gunstiger dan de kantoorbouw, gezien de omvangrijke leegstand van kantoren. De forse toename van het aantal verleende woningbouwvergunningen in het vierde kwartaal van 2002 en het eerste kwartaal van 2003, respectievelijk 53% en 39% ten opzichte van een jaar geleden, wijst daar ook op. Verwacht wordt dat de groei van de vergunningenafgifte de komende maanden afneemt en in het vierde kwartaal negatief is, waardoor per saldo dit jaar sprake is van een stabilisatie van het aantal bouwvergunningen.

De stijging van de woningkwaliteit krijgt dit jaar een extra impuls door het nieuwe bouwbesluit. Hierin staan de technische minimumvoorschriften vermeld waaraan voldaan moet worden bij de bouw of verbouw van een woning. Deze voorschriften hebben betrekking op veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu. Het nieuwe bouwbesluit scherpt de technische eisen verder aan. Zo is bijvoorbeeld sprake van een verhoging van de minimale plafondhoogte en breedte van de treden. Hierdoor stijgt de kwaliteit van de woning en neemt de hoeveelheid arbeid en materiaal die nodig is voor de constructie eveneens toe.

Ook de toename van de uitgaven aan herstel en verbouw speelt een rol bij de groei van de investeringen in woningen (zie tabel 3.3). De stijging van de investeringen in woningen wordt dit jaar echter getemperd door de forse toename van het vorstverlet. Het aantal gemeten vorstverletdagen lag in het eerste kwartaal van 2003 een factor twee hoger dan in dezelfde periode vorig jaar. Het negatieve effect van vorst op de productie is in vergelijking met vroeger wel afgenomen door de wijzingen in het vorstuitkeringsreglement van het risicofonds. De werkgever neemt verplicht deel aan de vorstuitkeringsregeling, waarvoor per werknemer een

⁹ Dit blijkt uit enquêtes van het Centrum voor Marketing Analyse. Zie <http://www.cma.nl/artikelen/persber190503.pdf>.

premie wordt afgedragen. Sinds 1998 kunnen ondernemers zelf de duur van de eigenrisico-periode (0, 3 of 9 dagen) bepalen en daarmee de hoogte van de te betalen premie beïnvloeden. Ondernemers die hebben gekozen voor een hoger eigen risico in ruil voor een lagere premie hebben meer dan voorheen een prikkel om tijdens vorst zoveel mogelijk door te werken.

Tabel 3.3 Aspecten investeringen in woningen, 2001-2004

	2001	2002	2003	2004
	niveaus in dzd			
Verleende bouwvergunningen	62,3	67,1	66	70
w.v. huur	11,1	13,2	11	12½
koop	52,2	54	55	57½
	volumemutaties in %			
Investerings in woningen	0,8	– 3,7	1¾	3¾
w.v. bijdrage nieuwbouw	– 1,4	– 2,3	2	3
w.v. aantal woningbouwvergunningen	– 2,4	– 4,4	1	2
kwaliteit	2,6	0,6	½	1½
overige factoren (weer, marge, architecten etc.)	0,6	0,1	¼	– ¾
bijdrage herstel en verbouw	0,1	– 0,6	¾	¾
bijdrage overdrachtskosten	2,1	– 0,8	– 1	0
	niveau in %			
Hypotheekrente	5,8	5,3	4½	4¾

In de afgelopen jaren hebben bouwondernemers voorrang gegeven aan de meer cyclische vraag naar bedrijfsgebouwen. Dit heeft ertoe geleid dat de groei van investeringen in woningen is achtergebleven bij de BBP-groei en dat de woningmarkt tijdens de hoogconjunctuur verder verhit is geraakt. In de meeste landen was sprake van een omgekeerde situatie en lag de volumegroei van de investeringen in woningen juist boven die van het BBP (zie tabel 3.4).

Nederland en het Verenigd Koninkrijk vormen in dat opzicht een uitzondering.¹⁰ Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat de reële stijging van de gemiddelde huizenprijs in Nederland en het Verenigd Koninkrijk wat hoger lag dan gemiddeld in andere landen. Een duidelijke uitzondering is Ierland, waar zelfs de gemiddelde groei van de investeringen in woningen van ruim 13% niet voldoende was om aan de sterk gestegen vraag te voldoen.

De prijsontwikkeling van investeringen in woningen wordt bepaald door die van nieuwbouw en herstel, verbouw, en van de overdrachtskosten. Naar verwachting vlakt de prijsstijging van investeringen in woningen af tot 3¼% dit jaar en 2¼% volgend jaar. Deze afvlakking is het

¹⁰ In de Verenigde Staten werd de gemiddelde groei van de investeringen in woningen voor de periode 1995-2000 gedrukt door de incidentele afname in 1995 (– 3,6%) nadat de investeringen in woningen in de periode 1992-1994 relatief fors waren toegenomen. Indien hiervoor wordt gecorrigeerd, ging de gemiddelde groei van de investeringen in woningen ook in de Verenigde Staten ruimschoots uit boven de BBP-groei.

gevolg van de matige prijsontwikkeling op de woningmarkt, waardoor de stijging van het gemiddeld bedrag aan overdrachtskosten beperkt blijft.

Tabel 3.4 Economische groei, investeringen in woningen en reële huizenprijs internationaal vergeleken, 1995-2000									
	VS	Den	SP	Fin	Fr	VK	Ierland	Nor	NL
	gemiddelde groei in %								
BBP	3,8	2,7	3,7	4,7	2,6	2,9	9,8	3,7	3,6
Investerings woningen	3,5	5,7	7,8	6,8	3,0	0,8	13,6	6,9	2,5
Reële prijs woningen	2,7	6,3	2,8	5,5	1,6	6,0	11,5	7,5	9,4

Bron: CPB-bewerking van OESO- en BIS-data.

De prijzen van nieuwbouw, herstel en verbouw van woningen blijven naar verwachting stijgen als gevolg van de toename van de bouwkosten. Dit is enerzijds het gevolg van de sterke loonstijgingen in combinatie met de matige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Anderzijds blijkt uit onderzoek dat de laatste jaren de stijging van de bouwkosten is achtergebleven bij de sterke toename van de verkoopprijzen van woningen.¹¹ Dit impliceert dat de winststijging van aannemers is achtergebleven bij die van de overige betrokken partijen bij het bouwproces, zoals grondeigenaren en projectontwikkelaars. Er vindt nu een tegengestelde beweging plaats, de bouwkosten stijgen meer dan de gemiddelde prijs van een woning. Hierdoor zal de toename van de prijs van nieuwbouw hoger komen te liggen dan de gemiddelde toename van de woningprijs, wat een neerwaarts effect heeft op de aantrekkelijkheid van nieuwbouwwoningen.

De prijsstijging van bestaande woningen heeft zich de afgelopen jaren, ondanks de economische groeivertraging die zich reeds in 2001 manifesteerde, voortgezet. Naast de achterblijvende nieuwbouwproductie hebben ook de wachtlijsten in de huursector en de recente daling van de lange rente hieraan bijgedragen. Gemiddeld bedroeg de hypotheekrente in het tweede kwartaal van dit jaar 4,5%, het laagste niveau sinds 1956. Hierdoor is de betaalbaarheid van woningen dit jaar toegenomen (zie figuur 3.3).

Onmiskenbaar zijn de jaren met forse huizenprijsstijgingen echter voorbij. Naar verwachting ligt de prijsstijging dit jaar voor het eerst sinds 1990 onder de inflatie, waardoor in reële termen de gemiddelde prijs van woningen daalt. De eerste zeven maanden van 2003 heeft het Kadaster een prijsstijging van 2,6% gemeten ten opzichte van dezelfde periode een jaar geleden. Volgend jaar zullen de koopkrachtverslechtingen, de oplopende werkloosheid en de stijging van de reële lange rente hun sporen achterlaten: naar verwachting zal de gemiddelde huizenprijs dan licht afnemen. De meningen over de toekomstige ontwikkeling van de huizenprijzen lopen fors uiteen.

¹¹ L.C. Geuther, G.A. Oude Ophuis, Z.A. Serlie, T.J. Stauttner (2000), Relatie woningmarkt- grondmarkt, Tauw.

Uiteenlopende scenario's voor de ontwikkeling van de huizenprijzen

De ramingen van diverse instellingen voor de huizenprijsontwikkeling in de komende jaren lopen sterk uiteen. Onderstaande tabel geeft een overzicht van deze ramingen en de belangrijkste verklarende factoren. Globaal kunnen twee typen analyses worden onderscheiden. Het eerste type gaat uit van een zogenoemd foutencorrectiemodel (ecm). Deze benadering wordt gevolgd door OTB en PWC. Het tweede type, dat door de andere instellingen wordt gehanteerd, houdt niet alleen rekening met de invloed van economische factoren, maar ook met specifieke kenmerken van de woningmarkt, zoals achterblijvende nieuwbouw, wachtlijsten in de huursector en gebrekkige doorstroming.

OTB en PWC voorspelden een forse daling van de huizenprijs vanaf 2002. Vooralsnog is deze raming niet uitgekomen. Bij het foutencorrectiemodel hangt het verloop van de huizenprijs af van de groei van de verklarende variabelen, zoals het besteedbaar inkomen, en de foutencorrectieterm, het verschil tussen de feitelijke en het lange-termijnevenwichtsniveau van de huizenprijs in de vorige periode. Als de huizenprijs in de vorige periode hoger (lager) was dan verwacht mag worden gezien de lange-termijnfactoren, dan heeft deze afwijking een neerwaarts (opwaarts) effect op de ontwikkeling van de huizenprijs. Aan deze in theoretisch opzicht fraaie benadering kleeft echter wel een praktisch bezwaar. De werking van dit model is nogal 'mechanisch' van aard: een 'te hoog' niveau van de huizenprijs leidt automatisch tot een gladde neerwaartse correctie in de volgende periodes. In de World Economic Outlook van jongstleden april komt het IMF echter tot de conclusie dat overwaarderings op de huizenmarkt in het algemeen langdurig van aard zijn.

DNB verwacht dat de huizenprijzen zich ruwweg in lijn met het gemiddelde prijspeil ontwikkelen. Ten behoeve van een onzekerheidsvariant heeft DNB afgeleid dat er sprake zou kunnen zijn van 20% overwaarding. De Rabobank gaat uit van een stabilisatie van de huizenprijzen als gevolg van de achterblijvende nieuwbouwproductie en de dalende hypotheekrente. Forse prijsdalingen zoals in het begin van de jaren tachtig acht de Rabobank onwaarschijnlijk. De omstandigheden van die tijd – een verdubbeling van de rente en werkloosheid gecombineerd met een aanbodoverschot van woningen – zijn onvergelijkbaar met de huidige vooruitzichten. De ING stelt dat het effect van de achterblijvende nieuwbouwproductie de komende periode zal worden overschaduwd door de negatieve economische factoren. Om een indruk te krijgen van de mogelijke omvang van de neerwaartse correctie heeft ING gekeken naar de schaarstepremie op grond. De stijging daarvan lag de afgelopen jaren boven het historisch gemiddelde, wat volgens de ING overeenkomt met een overwaarding op de woningmarkt van 20%. Het CPB verwacht voor dit jaar een lichte nominale toename van de huizenprijs. Volgend jaar zullen de koopkrachtverslechtingen, de oplopende werkloosheid en de stijging van de reële lange rente hun sporen achterlaten: naar verwachting zal de gemiddelde huizenprijs dan licht afnemen.

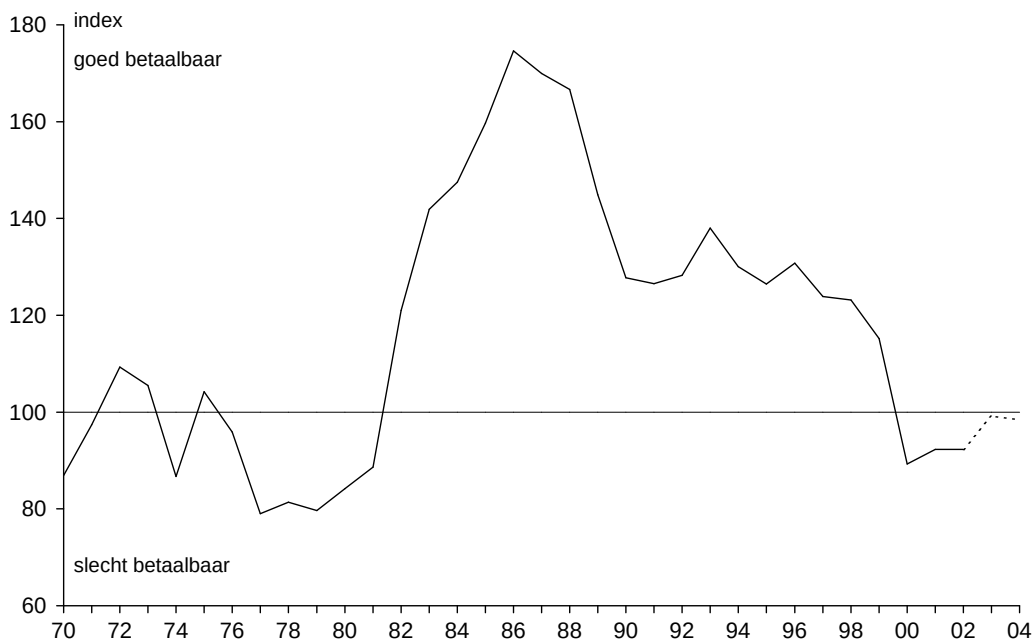
Overzicht onderzoeken prijsontwikkeling woningen ^a

Instituut	Periode	Verwachtingen	Factoren
OTB (2001)	2002-2010	Reëel p.j. – 4% tot – 5%	Huizenprijs ligt hoger dan verwacht gezien rente en inkomen
PWC (2002)	2002-2004	– 3¼%, – 4¾ en – 9%	Huizenprijs ligt hoger dan verwacht gezien inkomen
ING (2003)	2003	Reële daling van 20%	Op basis van ontwikkeling schaarstepremie grond
NYFER (2003)	2003-2007	Reële daling van 8%	Stijging hypotheekrente, afvlakking groei huishoudinkomen overschaduw effect achterblijvende nieuwbouw
Rabobank (2003)	2003-2004	Stabiel prijsniveau	Effect slechte conjuncturele vooruitzichten worden getemperd door lage hypotheekrente en achterblijvende nieuwbouwwrente
DNB (2003)	2003-2004	2,4% en 1,6%	Conjuncturele factoren, kritisch sentiment beperkt stijging
NVM (2003)	2003-2004	Stabiel prijsniveau	Achterblijvende nieuwbouw, gebrekkige doorstroming

^a Zie voetnoten 12 en 13 voor de literatuurverwijzingen. Tenzij anders vermeld betreffen de verwachtingen de nominale huizenprijs.

Waar sommigen uitgaan van min of meer stabiele prijzen¹², verwachten anderen een forse prijsdaling van woningen in de komende periode.¹³ In een kader wordt hier nader op ingegaan.

Figuur 3.3 Betaalbaarheidsindex^a

^a De index heeft betrekking op de betaalbaarheid van een gemiddelde woning voor een huishouden met een gemiddeld bruto inkomen en geen eigen vermogen.

Bron: Rabobank

3.1.3 Investeringsen

Dit jaar zal het volume van de bedrijfsinvesteringen in vaste activa (exclusief woningen) naar verwachting voor het derde opeenvolgende jaar krimpen. De verwachte afname is met 3¼% wel geringer dan vorig jaar, toen ondanks de oplevering van enkele grote projecten nog sprake was van een daling met bijna 6%. Als alleen gekeken wordt naar de conjunctuurgevoelige investeringen is het beeld nog iets ongunstiger. De conjunctuurgevoelige investeringen dalen dit jaar naar verwachting met 4½%, terwijl het volume vorig jaar nog met 7,6% afnam. Ook voor volgend jaar wordt nog een lichte daling van het investeringsvolume van bedrijven verwacht (– ¾%). Dit komt vooral door een sterke terugval van de investeringen in bedrijfsgebouwen, die volgend jaar naar verwachting met 7% afnemen.

¹² I.W.M. Aarts (2003), Woningmarkt Augustus 2003, Rabobank; DNB (2003), Kwartaalbericht juni 2003; NVM (2003), Persbericht NVM 9 juli 2003: woningmarkt cijfers 2^e kwartaal 2003.

¹³ Zie P.J. Boelhouwer, P. Vries (2001), OTB, Einde kooprijfstijging in zicht, *Economisch Statistische Berichten*; L. Barton, Y. Selfin (2002), European Economic Outlook May 2002, PricewaterhouseCoopers; C.A.C. de Waard (2003), Sectorstudie bouw, ING; W. Bijkerk, M. van der Wal (2003), Risico's op de huizen- en hypotheekmarkt in Nederland, Nyfer.

Tabel 3.5 Aspecten investeringen van bedrijven, 2000-2004						
	2002	2000	2001	2002	2003	2004
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Machines en computers	21,4	- 6,1	- 3,8	- 2,7	- 7¼	- ¼
Bedrijfsgebouwen	12,9	7,0	3,0	- 8,0	- 4½	- 7
Wegvervoermiddelen	4,6	- 7,0	- 4,9	- 22,6	- 1¼	2
Overige vervoermiddelen	1,3	60,6	- 32,0	12,7	9¼	12¼
Immateriële activa	6,2	9,6	3,6	- 6,8	0	2½
Totaal exclusief woningen	53,6	0,8	- 1,2	- 5,9	- 3¼	- ¾
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	48,6	0,3	- 0,4	- 7,6	- 4½	- 1¼
		%				
Cash flow ^b		131	126	137	141	150
Investeringsquote ^c		18,9	18,2	17,0	16¼	15¼

^a Investerings van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.

^b Afschrijvingen en winst van productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.

^c Investerings in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

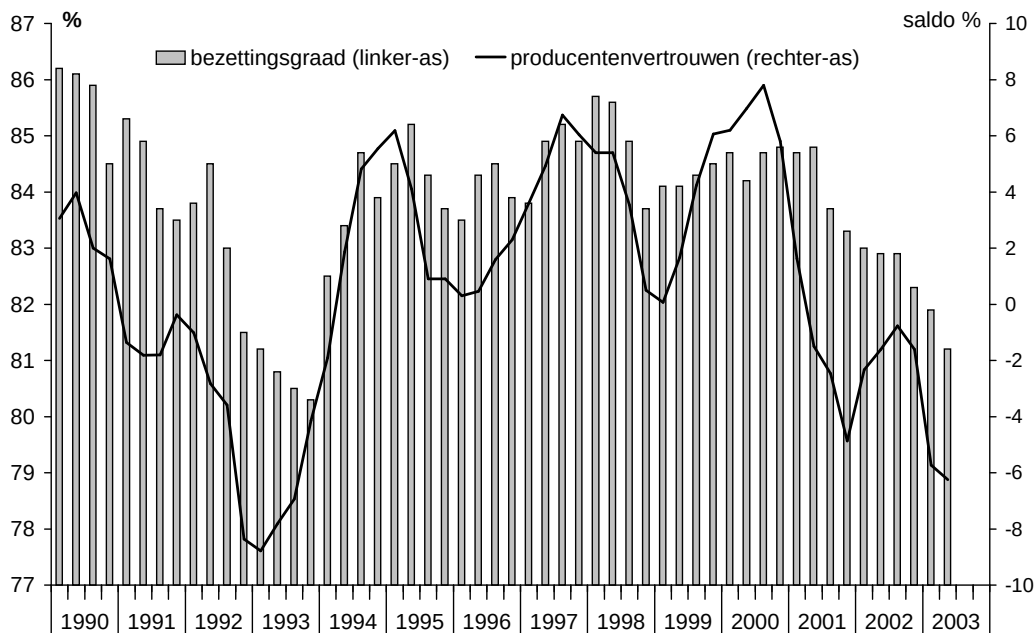
De bereidheid van ondernemers om te investeren is momenteel gering. Door de sterke terugval van de economische groei is er voldoende productiecapaciteit om aan de vraag te voldoen. De bezettingsgraad van het machinepark in de industrie is in juli 81,2%. Dit is nog een fractie hoger dan de bezettingsgraad van 80,5% die op het dieptepunt van de vorige recessie (oktober 1993) werd gemeten (zie figuur 3.4). In bijna alle sectoren ligt de bezettingsgraad in juli lager dan in januari dit jaar. Alleen in sommige branches van de metaalindustrie, zoals de basismetaleen en de non-ferro-metaal, is de bezettingsgraad in de eerste helft van dit jaar toegenomen. Gerekend in dollars zullen de prijzen van metalen op de wereldmarkt dit jaar en volgend jaar naar verwachting toenemen. Wereldwijd is het aanbod kleiner dan de vraag, zodat de betreffende branches hun producten kunnen afzetten op de wereldmarkt.

De meeste ondernemers zijn weinig optimistisch over het aantrekken van de Nederlandse economie. Het producentenvertrouwen van de ondernemers in de industrie bereikte in mei zelfs een dieptepunt. Ook in de zakelijke dienstverlening blijft men pessimistisch over de toekomstige omzet. De sombere verwachtingen over de toekomst zijn niet bevorderlijk voor de investeringen.

Bedrijven hebben niet alleen weinig aanleiding om te investeren, de mogelijkheden om deze investeringen te financieren zijn ook beperkt. De winsten van bedrijven liggen momenteel door een aantal oorzaken op een laag niveau. De arbeidskosten zijn sinds het einde van de jaren negentig sterk opgelopen, waardoor de winst van productie in Nederland is teruggefallen. Ook de investeringen in het buitenland leveren, na het topjaar 2000, minder inkomsten op. De

rentabiliteit op het eigen vermogen komt dit jaar naar verwachting uit op 4¾%. Dit is nog ½%-punt lager dan het toch al lage niveau van vorig jaar (zie tabel 3.12).

Figuur 3.4 Bezettingsgraad en producentenvertrouwen in de industrie, 1990-2003

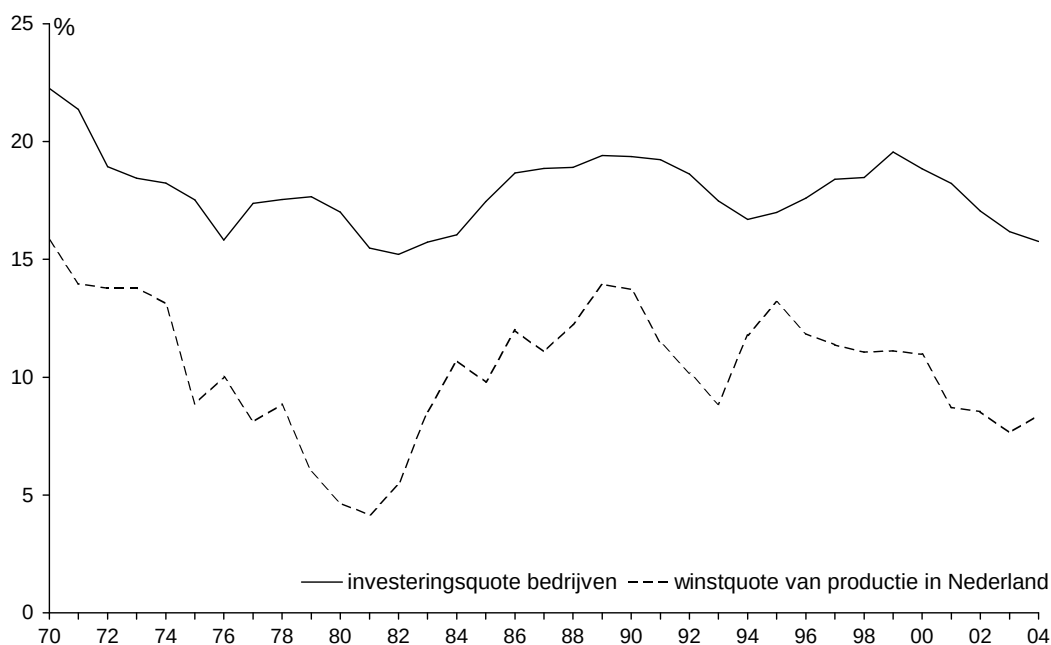

Door de lage winsten hebben bedrijven, zeker gezien de relatief lage solvabiliteit, amper de mogelijkheid investeringen te financieren uit eigen vermogen. Wel is de cash-flow-quote, gedefinieerd als winst plus afschrijvingen als percentage van de investeringen, vorig jaar toegenomen na de lage niveaus in de twee jaar ervoor. Dit jaar en komend jaar zal naar verwachting een verdere stijging plaatsvinden. De cash-flow-quote zal voor die jaren uitkomen op respectievelijk 141% en 150%.

Deze vrij hoge cash-flow-quotes betekenen niet dat de investeringen in ruime mate gefinancierd kunnen worden uit eigen vermogen. De toename is namelijk vooral te danken aan de sterke terugval van de investeringen. Sinds 2000 zijn de winsten van productie in Nederland, de teller van de quote, in nominale waarde amper toegenomen. In reële termen zijn de winsten duidelijk gedaald. Bovendien wordt niet de gehele winst gebruikt voor investeringen. Een gedeelte wordt uitgekeerd aan de aandeelhouders of dient om schulden af te lossen. Gezien de lage winsten zal voor een hogere investeringsgroei dus al snel een beroep moeten worden gedaan op andere investeringsbronnen. Deze alternatieven zijn echter niet in ruime mate voorhanden. Banken zijn minder geneigd kredieten te verstrekken dan in de periode van hoogconjunctuur en door het huidige beursklimaat is ook het uitgeven van aandelen niet aantrekkelijk. Pas volgend jaar is er naar verwachting weer een wat substantiëlere toename van de winsten. Omdat de investeringen nog steeds dalen neemt de cash-flow-quote verder toe. In het algemeen loopt de ontwikkeling van de winsten wat voor op die van de investeringen.

Voor dit en komend jaar wordt een verdere afname van de investeringsquote van bedrijven geraamd, tot 15¾% volgend jaar. Het verloop van deze quote wordt sterk bepaald door de conjuncturele ontwikkeling van de economie. Vergeleken met de vorige periodes van laagconjunctuur ligt de quote volgend jaar naar verwachting lager dan in 1993, maar nog iets hoger dan in het begin van de jaren tachtig (zie figuur 3.5). Gemiddeld lag de investeringsquote van bedrijven de afgelopen 25 jaar op ongeveer 17¾%. Als de quote blijvend onder dit gemiddelde zou liggen, heeft dit gevolgen voor de potentiële groei van de Nederlandse economie. Immers, als de investeringsquote structureel lager ligt, neemt de kapitaalgoederenvoorraad minder toe, waardoor de economie minder kan groeien. Van een structurele afname van het lange-termijngemiddelde is echter nog geen sprake. Pas sinds vorig jaar ligt de investeringsquote onder het lange-termijngemiddelde. De geringe investeringsquote past dan ook bij het conjuncturele beeld en wijst vooralsnog niet op een structurele verandering die het groeipotentieel van de Nederlandse economie kan schaden. Wel is door de daling van de investeringsquote een overgang naar een structureel hoger groeitempo voorlopig onwaarschijnlijk.

Figuur 3.5 Investeringsquote bedrijven en winstquote van productie in Nederland, 1970-2004

Het verloop van de cash-flow-quote en de investeringsquote geven aan dat de strategie van bedrijven is veranderd. Aan het einde van de jaren negentig lag de nadruk op strategische allianties, fusies en overnames met vaak een internationaal karakter. Dergelijke investeringen werden vaak gefinancierd door leningen en niet uit ingehouden winsten. Het gevolg is dat de financiële kwetsbaarheid van bedrijven is toegenomen. Nu versterken bedrijven eerst de vermogensposities, voordat geld wordt vrijgemaakt voor extra investeringen. Kostenbesparingen, verhoging van de winstgevendheid en het afstoten van onderdelen die niet

tot de kerntaken van bedrijven behoren, hebben een hogere prioriteit dan nieuwe investeringsprojecten.

De verwachting van een verdere daling van het investeringsvolume door bedrijven in 2003 geldt voor bijna alle typen activa. Met een groeiraming van $-7\frac{1}{4}\%$ is de afname naar verwachting het sterkst bij de investeringen in machines en computers. Vorig jaar zijn in de sector chemie twee fabrieken opgeleverd, wat de daling in het investeringsvolume beperkte, maar een negatief echo-effect heeft op het groeicijfer van dit jaar. De investeringen in bedrijfsgebouwen lopen dit en volgend jaar eveneens terug. Er is de afgelopen jaren veel geïnvesteerd in bedrijfspanden, maar door de terugval van de economie zijn er minder mensen en kapitaal en dus ook minder gebouwen nodig. Ook in wegvervoermiddelen wordt dit jaar naar verwachting minder geïnvesteerd, al is de terugval minder groot dan in de afgelopen jaren. Aan het einde van de jaren negentig kochten bedrijven veel personenwagens. De terugkeer naar een normaal investeringsniveau, tegenvallende economische groei, en relatief hoge desinvesteringen hebben geleid tot vier opeenvolgende jaren met negatieve groeicijfers. Pas volgend jaar zal het investeringsvolume in wegvervoermiddelen naar verwachting weer toenemen, met 2%.

Alleen de investeringen in overige vervoermiddelen, te weten schepen, treinen en vliegtuigen, zullen dit jaar en komend jaar naar verwachting groeien met respectievelijk $9\frac{3}{4}\%$ en $12\frac{1}{4}\%$. Dit is vooral te danken aan uitbreidingsinvesteringen van de Nederlandse Spoorwegen en vervanging van een deel van de luchtvloot door de KLM. Wel zijn de investeringen in dit type activa zeer volatiel, omdat de waarde van deze investeringscategorie relatief klein is en het gaat om een beperkt aantal investeringen, die elk een groot bedrag vertegenwoordigen. Een kleine verschuiving in de planning of de oplevering kan het groeicijfer dan ook sterk veranderen.

3.1.4 Buitenlandse handel

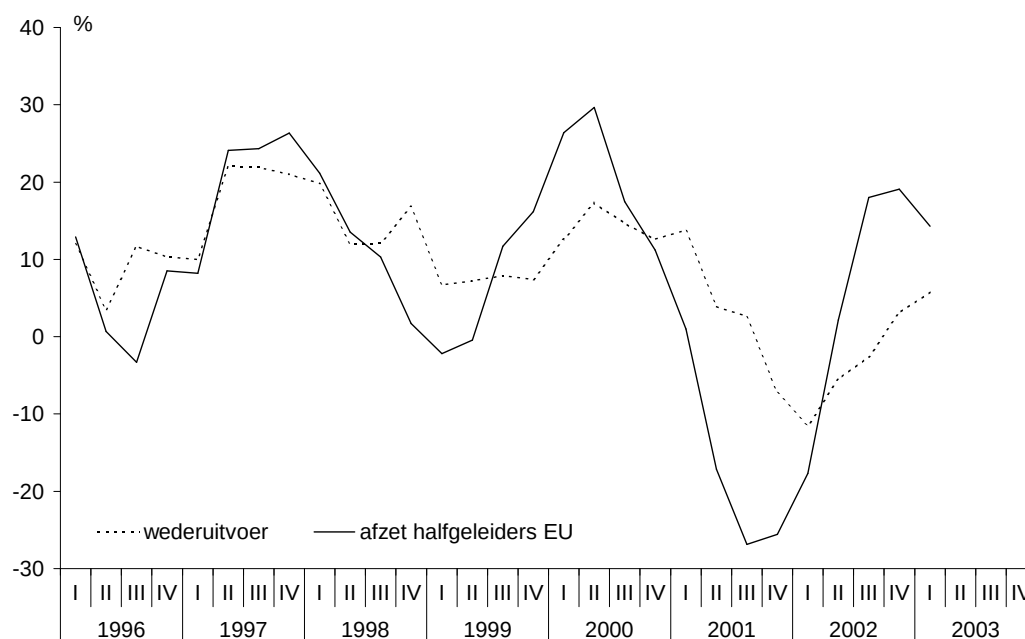
De vooruitzichten voor de ontwikkeling van de Nederlandse uitvoer zijn vooralsnog weinig rooskleurig. Zo is de koers van de euro in de eerste helft van dit jaar sterk gestegen en is de economische groei in de eurozone, de belangrijkste afzetmarkt voor Nederlandse exporteurs, dit jaar waarschijnlijk matig. Omdat het volume van de relevante wereldhandel dit jaar naar verwachting wel wat meer zal groeien dan vorig jaar, ontwikkelt ook de uitvoer van goederen, ongerekend energie, zich wat gunstiger dan vorig jaar. De voor dit jaar geraamde uitvoergroei van 1% blijft historisch gezien echter uiterst bescheiden. Volgend jaar groeit de uitvoer door de aantrekkende wereldhandel waarschijnlijk aanzienlijk harder ($5\frac{1}{4}\%$), maar ook die groei ligt nog altijd beneden het gemiddelde van de afgelopen 25 jaar van bijna 6%.

De toename van de uitvoer van goederen, ongerekend energie, is vooral te danken aan het verwachte herstel van de wederuitvoer. Vorig jaar kromp het volume van de wederuitvoer door de wereldwijde malaise in de ICT-sector met 0,7%. Op grond van de ontwikkeling van halfgeleiders (zie figuur 3.6) wordt voor dit en volgend jaar een herstel van de vraag naar ICT-producten verwacht.

Tabel 3.6 Aspecten goederenuitvoer (exclusief energie), 2000-2004					
	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %				
Uitvoervolume	12,8	0,5	0,0	1	5¼
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	9,1	- 0,9	0,6	- 1½	2¾
wederuitvoer	17,8	2,3	- 0,7	4	8½
Relevant wereldhandelsvolume	10,6	2,0	2,5	3¾	6½
Marktprestatie binnenslands geproduceerde uitvoer	- 1,5	- 2,9	- 1,9	- 5¼	- 3½
Prijsconcurrentiepositie binnenslands geproduceerde uitvoer	2,6	- 1,2	- 2,8	- 3½	¼
Effectieve koers van de euro t.o.v. concurrenten	- 5,4	1,0	2,2	7	¾

De stijging van de afzet in halfgeleiders, die zich eind vorig jaar en begin dit jaar heeft voorgedaan werkt vertraagd door in de ontwikkeling van de wederuitvoer, omdat het tijd kost om halfgeleiders te verwerken in ICT- en elektronicaproducten. Dit jaar zal het volume van de wederuitvoer naar verwachting toenemen met 4%. Volgend jaar zal de groei met 8½% naar verwachting nog wat groter zijn, door de verder aantrekkende wereldhandel en de naar verhouding sterke groei van ICT-producten.

Figuur 3.6 Volumegroei wederuitvoer en afzet van halfgeleiders in de EU, 1996-2003

Het beeld van de uitvoer is veel somberder als wordt gekeken naar de binnenslands geproduceerde uitvoer. Het volume hiervan zal dit jaar naar verwachting met 1½% krimpen. Dit is een sterke terugval vergeleken met vorig jaar, toen het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen, ongerekend energie, nog licht toenam. De licht positieve groei van vorig jaar was mede te danken aan het in gebruik nemen van nieuwe

productiecapaciteit in de chemie die grotendeels bestemd is voor de export. De negatieve effecten die voortvloeien uit de verslechterde prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse industrie werden hierdoor enigszins verhuld. Het positieve effect van de extra capaciteit komt dit jaar niet meer tot uitdrukking in de groeicijfers, terwijl de arbeidskosten per eenheid product – mede door de hogere koers van de euro – dit jaar weer meer toenemen dan bij de concurrenten.

De arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie zijn een belangrijke indicator voor de prijsconcurrentiepositie. Vorig jaar stegen deze kosten in Nederland met 4,6%, nadat ze in het jaar ervoor met maar liefst 5,8% waren toegenomen. Dezelfde kosten stegen in het eurogebied in 2001 en 2002 gecumuleerd 4,5% minder sterk. Het verschil is vooral te wijten aan de loonvoet, die in Nederland de afgelopen twee jaar gemiddeld 1¼%-punt meer toenam dan in de eurozone. Daarnaast was ook de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in Nederland iets minder gunstig.

Tabel 3.7 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, in euro's, 1999-2004						
	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %					
Nederland						
Loonvoet ^a	3,3	4,7	5,1	5,0	4	2½
Arbeidsproductiviteit	1,8	4,4	– 0,6	0,4	3¼	4¼
Arbeidskosten per eenheid product	1,5	0,4	5,8	4,6	¾	– 2
Euroconcurrenten						
Loonvoet ^a	2,8	3,3	3,1	3,3	3	2
Arbeidsproductiviteit	2,3	4,6	– 0,3	0,8	3¼	3
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	0,1	0,0	0,0	0,0	0	0
Arbeidskosten per eenheid product	0,4	– 1,2	3,4	2,5	– ¼	– ¾
Niet-euroconcurrenten						
Loonvoet ^a	3,6	3,4	3,3	3,4	6¾	3¾
Arbeidsproductiviteit	4,1	5,2	0,1	2,0	3¾	4
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	– 4,6	– 11,1	2,0	4,5	14½	1½
Arbeidskosten per eenheid product	4,3	10,6	1,1	– 3,0	– 10	– 2
Alle concurrenten						
Loonvoet ^a	3,2	3,3	3,2	3,4	4¾	2¾
Arbeidsproductiviteit	3,1	4,5	– 0,1	1,3	3	3½
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	– 2,1	– 5,4	1,0	2,2	7	¾
Arbeidskosten per eenheid product	2,3	4,5	2,4	– 0,2	– 5	– 1½
^a In nationale valuta.						

Ook dit jaar zullen de arbeidskosten per eenheid product in de industrie in Nederland naar verwachting meer toenemen dan in de eurozone. Pas volgend jaar is sprake van een ommekeer. Voor het eerst sinds zeven jaar stijgen dan de arbeidskosten per eenheid product in Nederland

minder dan in de eurozone. In die periode zijn de Nederlandse arbeidskosten per eenheid product cumulatief ruim 11% meer toegenomen dan in de eurozone.

Ten opzichte van de concurrenten buiten de eurozone is de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in Nederland eveneens ongunstiger. Deze nemen naar verwachting in Nederland dit jaar toe met ¾%, terwijl deze kosten voor de niet-euroconcurrenten met 10% dalen. Deze ongunstige ontwikkeling is volledig toe te schrijven aan de depreciatie van de dollar. Gemeten in nationale valuta zouden de arbeidskosten per eenheid product zich in Nederland gunstiger ontwikkelen dan bij de niet-euroconcurrenten. Het wisselkoerseffect zorgt er ook voor dat volgend jaar de arbeidskosten per eenheid product bij de niet-euroconcurrenten waarschijnlijk evenveel afnemen als bij de Nederlandse industrieproducenten.

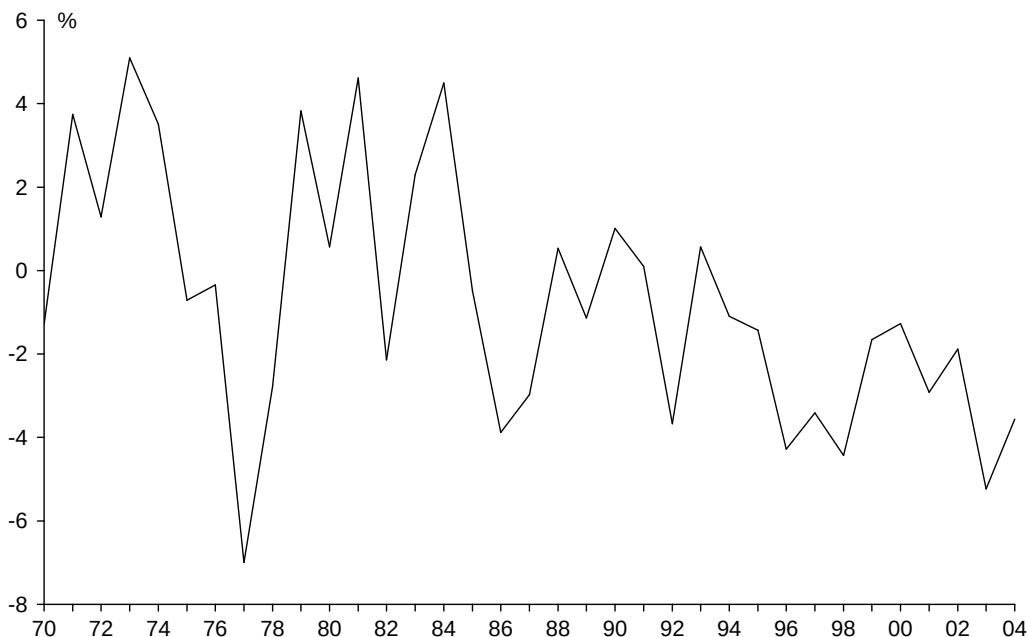
Naast de arbeidskosten per eenheid product zijn ook de prijsfluctuaties van de ingevoerde grondstoffen, de energiekosten en de ontwikkeling van de winstmarges van invloed op de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse industrie. De afgelopen jaren werd de sterke toename van de arbeidskosten niet gecompenseerd door een afname van de grondstoffenprijzen. Daarom hebben ondernemers de afgelopen drie jaar moeten interen op de winstmarge om nog enigszins concurrerend te blijven. Volgend jaar geeft de naar verwachting gunstigere ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product de gelegenheid om de winstmarge te vergroten (zie paragraaf 3.2.2).

Door de ongunstige ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie blijft Nederland marktaandeel verliezen. Het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer neemt veel minder toe dan dat van de relevante wereldhandel. Sinds het midden van de jaren negentig is dit bijna ieder jaar het geval. Door de opkomst van ontwikkelingslanden is het voor industrielanden niet ongewoon dat de relevante wereldhandel wat harder groeit dan de binnenslands geproduceerde uitvoer, maar sinds het eind van de jaren negentig spelen in Nederland daarnaast de sterk opgelopen arbeidskosten een belangrijke rol. Dit jaar is het verschil in volumegroei tussen de binnenslands geproduceerde uitvoer en de wereldhandel wel bijzonder fors (–5¼%). De afgelopen 30 jaar was de marktprestatie van de binnenslands geproduceerde uitvoer alleen in 1977 nog negatiever, toen de arbeidskosten per eenheid product in de voorgaande jaren eveneens sterk waren gestegen.

Volgend jaar komt weliswaar een einde aan de jarenlange verslechtering van de prijsconcurrentiepositie, maar vanwege de vertraagde doorwerking naar de exportontwikkeling leidt dit nog niet gelijk tot een herstel van het Nederlandse marktaandeel. Ook volgend jaar ligt daarom nog een verlies aan marktaandeel in de raming besloten, zij het niet meer zo fors als dit jaar. Sinds 1995 is het marktaandeel van de binnenslands geproduceerde uitvoer cumulatief ruim 25% afgenomen. Het volume van de invoer van goederen neemt dit jaar naar verwachting met 1½% toe. Deze groei is geheel te danken aan een volumetoename van de invoer van energie en het aantrekken van de wederuitvoer. Het invoervolume van consumptiegoederen en investeringsgoederen krimpt dit jaar waarschijnlijk met respectievelijk 1¼% en 3%. De groei

van de binnenlandse vraag naar consumptiegoederen is gering en in het geval van investeringsgoederen zelfs negatief.

Figuur 3.7 Marktprestatie binnenslands geproduceerde uitvoer^a, 1970-2004

^a Marktprestatie is gedefinieerd als het verschil in volumegroei van de binnenslands geproduceerde uitvoer en de relevante wereldhandel.

De relatieve prijzen leveren een positieve bijdrage aan de invoer. Omdat de prijs van Nederlandse goederen, mede door de duurdere euro, relatief sterk is gestegen, is het aantrekkelijker om buitenlandse goederen te importeren. Nederlandse producenten verliezen dus niet alleen aandeel op de wereldmarkt, maar ook op de Nederlandse markt.

Voor volgend jaar wordt een invoergroei van 4¼% geraamd. De aantrekkende wereldhandel stimuleert de wederuitvoer en door de hogere economische groei in Nederland is er ook meer binnenlandse finale vraag. Bovendien blijft het prijseffect en de bijbehorende imports substitutie ook volgend jaar naar verwachting fors. De invoer van consumptiegoederen groeit naar verwachting met 1½%, terwijl die van investeringsgoederen met 4% toeneemt.

3.1.5 Productie

De hiervoor beschreven ramingen voor de diverse bestedingscategorieën resulteren in een BBP-groeiraming van 0% voor dit jaar en 1% voor volgend jaar. De voor dit jaar verwachte nulgroei ligt nog iets onder de BBP-groei van 0,2% in 2002, die ook al schril afsteekt tegen de gemiddelde groei van 3,5% die voor de periode 1994-2000 in de boeken staat. Ook van kwartaal op kwartaal is al geruime tijd sprake van een stabilisatie van het BBP-volume; sinds het eerste kwartaal van 2001 tot en met het eerste kwartaal van dit jaar ligt de kwartaal-op-

kwartaalgroei rond de nullijn. De eerste schattingen voor het tweede kwartaal van dit jaar duiden op een flinke krimp.

Kalendereffecten en de economische groei in 2004

Om de vier jaar wordt de vraag actueel of er een positief effect uitgaat op de economische groei van een schrikkeljaar.^a De vraag naar kalendereffecten op de groei in het schrikkeljaar 2004 is ook ingegeven doordat volgend jaar beide kerstdagen, in tegenstelling tot dit jaar, in het weekend vallen. Bovendien gaan de Duitse economische onderzoeksinstituten ervan uit dat de Duitse economie volgend jaar door kalendereffecten 0,6%-punt extra groeit.^b Is een dergelijke 'meevaller' ook voor Nederland te verwachten? Er zijn diverse redenen om aan te nemen dat de omvang van de directe kalendereffecten op de BBP-groei in Nederland vele malen kleiner zal zijn.

Allereerst kent Duitsland veel meer nationale en regionale ('verplicht vrije') feestdagen dan ons land. Bij onze oosterburen is daardoor het aantal werkdagen per jaar gevoeliger voor de kalendersamenstelling dan bij ons, afhankelijk van de vraag of die feestdagen in het weekend vallen of doordeweeks. Volgend jaar vallen maar liefst zes Duitse feestdagen extra in het weekend, terwijl het in Nederland slechts om beide kerstdagen gaat. Opgeteld bij de schrikkeljaar gaat het in Nederland dan om drie extra werkdagen in 2004 vergeleken met 2003.

Daarnaast is het te simpel om te zeggen dat een extra werkdag ook tot (proportioneel) meer productie leidt. Het is namelijk nog maar de vraag of er ook meer geproduceerd wordt. Het overgrote deel van de gezinnen ontvangt een vast maandelijks bedrag aan salaris of uitkering en zal dus niet over extra koopkracht beschikken. Het ligt daarom voor de hand dat ondernemers volgend jaar de geplande productie uitsmeren over meer dagen en dat de kalendereffecten worden opgevangen in gebruikelijke fluctuaties van orderposities, voorraden en overwerk.

Bovendien zal het effect op de productie van een extra werkdag van geval tot geval verschillen. Zo heeft een extra werkdag als gevolg van een schrikkeljaar andere effecten dan een extra werkdag als gevolg van een feestdag die in het weekend valt in plaats van doordeweeks. In geval van een schrikkeljaar zal extra geconsumeerd worden, want ook op die extra dag in het jaar zal er gegeten en gedronken worden. En extra werkdagen in de laatste week van het jaar, zoals in 2004 het geval is, hebben weer andere effecten dan extra werkdagen in een andere periode, omdat bijvoorbeeld in sommige sectoren, zoals de bouw, in de laatste week van het jaar überhaupt niet gewerkt wordt.

Al met al is het productie-effect als gevolg van wijzigingen in de kalender niet eenvoudig te bepalen. Daarom hanteert het CBS bij het maken van seizoengecorrigeerde cijfers een algemene vuistregel dat een extra werkdag een positief productie-effect heeft van grofweg 0,05%-punt op jaarbasis. Gelet op de specifieke achtergrond van de extra werkdagen in 2004 lijkt dit aan de hoge kant. Op grond van het bovenstaande wordt verwacht dat het directe productie-effect klein zal zijn. Daarom is besloten er in de centrale projectie niet expliciet rekening mee te houden. Wel wordt de economische groei indirect, via de hogere BBP-groei bij onze voornaamste handelspartner, in bescheiden mate opwaarts beïnvloed. Het gaat daarbij om een effect in de orde van grootte van 0,1%-punt.

^a Om de kalender in de pas te laten lopen met de zon besloot Paus Gregorius XIII in 1582 dat jaartallen deelbaar door 100 geen schrikkeljaren zijn, tenzij ze ook deelbaar zijn door 400. Dit betekent dat 1700, 1800 en 1900 geen schrikkeljaren waren, maar 2000 wel.

^b Gemeinschaftsdiagnose (2003), Die Lage der Weltwirtschaft und der Deutschen Wirtschaft im Frühjahr 2003, Hamburg, blz. 53-54.

In de raming voor volgend jaar is er niet expliciet rekening mee gehouden dat 2004 een schrikkeljaar is en dat de kerstdagen, in tegenstelling tot dit jaar, in het weekend vallen. Het directe effect hiervan op de BBP-groei in ons land is naar verwachting klein (zie kader). Indirect wordt de raming voor volgend jaar wel in bescheiden mate door de specifieke samenstelling van de kalender beïnvloed. Voor Duitsland, waar maar liefst zes verplichte feestdagen volgend jaar in het weekend vallen, wordt uitgegaan van een positief effect op de

BBP-groei van 0,6%-punt. Dit heeft een opwaarts effect op de Duitse invoervraag en beïnvloedt langs die weg de Nederlandse uitvoer en daarmee de economische groei.

De raming van de economische groei voor dit jaar komt overeen met de augustus-raming van Consensus Forecasts (– 0,1%), het gemiddelde van de verwachtingen van een tiental financiële instellingen, maar is aanzienlijk pessimistischer dan de meest recente ramingen van de internationale instellingen (OESO, EC en IMF), die in april van dit jaar nog uitgingen van een BBP-groei voor Nederland van 0,5 à 0,7%. Voor volgend jaar ligt de CPB-raming onder de augustus-raming van Consensus Forecasts (1,4%), terwijl ook voor dat jaar de internationale instellingen in het voorjaar nog wat hogere groeiverwachtingen hadden (1,7 à 1,9%). De momenten waarop de diverse ramingen zijn afgesloten verschillen en diensgevolge is ook de informatie over recente economische en beleidsmatige ontwikkelingen waarover kan worden beschikt niet identiek, wat een goede vergelijkbaarheid van de ramingen bemoeilijkt. Zo zijn de economische gevolgen van het in de Miljoenennota 2004 aangekondigde beleid wel in de CPB-raming verwerkt, maar nog niet in die van andere instellingen.

In de raming ligt besloten dat de wereldeconomie, en in het kielzog daarvan ook de Nederlandse economie, in de tweede helft van dit jaar opveert. Afgemeten aan de BBP-groei ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorafgaande jaar ligt zodoende het dieptepunt van de conjunctuur in de eerste helft van dit jaar (zie tabel 3.8). De geraamde BBP-groei in de tweede helft van dit jaar is met ¼% uiterst bescheiden. Het verwachte herstel manifesteert zich pas duidelijk in de eerste helft van volgend jaar, wanneer de uitvoer (exclusief energie) naar verwachting met 5% toeneemt en het BBP met 1%.

Tabel 3.8 Enige kerncijfers op halfjaarbasis, 2002-2004

	2002	2003	2004	2002		2003		2004	
				I	II	I	II	I	II
	volumemutaties in % ^a								
Particuliere consumptie	¾	0	¾	1	¾	– ½	½	¾	¾
Investerings in woningen	– 3¾	1¾	3¾	– 3	– 4½	– 2¾	6½	3½	4
Overige bedrijfsinvesteringen	– 6	– 3¾	– ¾	– 4¾	– 7½	– 5	– 2½	– 2	½
Uitvoer van goederen, excl. energie	0	1	5¼	– 2¼	2¼	0	1¾	5	5½
Overheidsbestedingen	3½	¾	0	3½	3¾	1¾	0	0	¼
Invoer van goederen	– 1	1½	4¾	– 3	1	1	2	4½	5
Bruto binnenlands product	¼	0	1	½	0	– ½	¼	1	1
Werkgelegenheid (personen)	¾	– ¾	– ½	1½	¾	– ½	– 1¼	– ¾	– ¼

^a Ten opzichte van de overeenkomstige periode in voorafgaand jaar.

In de Macro Economische Verkenning 2003 zijn gelijklopende teksten te vinden over het verwachte conjunctuurpatroon. Destijds werd er namelijk ook van uitgegaan dat het dieptepunt van de conjunctuur zich in de eerste helft van het lopende jaar, toen 2002, zou bevinden en dat

in de daaropvolgende halfjaarsperioden de groei telkens wat hoger zou uitkomen voornamelijk als gevolg van de aantrekkende uitvoer. Dit impliceert dat het CPB, net als alle andere instituten, het afgelopen jaar de raming voor de BBP-groei in 2003 fors neerwaarts heeft moeten bijstellen. De vorig jaar in de MEV 2003 geraamde economische groei in 2003 van 1½% is inmiddels als sneeuw voor de zon verdwenen. De voornaamste reden is het minder rooskleurige buitenlandbeeld, wat uiteindelijk resulteerde in een zogenoemde dubbele dip (zie ook kader in paragraaf 2.1.1). De destijds verwachte groei van de relevante wereldhandel van 7¾% bedraagt in de huidige raming minder dan de helft. In de aanloop naar de oorlog in Irak liepen de internationale spanningen flink op, terwijl ook de aanhoudende stroom boekhoudschandalen en het uitbreken van de Sars-epidemie de onzekerheid bij consumenten en producenten hebben vergroot. Het wereldwijd dieper inzakken van de aandelenkoersen eind vorig jaar en begin dit jaar heeft de binnenlandse bestedingen in vele landen verder onder druk gezet, via lagere gezinsvermogens en hogere pensioenpremies. Het herstel van de wereldeconomie, dat zich aanvankelijk in snel tempo leek te manifesteren, is daardoor vertraagd. Tegelijkertijd is de euro ten opzichte van de dollar veel meer geapprecieerd dan waarmee destijds in de MEV 2003 was rekening gehouden. Ook het conjunctuurpatroon dat in de huidige raming besloten ligt, is met aanzienlijke onzekerheden omgeven. In paragraaf 1.2 wordt hier aan de hand van een aantal onzekerheidsvarianten nader op ingegaan.

Een van de instrumenten die het CPB hanteert om een beeld te krijgen van de conjuncturele situatie op dit moment en in de nabije toekomst is de CPB-conjunctuurindicator. Een dergelijke ‘leading indicator’ maakt gebruik van reeksen die snel beschikbaar zijn en waarvan empirisch is aangetoond dat ze enkele maanden voorlopen op de conjunctuur. De CPB-conjunctuurindicator, die onlangs is gereviseerd (zie kader), wijst na een korte opleving in de tweede helft van vorig jaar weer gestaag in neerwaartse richting. De in figuur 3.8 gepresenteerde ontwikkeling van de conjunctuurindicator duidt erop dat de BBP-groei tot en met het eind van dit jaar nog ruimschoots onder de trendmatige groei zal liggen, wat spoort met het conjunctuurpatroon in de centrale projectie.

De groeivertraging ten opzichte van vorig jaar wordt voornamelijk veroorzaakt door de geringere bijdrage aan de BBP-groei van de overheidsbestedingen. In de afgelopen twee jaren droegen de intensiveringen van de uitgaven aan met name zorg, onderwijs en veiligheid per jaar circa 0,8%-punt bij aan de groei (zie tabel 3.9).

Dit jaar neemt alleen het onderdeel zorguitgaven nog substantieel toe en blijft de groeibijdrage van de totale overheidsbestedingen beperkt tot ¼%-punt. Daarnaast zorgt ook de tegenvallende uitvoerontwikkeling voor het verder terugvallen van de economische groei. Per saldo draagt de uitvoer dit jaar in het geheel niet bij aan de BBP-groei, wat volledig valt toe te schrijven aan de krimp van de binnenslands geproduceerde uitvoer. De overige uitvoercomponenten, te weten wederuitvoer, uitvoer van diensten en van energie, hebben een bescheiden positief effect op de economische groei.

Revisie CPB-conjunctuurindicator

De CPB-conjunctuurindicator, die in 1990 is geïntroduceerd^a, tracht aan de hand van indicatoren die voorlopen op de conjunctuur inzicht te verschaffen in de actuele conjuncturele situatie en het conjunctuurverloop in de komende maanden. Bekende voorbeelden van dergelijke 'leading' indicatoren zijn het aantal faillissementen, afgegeven bouwvergunningen, (onderdelen van) consumenten- en producentenvertrouwen en de rente. Recentelijk is uitgebreid onderzoek verricht naar de CPB-conjunctuurindicator, waarbij de analyseperiode met drie jaren is verlengd en de berekeningswijze in methodologisch opzicht is gemoderniseerd.^b Met ingang van deze MEV hanteert het CPB de gereviseerde conjunctuurindicator.

In tegenstelling tot andere conjunctuurindicatoren voor Nederland, zoals die van de OESO, DNB, CCSO en de Rabobank, omvat de CPB-conjunctuurindicator niet één enkele vergelijking, maar een stelsel van indicatoren dat betrekking heeft op de verschillende aspecten van de Nederlandse economie. Dit uitgangspunt is gehandhaafd. Van een groot aantal potentiële 'leading' indicatoren is geanalyseerd of zij systematisch voorlopen op de conjuncturele ontwikkelingen van zowel diverse bestedingscategorieën (particuliere bestedingen, enkele investeringscategorieën en de uitvoer van goederen) als de productie van diverse sectoren (industrie, bouwnijverheid en de dienstensector). De indicatoren voor deze onderdelen worden vervolgens gewogen in een barometer voor het BBP. De meeste andere conjunctuurindicatoren, zowel voor Nederland als voor andere landen, hebben de industriële productie als referentiereeks. Als gevolg van deze specifieke opzet maakt het CPB in haar conjunctuurindicator gebruik van veel meer 'leading' indicatoren dan andere instituten.

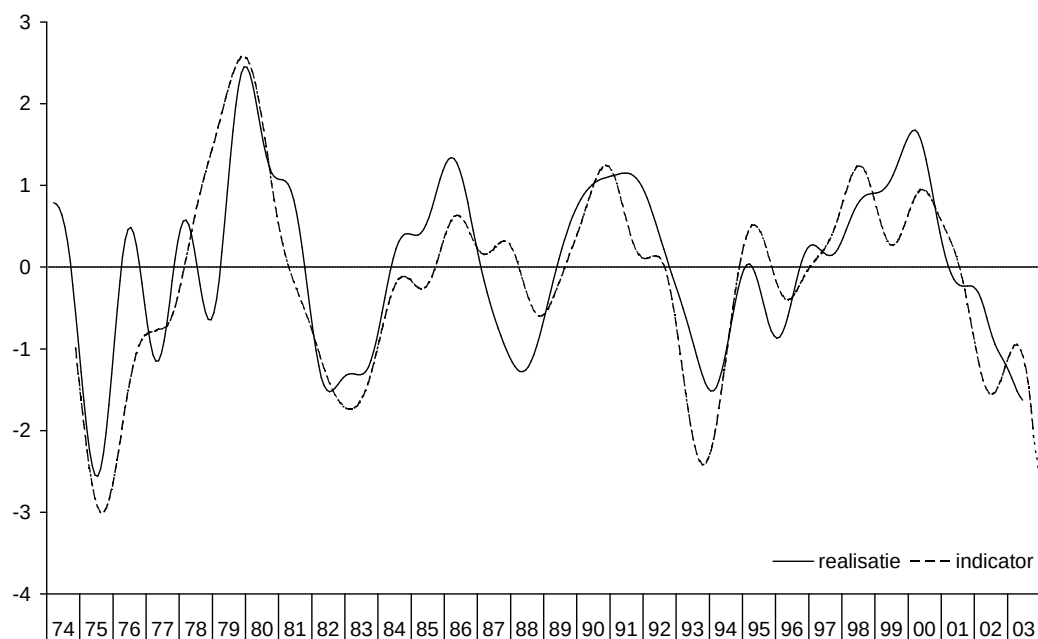
De steekproefperiode waarover op maandbasis is geschat is verlengd en behelst nu 1974-2001. In de nieuwe CPB-conjunctuurindicator zijn sommige 'leading' indicatoren verdwenen, omdat ze empirisch niet langer signaalwaarden gaven voor toekomstige ontwikkelingen, en zijn enkele nieuwe indicatoren toegevoegd. Voorbeelden daarvan zijn het producentenvertrouwen in de detailhandel en het aantal faillissementen in de dienstensector, die beide voorlopen op de ontwikkeling van de particuliere consumptie en de productie-ontwikkeling in de dienstensector. In totaal maakt de huidige CPB-conjunctuurindicator gebruik van 26 verschillende 'leading' indicatoren, substantieel meer dan de 5 tot 7 indicatoren van de andere conjunctuurindicatoren voor Nederland.

Op tal van aspecten is voorts de methodiek van de CPB-conjunctuurindicator vernieuwd. Allereerst vormen nu ook de overheidsbestedingen een onderdeel van de indicator. Aangezien er geen geschikte variabelen op maand- of kwartaalbasis beschikbaar zijn die vooruit omslagen kunnen aangegeven voor de overheidsbestedingen, is ervoor gekozen de CPB-raming van de overheidsbestedingen, die gebaseerd is op kabinetsnota's over de geplande uitgaven, te wegen. Dat heeft als belangrijk voordeel dat dit onderdeel van het BBP niet meer ontbreekt en er uit hoofde daarvan niet langer een mismatch ontstaat tussen de realisatiereeks en de indicator.

Daarnaast hanteert de nieuwe indicator een andere filtertechniek om te corrigeren voor de trendmatige ontwikkeling van de reeksen en wordt voortaan anders omgegaan met de signalen voor de wat verdere toekomst, die worden afgegeven door de reeksen met een 'lead' van bijna een jaar of meer. Deze variabelen worden niet langer ingewogen tot de zogenoemde 'long leading' indicator, zoals in de oude versie het geval was. De dynamiek van deze subset variabelen wordt nu toegevoegd aan de korte-termijnindicator, maar met een andere presentatie (stippeltjes in plaats van streepjes; zie figuur 3.8). Zo wordt voor de verdere toekomst wel een signaal afgegeven, maar is tevens duidelijk dat het betreffende signaal gebaseerd is op minder informatie.

^a Zie H.C. Kranendonk (1990), CPB-conjunctuurindicator, Working Paper, no. 36, Centraal Planbureau.

^b Zie J. Bonenkamp (2003), Herziening van de CPB-conjunctuurindicator, CPB Memorandum, nr. 71, Centraal Planbureau. De definitieve versie van de CPB-conjunctuurindicator, die op kleine onderdelen afwijkt van de in Bonenkamp (2003) gepubliceerde resultaten, zal binnenkort worden gepubliceerd.

Figuur 3.8 CPB-conjunctuurindicator 1974-2003^a

^a Deze indicator geeft de verhouding weer tussen het actuele en trendmatige niveau van het BBP-volume. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan gemiddeld gedurende de laatste conjunctuurgolf. De toppen en dalen duiden op omslagpunten van de conjunctuur in termen van het niveau van de output gap.

Hoewel volgend jaar de overheidsbestedingen niet langer bijdragen aan de economische groei, wordt een bescheiden groeiherstel geraamd. Dit herstel komt vrijwel volledig op het conto van de uitvoer. Weliswaar leveren alle uitvoercomponenten volgend jaar een grotere bijdrage aan de BBP-groei, maar de binnenslands geproduceerde uitvoer is verreweg de belangrijkste factor achter het geprojecteerde economische herstel.

Tabel 3.9 Bijdragen aan de BBP-groei, 2000-2004^a

	2000	2001	2002	2003	2004
bijdragen in %-punten					
Particuliere consumptie	0,7	0,2	0,1	0	$\frac{1}{4}$
Investerings in woningen	0,0	0,0	-0,2	0	$\frac{1}{4}$
Bedrijfsinvesteringen	-0,1	-0,1	-0,6	$-\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{4}$
Overheidsbestedingen	0,5	0,9	0,8	$\frac{1}{4}$	0
Uitvoer	2,4	0,3	0,1	0	1
Totaal (BBP-groei)	3,5	1,2	0,2	0	1

^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de betreffende afzetcategorieën.

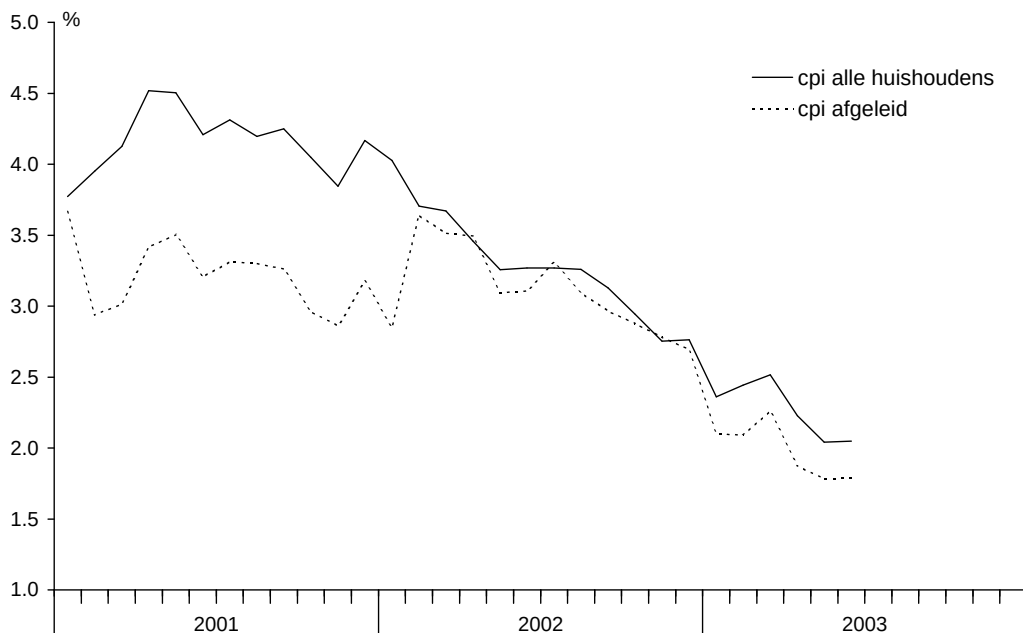
3.2 Prijzen en winsten

De inflatie komt dit jaar naar verwachting uit op 2%. De inflatie wordt enerzijds opgestuwd door de stijging van de arbeidskosten per eenheid product en anderzijds gedrukt door de daling van de invoerprijzen. De inflatie neemt volgend jaar naar verwachting verder af tot 1½%. Bij een beperkte stijging van de kosten wordt een duidelijk herstel van de brutomarge voorzien. Naar verwachting blijft de winstgevendheid van bedrijven dit en volgend jaar laag. De sterk opgelopen arbeidskosten drukken de winsten van productie in Nederland, terwijl ook de inkomsten uit buitenlandse investeringen tegenvallen.

3.2.1 Inflatie

De stijging van de consumentenprijsindex wordt voor 2003 geraamd op 2%, beduidend lager dan vorig jaar. In de eerste helft van het jaar is de inflatie uitgekomen op 2¼%; voor de tweede helft van het jaar wordt een verdere daling voorzien. In 2001 en 2002 bedroeg de inflatie nog 4,5% respectievelijk 3,5%. Hoewel consumenten de prijsstijging als hoog ervaren, komt de inflatie dit jaar naar verwachting uit op het gemiddelde over de afgelopen twintig jaar. De bijdragen van twee onderliggende determinanten aan de inflatie liggen evenwel niet op een gebruikelijk niveau. De invoerprijzen vertonen een ongebruikelijk sterke daling dankzij de appreciatie van de euro. De arbeidskosten per eenheid product stijgen echter meer dan gebruikelijk, mede vanwege de stijging van de pensioenpremies.

Figuur 3.9 Inflatie en afgeleide inflatie, januari 2001 - juni 2003 (basisjaar 2000, mutatie in %)

De afgeleide inflatie, dit is de inflatie exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van indirecte en consumptiegebonden belastingen, wordt voor dit jaar geraamd op 1¾%. De verhoging van de energiebelasting op groene stroom en van de accijns op sterke drank alsmede

de afschaffing van de premieregeling voor milieuvriendelijke auto's werken niet door in de afgeleide inflatie. De onderliggende inflatie, dit is de inflatie exclusief het effect van groente, fruit, energie, overheidsdiensten en indirecte en consumptiegebonden belastingen, is dit jaar naar verwachting nog iets lager omdat de relatief sterke stijging van de gasprijs hierin niet tot uiting komt.

De geharmoniseerde inflatie (HICP) bedraagt in 2003 naar verwachting 2¼%. Voor het eurogebied wordt een inflatie van 2% voorzien. Hiermee ligt de inflatie in Nederland nog wel boven het gemiddelde van het eurogebied, maar het verschil is niet meer zo groot als in 2001 en 2002. De inflatie in Nederland lag in deze jaren ver boven het gemiddelde in het eurogebied vanwege verhoging van indirecte belastingen en relatief sterkere stijging van de arbeidskosten per uur.

Tabel 3.10 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
bijdragen in %-punten					
Invoer	2,0	0,6	0,2	– ¾	– ½
Indirecte belastingen en niet-marktsector	1,1	1,9	0,6	1	¾
Arbeidskosten	1,3	2,6	2,2	1½	¼
Verbetering bruto-marge ^a	– 1,2	– 0,4	0,1	¼	1
Consumptieprijs	3,3	4,7	3,1	2	1½
mutaties per jaar in %					
Consumentenprijsindex (CPI)	2,6	4,5	3,5	2	1½
Idem, afgeleid ^b	2,1	3,6	3,4	1¾	1¼
Onderliggende inflatie ^c	2,0	3,5	3,5	1½	1½
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	2,3	5,1	3,9	2¼	1½
Idem, eurogebied	2,1	2,4	2,3	2	1¼

^a Inclusief afschrijvingen en rente.

^b Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van indirecte en consumptiegebonden belastingen.

^c CPI exclusief groente, fruit, energie, overheidsdiensten, en indirecte en consumptiegebonden belastingen.

De inflatie neemt in 2004 naar verwachting verder af tot 1½%, het laagste niveau sinds eind jaren tachtig. De invoerprijzen nemen volgend jaar naar verwachting nog steeds af. Bovendien is de bijdrage van de arbeidskosten aan de inflatie waarschijnlijk zeer gering als gevolg van een gematigde ontwikkeling van de arbeidskosten in combinatie met een conjunctureel herstel van de arbeidsproductiviteit. Ook de verwachte daling van de gasprijs draagt bij aan een gematigde inflatie. De verhoging van de indirecte en consumptiegebonden belastingen, waaronder de tabaksaccijns en de motorrijtuigenbelasting, heeft een opwaarts effect op de inflatie. De brutomarge, die in 1999 tot en met 2001 sterk is verslechterd, neemt volgend jaar meer dan gebruikelijk toe, doordat de sterke stijging van de arbeidskosten in afgelopen jaren met enige vertraging wordt doorberekend in de prijzen.

In de inflatieraming voor 2004 is geen rekening gehouden met mogelijke aanpassingen van BTW-tarieven. De ministers van Financiën van de EU moeten dit najaar een besluit nemen over een voorstel van Eurocommissaris Bolkestein om de diensten van kappers, fietsherstellers, schoenmakers en kledingherstellers volgend jaar weer onder het algemene BTW-tarief te brengen en toe te staan dat de bouwsector onder het lage BTW-tarief valt. De mogelijke effecten hiervan worden toegelicht in een kader.

De afgeleide inflatie ligt volgend jaar naar verwachting iets onder de inflatie, aangezien de verhoging van de indirecte en consumptiegebonden belastingen hieruit is geëlimineerd. De onderliggende inflatie ligt volgend jaar naar verwachting iets boven de afgeleide inflatie, omdat de voorziene daling van de gasprijs hierin niet doorwerkt.

BTW op arbeidsintensieve diensten mogelijk omhoog

In de EU mogen arbeidsintensieve diensten sinds 2000 tijdelijk onder het lage BTW-tarief vallen. De maatregel beoogt de werkgelegenheid te bevorderen en de prikkel voor zwart werk te verminderen. In Nederland is de BTW-verlaging in de volgende vijf branches ingevoerd: het herstellen van fietsen, het herstellen van schoeisel en lederwaren, het herstellen en vermaken van kleding en huishoudlinnen, kappersdiensten en het schilderen en stukadoeren van woningen ouder dan vijftien jaar.

Eurocommissaris Bolkestein heeft voorgesteld de diensten van kappers, fietsherstellers, schoenmakers en kledingherstellers volgend jaar weer onder het algemene BTW-tarief te brengen, omdat hij er niet van overtuigd is dat de BTW-verlaging in deze branches heeft geleid tot de beoogde werkgelegenheidseffecten. Beëindiging van de BTW-verlaging voor arbeidsintensieve diensten leidt bij volledige doorberekening tot een prijsverhoging van ruim 12%. Aangezien het aandeel van arbeidsintensieve diensten in de consumptie gering is, blijft het effect op de inflatie beperkt tot ongeveer 0,1%-punt.

Verder wil hij toestaan dat de gehele bouwsector onder het lage BTW-tarief valt. Het voorstel van Bolkestein wordt dit najaar beoordeeld door de ministers van Financiën van de vijftien EU-landen. Indien het voorstel wordt aangenomen, dan is het aan het Nederlandse kabinet om te beslissen of van de mogelijkheid van de BTW-verlaging voor de bouwsector gebruik wordt gemaakt of niet.

Het is aannemelijk dat de BTW-verlaging leidt tot lagere prijzen, hogere afzet en meer werkgelegenheid in de betrokken sector^a. De omvang van de werkgelegenheidseffecten is afhankelijk van de prijselasticiteit van de vraag en van de arbeidsintensiteit. Indien de BTW-verlaging in de betrokken sectoren gefinancierd wordt via een BTW-verhoging of andere vorm van lastenverzwaring elders, dan is het totale effect op de werkgelegenheid niet op voorhand positief. Verlaging van BTW-tarieven in een bepaalde sector leidt alleen tot extra werkgelegenheid op macroniveau indien het arbeidsaanbod voor die sector de vraag overtreft, terwijl dit in andere sectoren niet of in mindere mate het geval is en de mogelijkheden voor omscholing van betreffende werklozen gering zijn.

^a Contra-expertise effecten BTW-verlaging arbeidsintensieve diensten, CPB Notitie 2003/50, juni 2003.

3.2.2 Uitvoerprijs en ruilvoet

De uitvoerprijs van in Nederland geproduceerde goederen, ongerekend energie, neemt dit jaar naar verwachting met 1½% af. Voor volgend jaar is een even grote daling geraamd. Omdat Nederlandse ondernemers meer invloed kunnen uitoefenen op de uitvoerprijs van binnenslands geproduceerde goederen dan op die van wederuitvoerproducten, is deze prijs een

betekenisvollere indicator voor de Nederlandse prijsconcurrentiepositie dan de totale uitvoerprijs. Ondanks de prijsdaling van de binnenslands geproduceerde uitvoer verslechtert dit jaar de Nederlandse prijsconcurrentiepositie nog, omdat de uitvoerprijzen van de concurrenten in euro's gemeten nog sterker afnemen. Volgend jaar is dit niet meer het geval en worden de Nederlandse producten relatief iets goedkoper ten opzichte van die van de concurrenten.

Hoewel de prijsveranderingen van binnenslands geproduceerde goederen voor beide ramingsjaren van dezelfde orde van grootte zijn, liggen aan de ontwikkelingen verschillende oorzaken ten grondslag. Dit jaar wordt de verwachte afname van de uitvoerprijs vooral veroorzaakt doordat producenten interen op de winstmarge van hun producten. Het is voor het derde opeenvolgende jaar dat dit gebeurt. Ondernemers doen dit om ondanks de sterk gestegen arbeidskosten enigszins concurrerend te blijven. De arbeidskosten hebben dit jaar namelijk naar verwachting voor het vierde opeenvolgende jaar een verhogend effect op de uitvoerprijs. De verwachte bijdrage is dit jaar naar verwachting wel minder groot dan in voorgaande jaren. Het zijn nu vooral nog de loonstijgingen uit het verleden, die vertraagd doorwerken in de uitvoerprijzen. In tegenstelling tot de arbeidskosten hebben de prijzen van ingevoerde grondstoffen dit jaar naar verwachting een drukkend effect op de prijzen van binnenslands geproduceerde uitvoer. Dit is voor een groot deel te danken aan wisselkoerseffecten. Gerekend in dollars, stijgen de prijzen van veel grondstoffen op de wereldmarkt. Deze prijsstijging wordt echter gecompenseerd door de veronderstelde depreciatie van de dollar ten opzichte van de euro dit jaar.

Volgend jaar zullen de arbeidskosten per eenheid product naar verwachting afnemen. Zij hebben dan een negatief effect op de uitvoerprijzen van $\frac{3}{4}$ %-punt. Ook de grondstofprijzen en energiekosten drukken naar verwachting de uitvoerprijs van binnenslands geproduceerde goederen. Door deze ontwikkelingen kunnen de producenten hun winstmarge vergroten, zonder al te veel marktaandeel te verliezen. De verwachting is dat ondernemers kiezen voor deze strategie, na drie jaar op de winstmarge te hebben ingeteerd. Dit houdt wel in dat de groeimogelijkheden die de aantrekkelijke wereldhandel biedt niet volledig worden uitgebuit.

In de totale uitvoerprijs hebben de prijzen van wederuitvoerproducten een belang van ruim 40%. Omdat de wederuitvoerproducten eerst in Nederland worden ingevoerd loopt de wederuitvoerprijs grotendeels parallel met de invoerprijzen. Sinds de tweede helft van 2001 dalen de wederuitvoerprijzen, en verwacht wordt dat deze trend dit en volgend jaar verder voortzet. De prijzen van wederuitvoerproducten nemen naar verwachting met respectievelijk $2\frac{1}{2}$ % en $1\frac{1}{4}$ % af. De voornaamste reden voor de geraamde prijsdaling is de verwachte afname van de invoerprijzen van enkele voor de wederuitvoer belangrijke goederen zoals computers. Vorig jaar nam de invoerprijs van computers met 4,7% af en in de eerste helft van dit jaar zet de prijsdaling voor deze goederengroep in versneld tempo door. De geleidelijke terugval van de vraag heeft gezorgd voor overcapaciteit en daling van de prijzen.

Tabel 3.11 Aspecten prijzen buitenlandse handel in goederen, exclusief energie, 2000-2004

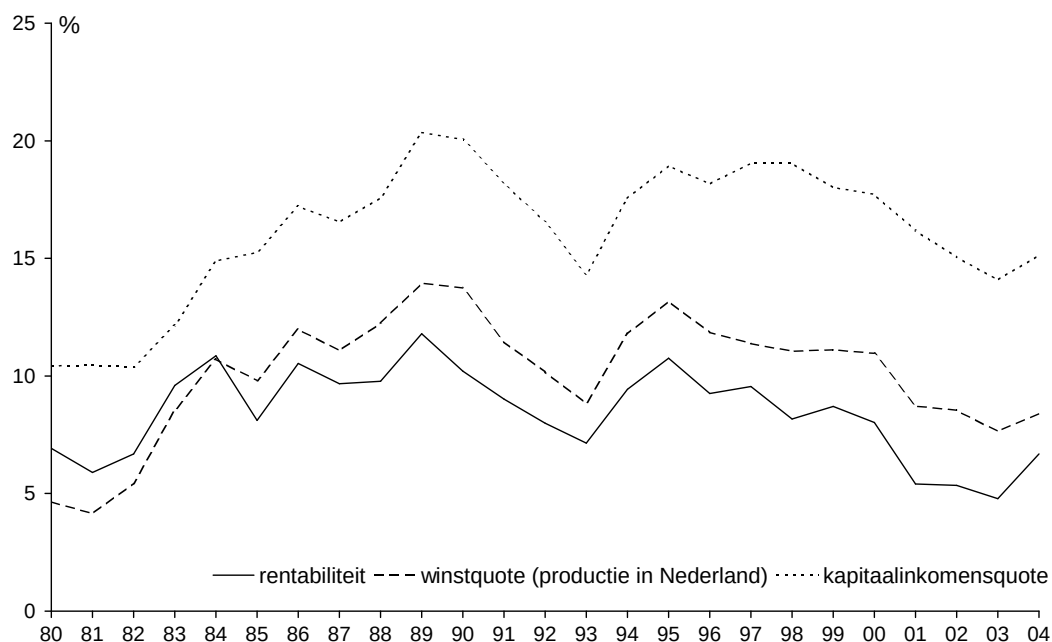
	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %				
Bijdragen aan prijsstijging binnenslands geproduceerde uitvoer^a					
Invoer grondstoffen en halffabrikaten	2,3	1,2	- 0,7	- ¾	- ¾
Energiekosten	1,9	- 0,3	- 0,2	0	- ½
Arbeidskosten	0,6	2,1	1,7	¾	- ¾
Bruto margeverbetering ^b	0,2	- 0,7	- 0,9	- 1¼	½
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer	4,9	2,1	- 0,1	- 1½	- 1½
Prijs wederuitvoer	5,4	0,5	- 1,2	- 2½	- 1¼
Uitvoerprijs	5,1	1,4	- 0,6	- 2	- 1¼
Invoerprijs	5,0	1,1	- 1,4	- 2½	- 1½
Ruilvoet	0,1	0,3	0,7	¾	¼
Concurrentenprijs	7,5	0,9	- 2,9	- 4¾	- 1

^a Bijdragen in %-punten.
^b Inclusief afschrijvingen en rente.

In de projectie ligt besloten dat de invoerprijs dit jaar sterker zal afnemen dan de uitvoerprijs. Dit houdt in dat de ruilvoet, de verhouding tussen de prijzen van goederen die Nederland uitvoert en de prijs van goederen die Nederland invoert, dit jaar verbetert. Ook voor volgend jaar is nog een lichte verbetering geraamd. De ruilvoet wordt vooral beïnvloed door wisselkoersfluctuaties en relatieve kostenontwikkelingen. In feite weerspiegelt de ruilvoetverbetering dit jaar de verslechtering van de Nederlandse prijsconcurrentiepositie. De Nederlandse arbeidskosten per eenheid product zijn in de afgelopen jaren relatief sterk gestegen en daar bovenop komen wisselkoersfluctuaties. Sinds de tweede helft van vorig jaar wordt de euro ten opzichte van de dollar steeds meer waard. Hierdoor worden Nederlandse producten duurder ten opzichte van de producten die in dollars verhandeld worden. Beide factoren werken dus in dezelfde richting door op de ruilvoet en de prijsconcurrentiepositie. Volgend jaar ontwikkelen de arbeidskosten per eenheid product (in nationale valuta) zich voor het eerst sinds zeven jaar wat gunstiger dan bij onze concurrenten, terwijl in de geprojecteerde wisselkoersen verondersteld is dat de dollar minder in waarde daalt dan dit jaar. Hierdoor is de voor volgend jaar geraamde ruilvoetverbetering (¼%) bescheiden van omvang.

3.2.3 Winstgevendheid

De winstgevendheid van bedrijven in de marktsector bevindt zich dit jaar naar verwachting op een dieptepunt. Door de spanning op de arbeidsmarkt zijn de arbeidskosten sinds 1997 fors opgelopen, zodat de kapitaalinkomensquote - het complement van de arbeidsinkomensquote - dit jaar naar verwachting uitkomt op 14%. Dit is iets lager dan aan het niveau in 1993, de vorige periode van laagconjunctuur.

Figuur 3.10 Rentabiliteit, winstquote en kapitaalinkomensquote in de marktsector, 1980-2004

Volgend jaar nemen de arbeidskosten naar verwachting minder toe dan de productie, zodat de kapitaalinkomensquote zal stijgen. Omdat de netto rentelastenquote en de belastingquote in dit en komend jaar een vrij stabiele ontwikkeling te zien geven, komt ook de winstquote van de productie in Nederland hoger uit (zie tabel 3.12).

Tabel 3.12 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
	%				
Kapitaalinkomensquote marktsector	17,7	16,2	15,1	14	15¼
Idem, gecorrigeerd ^a	21,1	19,9	19,0	18	19
Netto rentelastenquote	4,2	4,5	5,1	5¼	5
Belastingquote	6,2	6,8	5,5	5	5¼
Winstquote (van productie in Nederland)	11,0	8,7	8,5	7¾	8½
Rentabiliteit eigen vermogen	8,0	5,4	5,4	4¾	6¾
Solvabiliteit	45,5	44,8	43,7	43½	44¼
Lange rente	5,4	5,0	4,9	4	4
Korte rente	4,4	4,3	3,3	2¼	1¾

^a Exclusief banken en verzekeringswezen, inclusief winstdeling van beleggingsresultaten op collectieve pensioenregelingen.

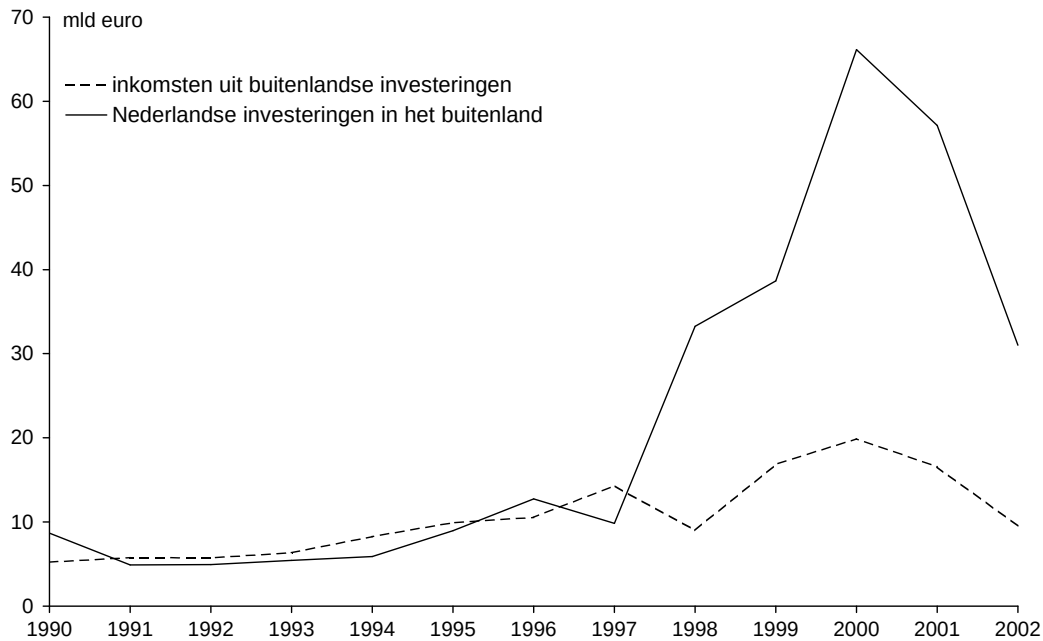
Volgend jaar is de winstquote naar verwachting gelijk aan 8½%, terwijl deze voor dit jaar op 7¾% wordt geraamd. In 1993 lag de winstquote van productie in Nederland ongeveer ¾%-punt hoger. In het begin van de jaren tachtig, toen de Nederlandse economie er structureel veel slechter voor stond dan nu, lag de winstquote beduidend lager.

De terugval van de winsten heeft ook de solvabiliteit van de bedrijven in de marktsector aangetast. Er is immers weinig ruimte om de balans te versterken door middel van ingehouden winsten. De winsten zijn al laag, en bovendien keren bedrijven in slechte tijden een relatief groter deel van de winst uit aan de aandeelhouders.

Bovenop de verminderde winsten uit de productie komen de slechte financiële resultaten van de afgelopen jaren. De aandelenkoersen zijn de laatste twee jaar fors gedaald en de koersval heeft zich in de eerste maanden van dit jaar voortgezet. Weliswaar is de AEX-index na het dieptepunt van 12 maart weer behoorlijk gestegen, maar eind augustus van dit jaar lag het niveau nog altijd ver onder de pieken van 2000. De koersdaling van de afgelopen twee jaar hebben ertoe geleid dat het aandelenbezit van bedrijven minder waard is geworden. Bovendien moet nog rekening worden gehouden met de daling van het aandelenvermogen dat pensioenfondsen voor bedrijven hebben belegd als pensioenvoorziening. Als dit vermogen te zeer is gedaald, kan het zijn dat bedrijven moeten bijstorten om aan de toekomstige pensioenverplichtingen te voldoen. De afgelopen jaren is er dus flink afgeboekt op de waarde van de financiële activa van bedrijven, wat heeft gezorgd voor een verdere aantasting van de solvabiliteit.

Inkomsten uit directe investeringen in het buitenland dragen dit en komend jaar naar verwachting ook niet bij aan een toename van de solvabiliteit. Nederland heeft aan het eind van de jaren negentig erg veel in het buitenland geïnvesteerd. Geschaald naar het BBP, was Nederland één van de koplopers binnen de OESO met betrekking tot de directe investeringen. De stijgende koers van de dollar (ten opzichte van de euro) zorgde ervoor dat de investeringen in de Verenigde Staten in euro's meer waard werden. Zolang de koers steeg en de hoge economische groei in de Verenigde Staten aanhield, was dit een aantrekkelijk land voor Nederlandse investeringen. Inkomsten uit de directe investeringen namen eveneens toe (zie figuur 3.11). Na 2001 is het klimaat echter veranderd. Reorganisatiekosten, afboekingen op betaalde goodwill, en een dalende dollarkoers drukken de inkomsten uit buitenlandse investeringen en de solvabiliteit.

Omdat de winsten laag blijven komt de solvabiliteit dit jaar met 43½% naar verwachting nog iets lager uit dan vorig jaar. Volgend jaar is het aandeel van het eigen vermogen in het totale vermogen met 44¼% naar verwachting iets groter. Dat de solvabiliteit dit en komend jaar ondanks de lage winsten naar verwachting niet daalt, komt vooral omdat de investeringen, die toch al relatief gering zijn, veel minder worden gefinancierd met vreemd vermogen. Banken zijn sinds vorig jaar minder bereid kredieten te verstrekken dan in de periode van hoogconjunctuur. Geconfronteerd met economische tegenwind zijn ondernemingen bovendien begonnen de balans te herstructureren door kosten en uitgaven te reduceren en de schulden ten saneren. Winsten worden vooral aangewend om de balans te versterken en niet zozeer voor nieuwe investeringen. Bovendien zullen afboekingen op goodwill waarschijnlijk minder fors zijn dan de afgelopen jaren en zullen de aandelenkoersen in de loop van dit jaar aarzelend wat verder aantrekken.

Figuur 3.11 Directe investeringen van Nederland in het buitenland, stromen en inkomsten, 1990-2002

Bron: DNB.

De ontwikkeling van de winsten en de solvabiliteit bepalen ook de rentabiliteit op het eigen vermogen, de winst als percentage van het eigen vermogen. Deze neemt dit jaar naar verwachting nog iets af vergeleken met het toch al lage niveau van vorig jaar tot 4¾%. Pas volgend jaar trekt de winst naar verwachting weer wat aan, wat zich vertaalt in een rentabiliteit van 6¾%. Hoewel dit een forse verbetering is vergeleken met dit jaar, blijft het niveau in historisch perspectief laag. In de jaren negentig was de rentabiliteit gemiddeld bijna 9%.

4 Arbeid en inkomen

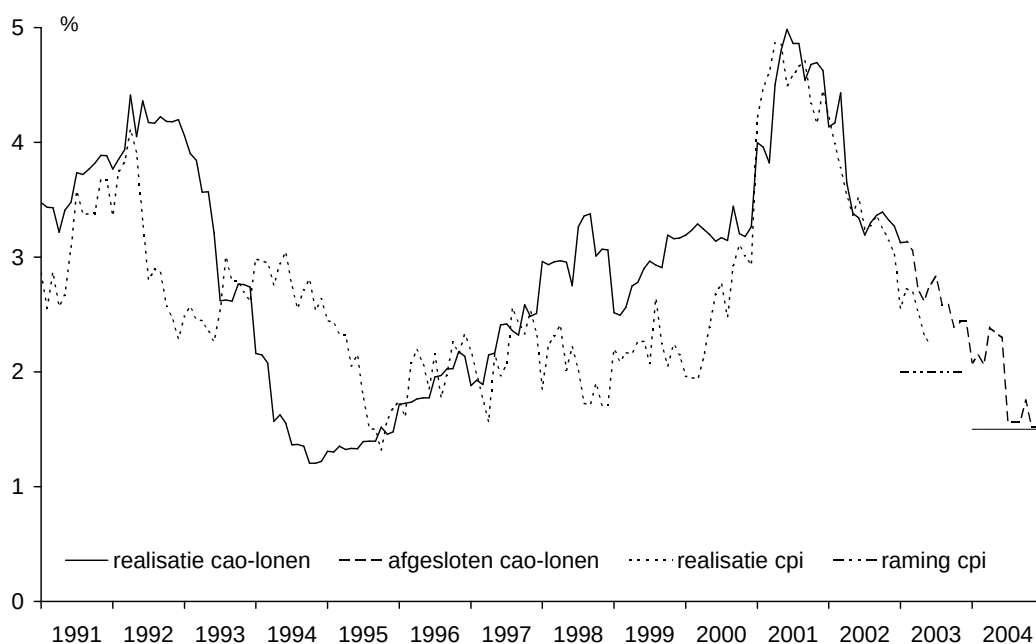
4.1 Arbeidsmarkt

De contractloonstijging in de marktsector neemt sterk af onder invloed van afnemende inflatie en toenemende werkloosheid. De geraamde stijging van de loonvoet valt terug van 4% in 2003 tot 2½% in 2004, mede dankzij de afnemende stijging van de sociale lasten voor werkgevers. Voor het eerst sinds 1994 neemt dit jaar de werkgelegenheid af, wat resulteert in een scherpe oploep van het werkloosheidspercentage. Voor volgend jaar wordt een verdere stijging voorzien en komt het werkloosheidspercentage boven zijn geschatte evenwichtswaarde uit. Vooral allochtonen en jongeren worden door de verslechtering van de arbeidsmarktsituatie getroffen.

4.1.1 Loonvoet

De contractlonen in de marktsector nemen minder snel toe onder invloed van dalende inflatie, sterk oplopende werkloosheid en beperkte groei van de arbeidsproductiviteit. De stijging van de wig heeft, met name dit jaar, echter een opwaarts effect op de contractloonstijging. Na stijgingen in 2001 en 2002 van respectievelijk 4,5% en 3,4%, wordt voor 2003 en 2004 een stijging van respectievelijk 2¾% en 1½% voorzien.

Figuur 4.1 Contractloonstijging marktsector en inflatie, 1991-2004

De afname van de contractloonstijging tussen 2001-2004 vertoont gelijkenis met die gedurende de vorige conjuncturele neergang in 1992-1995 (zie figuur 4.1). Toch zijn er ook duidelijke verschillen. Het aanpassingsproces naar meer gematigde contractloonstijgingen, dat in het vorige decennium één tot twee jaar vergde, duurt nu drie jaar. De snelle afname van de

contractloonstijging in het vorige decennium hangt wellicht samen met het hogere niveau van de werkloosheid. In 1994 en 1995 daalde de contractloonstijging tot onder de inflatie, nu is dit niet het geval. Hierbij dient te worden aangetekend dat in het vorige decennium de reële loondaling werd gecompenseerd met lastenverlichting, terwijl nu juist sprake is van lastenverzwaring.

Voor 81% van de werknemers in de marktsector is reeds een cao voor geheel 2003 afgesloten. De contractlonen in deze cao's stijgen op jaarbasis gemiddeld 2¼%. De loonstijging in de nieuw afgesloten cao's blijft gemiddeld onder de grens van 2½% die is overeengekomen in het Sociaal Akkoord van 28 november 2002. In de raming is verondersteld dat de loonstijging in de nog niet afgesloten cao's eveneens (vlak) onder de grens van 2½% uitkomt.

De contractloonstijging in de sectoren zorg (3½%) en overheid (3%) komt op jaarbasis waarschijnlijk hoger uit dan gemiddeld in de marktsector (2¼%). Het verschil hangt vooral samen met de uiteenlopende ontwikkeling van bijzondere beloningen. In de sectoren zorg en overheid nemen de eindejaarsuitkeringen dit jaar toe, in de marktsector nemen de bijzondere beloningen niet toe.

Door de lage inflatie en de verdere stijging van de werkloosheid zal de contractloonstijging in de marktsector in 2004 naar verwachting beperkt blijven tot 1½%. Daarnaast daalt de replacement rate, de verhouding tussen het beschikbaar inkomen van uitkeringsgerechtigden en werkenden, wat een bescheiden neerwaarts effect op de contractloonontwikkeling heeft. De daling van de replacement rate is het gevolg van de beleidsmatige korting op de stijging van de uitkeringen; bovendien profiteren werknemers van de verhoging van de arbeidskorting en de combinatiekorting. De stijging van de wig heeft echter een opwaarts effect op de contractlonen.

Voor 14% van de werknemers in de marktsector is reeds een cao voor geheel 2004 afgesloten. De contractlonen in deze cao's stijgen op jaarbasis gemiddeld 1¼%. Op basis van reeds afgesloten cao's voor 2004 en overloopeffecten vanuit 2003 bedraagt de contractloonstijging in 2004 op jaarbasis minstens 1%, zelfs indien geen nieuwe loonstijgingen meer worden afgesproken. De raming van een gemiddelde stijging met 1½% in de marktsector impliceert dat de loonstijging in nieuw af te sluiten cao's achterblijft bij de inflatie.

De contractloonstijging in de zorg blijft volgend jaar waarschijnlijk achter bij die in de marktsector als gevolg van beleidsmatige kortingen in het Hoofdlijnenakkoord. De contractloonstijging bij de overheid blijft nog meer achter doordat de pensioenpremie in deze sector sterker stijgt dan in de marktsector.

De incidentele loonontwikkeling in de marktsector was afgelopen jaren tamelijk hoog, wat deels te verklaren is uit veranderingen in de samenstelling van het bestand van werkenden in de marktsector (structuureffect) en deels uit de krapte op de arbeidsmarkt (loondrift). Vanwege de snel afnemende krapte op de arbeidsmarkt wordt in de raming voor 2003 en 2004 geen loondrift voorzien. De geraamde incidentele loonstijging is vooral het gevolg van structuureffecten.

Consequenties van ABP-onderhandelaarsakkoord en -herstelplan

Juli jongstleden is een onderhandelaarsakkoord bereikt over aanpassing van de ABP-pensioenregeling en heeft het ABP een herstelplan ingediend bij de Pensioen- en Verzekeringskamer. Het pakket van maatregelen is gericht op de verbetering van de financiële positie van het ABP en het veilig stellen van een op lange termijn houdbare pensioenregeling. Uitvoering van het akkoord en het herstelplan heeft grote consequenties,

De belangrijkste onderdelen van het onderhandelingsresultaat tussen overheidswerkgevers en -werknemers zijn de invoering van een middelloonsysteem in plaats van de huidige eindloonregeling, versobering van het nabestaandenpensioen en een verhoging van de premie voor het ouderdoms- en nabestaandenpensioen van 15,2% in 2003 tot 19% in 2004. In een middelloonsysteem is de pensioenuitkering afhankelijk van het gemiddelde geïndexeerde loon tijdens de loopbaan in plaats van het loon aan het eind van de carrière. De stelselovergang tast de opgebouwde rechten niet aan. Vóór 1 januari 2004 opgebouwde pensioenaanspraken worden afgerekend tegen 'eindloon' op die datum. De pensioenjaren daarna worden naar middelloon berekend. Via verlaging van de franchise zal worden gepoogd het pensioenresultaat voor mensen met een gelijkmatige carrière ongeveer gelijk te houden. De premieafpraak impliceert dat in 2004 de maximale premieverhoging niet langer begrensd is tot 2%-punt. Volgens de huidige actuariële inzichten en bij de huidige grondslag is het premiepercentage van 19% gelijk aan de kostendekkende premie inclusief een solvabiliteitsopslag voor het opbouwen van een adequate financiële buffer. Dit betekent dat op basis van de huidige inzichten 2004 niet langer een verdere stijging van het premiepercentage nodig is.

Belangrijkste onderdeel van het herstelplan is de invoering van een zogenoemde beleidsstaffel. De beleidsstaffel is een geïntegreerd premie- en indexatiebeleid, waarin de indexering voor zowel gepensioneerden als actieven voorwaardelijk is. Bij een ontoereikende financiële positie zal bijvoorbeeld zowel de indexering worden beperkt als een opslag worden doorgevoerd op de kostendekkende premie. Daarnaast gaat het ABP uit van een geringer percentage aandelen in de beleggingsportefeuille. Ondermeer hierdoor vermindert op korte termijn de vereiste dekkingsgraad van 135 tot 115%. Belangrijkste uitkomst van deze maatregelen voor de 'stakeholders' is dat in de toekomst de opbouw van buffers niet alleen maar hoeft plaats te vinden via verhoging van premies voor werknemers en werkgevers. Beperking van de indexering van pensioenuitkeringen en van de opgebouwde rechten van actieven levert een nieuw instrument. Niet alleen de werkenden vangen dan de schokken op, maar ook de gepensioneerden, zodat de intergenerationele risicodeling evenwichtiger wordt. Bovendien zijn minder sterke premieverhogingen nodig, zodat arbeidsmarktverstoringen verminderen. Wel verkrijgen carrièremakers bij een middelloonregeling natuurlijk minder pensioenrechten en daardoor op termijn een lagere uitkering.

Wat zijn verder de budgettaire consequenties? Doordat de maximering van de premiesprong in 2004 buiten werking wordt gesteld, stijgt de pensioenpremie van het ABP sterker dan eerder aangenomen. Gegeven de beschikbare loonruimte voor de collectieve sector beperkt dit de ruimte voor contractloonsstijging van ambtenaren. Daarnaast leidt de beleidsstaffel tot een beperking van de indexering in 2004. De hogere belastingaftrek van premiebetalingen, de lagere contractloonsstijging en de geringere stijging van de pensioenuitkeringen leiden tot lagere belasting- en premie-inkomsten in 2004.

Na 2004 wijzigen de effecten. Vanwege de lagere kostendekkende premie en de geringere solvabiliteitsopslag zijn de pensioenpremies dan lager dan eerder voorzien. Gegeven de loonruimte voor de collectieve sector neemt vanwege de geringere sociale werkgeverslasten de ruimte voor contractloonsstijging toe. Lagere premies en een hoger contractloon leiden tot meer belasting- en premie-inkomsten. Nieuw is dat vanwege de gewijzigde koppelingssystematiek door de hogere contractloonsstijging van ambtenaren ook de sociale zekerheidsuitkeringen in gelijke mate toenemen. Per saldo is op middellange termijn het effect op het EMU-saldo gering.

Voor andere pensioenfondsen zal het ABP mogelijk als voorbeeld fungeren bij het nemen van noodzakelijke maatregelen. Hierdoor kan een verdere stijging van de pensioenpremies na 2004 achterwege blijven. Dit verbetert het begrotingssaldo op middellange termijn.

Naar aanleiding van rapporten van de commissie Van Rijn zijn in 2001 en 2002 additionele middelen beschikbaar gesteld ter verbetering van de concurrentiepositie van de collectieve sector. De verwachting was dat deze middelen, die bestemd waren voor verkorting van salarislijnen en het vergroten van de beloningsdifferentiatie, zouden resulteren in een sterke incidentele loonstijging. De incidentele loonontwikkeling in de zorg en bij de overheid is in deze jaren echter achtergebleven bij die in de marktsector. De incidentele loonontwikkeling in de zorg was in 2001 (na correctie voor de bruterings van de overhevelingstoeslag) en 2002 zelfs negatief. Dit hangt samen met de forse instroom van nieuw personeel, dat veelal in deeltijd werkt en minder verdient dan de gemiddelde werknemer in de sector.

De sociale lasten van werkgevers in de marktsector nemen volgend jaar naar verwachting minder sterk toe dan dit jaar. De stijging dit jaar hangt vooral samen met hogere pensioenpremies; voor volgend jaar wordt een minder sterke stijging voorzien. De gemiddelde loonvoet in de marktsector, die in 2000 tot en met 2002 met (ruim) 5% steeg, stijgt in 2003 en 2004 met respectievelijk 4% en 2½% naar verwachting minder hard. De vermindering van de loonkostensubsidies (SPAK, VLW) heeft in beide jaren een opwaarts effect op de arbeidskosten; dit geldt vooral voor de sectoren zorg en overheid.

Tabel 4.1 Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 2000-2004					
	2000	2001 ^a	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %				
Contractloon (incl. overloop)	3,2	4,5	3,4	2¾	1½
Incidenteel	1,6	2,5	0,9	½	½
Brutoloon	4,8	7,0	4,4	3¼	2
Sociale lasten werkgevers	0,3	- 1,4	0,6	¾	¼
Loonvoet marktsector	5,1	5,6	5,0	4	2½
Effect loonkostensubsidies	0,0	0,2	0,0	¼	¼
Loonvoet inclusief loonkostensubsidies	5,1	5,8	4,9	4¼	2¾

^a De bruteringsoperatie van de overhevelingstoeslag in 2001 is geboekt als een stijging van de incidentele looncomponent met 1,7% en een overeenkomstige daling van de sociale lasten werkgevers.

De pensioenpremies bedrijven stijgen naar verwachting van 10,6% van het brutoloon in 2002 tot 13% in 2003 en 14% in 2004. Conform de eisen van de Pensioen- en Verzekeringskamer dient de pensioenpremie kostendekkend te zijn. Daarnaast is er momenteel een opslag benodigd om een voorgeschreven buffer op te bouwen waarmee beleggingsrisico's kunnen worden opgevangen. Uitgangspunt in de raming is het zogenoemde buffertekort zoals per ultimo 2002 berekend op basis van de dan geldende aandelenkoersen, rentestand en beleggingsmix. Pensioenfondsen hebben acht jaar de tijd om de benodigde buffer op te bouwen. Aangenomen is dat pensioenfondsen in hun herstelplannen vooralsnog geen rekening hoeven te houden met een stijging van het buffertekort als gevolg van de ontwikkeling van de aandelenkoersen na het begin van dit jaar.

Ultimo 2002 bedroeg de dekkingsgraad voor bedrijven naar schatting gemiddeld ruim 110%. De dekkingsgraad is de mate waarin de verplichtingen van pensioenfondsen gedekt zijn door het aanwezige vermogen. De vereiste dekkingsgraad ultimo 2002 bedroeg ongeveer 120%, uitgaande van een beleggingsmix met 50% vastrentende waarden en 50% aandelen. Bij een verhouding tussen de verplichtingen en de loonsom bij bedrijven van ongeveer 2 en een inlooptermijn van 8 jaar vereist het dekkingsgraadtekort een opslag bovenop de kostendekkende premie van ruim 2%-punt gedurende 8 jaar indien het tekort volledig via de premies zou worden ingelopen. Bij een kostendekkende premie naar raming van gemiddeld circa 13% van de loonsom zou dit een stijging van de premie betekenen tot ongeveer 15%. Aangenomen is echter dat het bufferherstel niet alleen zal plaatsvinden via premieverhogingen, maar ook door beperking van de indexering, aanpassingen in de beleggingsmix en versoering van regelingen. Door dit pakket aan maatregelen behoefte de pensioenpremie niet verder te stijgen dan tot 14%. In 2003 wordt dit niveau nog niet bereikt doordat premieverhogingen gewoonlijk begrensd zijn.

4.1.2 Werkgelegenheid

De werkgelegenheid laat in 2003 voor het eerst een negatieve ontwikkeling zien na acht jaren van groei. De meest recente kwartaalcijfers van het arbeidsvolume vertonen een dalende trend, zoals blijkt uit tabel 4.2. De overige arbeidsmarktindicatoren in deze tabel, waaraan enige voorspellende waarde voor toekomstige ontwikkelingen op de arbeidsmarkt kan worden toegekend, geven nog niet veel hoop op een spoedig herstel van de werkgelegenheidsgroei. Het aantal vacatures daalt al geruime tijd. Het aantal faillissementen van bedrijven neemt nog altijd toe, evenals het aantal ontslagaanvragen. Tegenover deze weinig hoopgevendende signalen staat dat de negatieve ontwikkeling in het aantal uitzenduren enigszins afzwakt. Daar waar de afname in 2000 nog ongeveer 10 miljoen arbeidsuren per kwartaal bedroeg, is deze afname in het laatste kwartaal van 2002 gedaald tot ongeveer 2 miljoen arbeidsuren.

Tabel 4.2 Arbeidsmarktindicatoren per kwartaal										
	2001				2002				2003	
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II
	niveau dzt	jaarmutaties ^a								
Arbeidsvolume ^b	5733	129	123	115	80	45	14	– 6	– 31	
Vacatures ^c	216	0	– 13	– 40	– 38	– 56	– 56	– 43	– 54	
Uitzenduren ^d	60,5	– 5,1	– 6,9	– 5,8	– 5,9	– 3,6	– 4,2	– 2,1		
Ontslagaanvragen	11,8	1,1	2,5	4,6	6,3	4,1	4,5	3,3		
Faillissementen ^e	751	196	204	146	200	140	213	200	192	483

^a Ten opzichte van het overeenkomstige kwartaal in het voorgaande jaar.
^b In arbeidsjaren van werknemers.
^c Inclusief vacatures bij Overheid en Onderwijs, ultimo cijfers.
^d In miljoenen.
^e In eenheden, uitgezonderd eenmansbedrijven.

Terwijl in 2002 nog sprake was van een lichte toename in de werkgelegenheid, neemt deze in 2003 naar verwachting met 1¼% af. De geraamde afname voor 2004 is wat minder sterk, ¾%. De voorziene terugloop in de werkgelegenheid in de beide ramingsjaren komt in zijn geheel voor rekening van loontrekkers in de marktsector (zie tabel 4.3). Deze terugloop is voor een deel het gevolg van het zogenaamde ‘labour hoarding effect’. In voorgaande jaren werd vaak gewacht met sanering in de hoop op betere tijden. Nu de conjunctuur echter nog steeds niet aantrekt worden bedrijven gedwongen om de kosten terug te dringen en het aantal arbeidsplaatsen te verminderen. De tweede reden is de productiedaling, die zorgt voor minder vraag naar arbeid door bedrijven. Ook de opgelopen arbeidskosten spelen een rol bij de lagere werkgelegenheid in de marktsector.

In de zorg is nog sprake van een flinke toename in werkgelegenheid. Dit weerspiegelt de productietoename die nodig is om de groeiende vraag naar zorg te kunnen opvangen en de wachtlijsten te verkorten. Vanwege bezuinigingsmaatregelen zal volgend jaar bij de overheid voor het eerst sinds 1997 geen sprake meer zijn van werkgelegenheidsgroei. Het aantal zelfstandigen blijft in beide ramingsjaren nagenoeg gelijk.

Tabel 4.3 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren, 1997-2004									
	2002	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	niveaus dvd	mutaties per jaar %							
Loontrekkers bedrijven	5000	3,8	3,8	3,3	2,2	1,4	0,0	– 1¾	– 1¼
w.v. marktsector	4260	3,7	3,6	3,5	2,2	1,0	– 0,8	– 2¼	– 1¾
zorg	681	4,2	5,1	2,5	2,5	4,3	4,6	2¼	1¾
Zelfstandigen	750	2,4	– 1,2	– 2,5	– 0,2	– 0,7	– 0,7	– ¼	¼
Overheid	771	0,3	1,9	1,2	1,3	2,6	2,8	1	0
Totaal	6521	3,2	2,9	2,3	1,8	1,3	0,2	– 1¼	– ¾

Verdergaande flexibilisering van de arbeidsmarkt staat al geruime tijd op de politieke agenda. Meer flexibiliteit kan de werkloosheid terugdringen en de veerkracht van de economie verbeteren. Figuur 4.2 presenteert de ontwikkelingen voor twee vormen van arbeid die passen bij deze doelstelling: deeltijdwerk en flexibele arbeid. Bij deeltijdwerk wordt het aantal overeengekomen arbeidsuren en de tijdstippen waarop wordt gewerkt aangepast aan de voorkeuren van de werkgever en de werknemer. Voor de werkgever kan deeltijdwerk een middel zijn om periodieke schommelingen in de bedrijvigheid op te vangen, en voor werknemers vergroot het de mogelijkheden tot de combinatie van betaald werk en zorgtaken in de privé-sfeer. Naast flexibilisering van de arbeidsmarkt, is dit laatste eveneens een doelstelling van de overheid. Van flexibele arbeid is sprake in geval van (tijdelijke) arbeidscontracten voor uitzend-, oproep-, afroep- en invalkrachten.

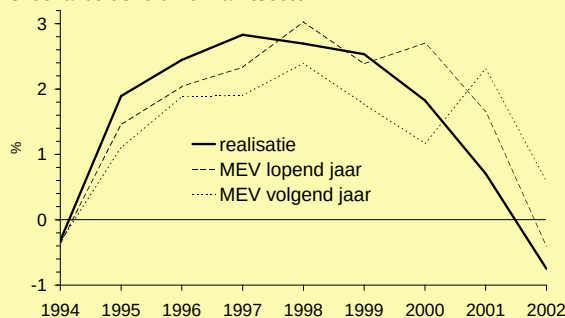
Trefzekerheid werkloosheids- en werkgelegenheidsramingen^a

Tot voor kort was sprake van een krappe arbeidsmarkt, maar voor volgend jaar wordt een ruime arbeidsmarkt verwacht. Dit roept de vraag op in hoeverre het CPB de actuele en toekomstige ontwikkelingen op de arbeidsmarkt goed in de peiling heeft. Uit onderstaande figuren en de tabel blijkt dat in de periode 1994-2002 het tempo van de werkloosheidsdaling en de werkgelegenheidsgroei in de marktsector in het algemeen is onderschat. Dit hangt samen met de gemiddelde onderschatting van de BBP-groei in die periode. Een belangrijke bron voor de laatstgenoemde onderschatting is de raming van de internationale economische ontwikkelingen en de wisselkoers (zie CEP 2003, blz. 78). Tevens blijkt uit onderstaande figuren dat de MEV-raming voor het lopend jaar beter is dan de MEV-raming voor het komend jaar, wat alles te maken heeft met de beschikbaarheid van informatie op het moment van ramen.

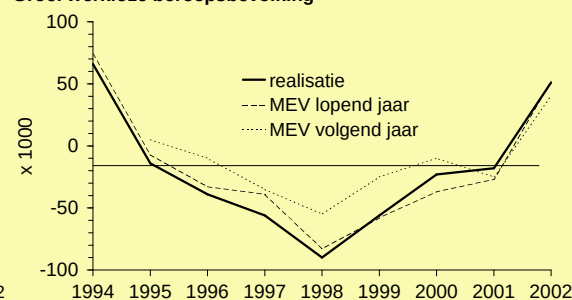
Een van de lastigste onderdelen van de conjunctuuranalyse betreft het tijdig voorzien van omslagpunten. In 1995 nam de werkloze beroepsbevolking af, nadat deze in de twee voorafgaande jaren fors was gestegen. In de MEV uit 1994 was wel geraamd dat de werkloosheid in 1995 nog slechts met enkele duizenden zou stijgen, maar een daadwerkelijke daling was pas voorzien in de MEV uit 1995. De omslag in de werkloosheidsontwikkeling in 2002 en de omvang daarvan zijn door het CPB tijdig voorzien.

Ramingen versus realisaties van werkloosheidsmutatie en werkgelegenheidsgroei in de marktsector

Groei arbeidsvolume marktsector

Groei werkloze beroepsbevolking

De gemiddelde voorspelfouten zijn betrekkelijk gering. Bij het beoordelen van de voorspelkwaliteit wordt niet alleen gekeken naar de gemiddelde (absolute) voorspelfout, maar ook naar de zogenoemde ongelijkheidscoëfficiënt. Deze coëfficiënt vergelijkt de precisie van de ramingen met die van een zogenoemde naïeve raming, te weten een groeiraming die gelijk is aan de (destijds voorziene) groei in het jaar voorafgaand aan het voorspeljaar. Als de waarde van de ongelijkheidscoëfficiënt onder (boven) de één ligt, zijn de prognoses gemiddeld beter (slechter) dan de naïeve ramingen. In de periode 1994-2002 liggen de ongelijkheidscoëfficiënten van zowel de werkloosheidstoename als de werkgelegenheidsgroei beduidend onder de één.

Indicatoren voor de kwaliteit van de MEV-ramingen, 1994-2002

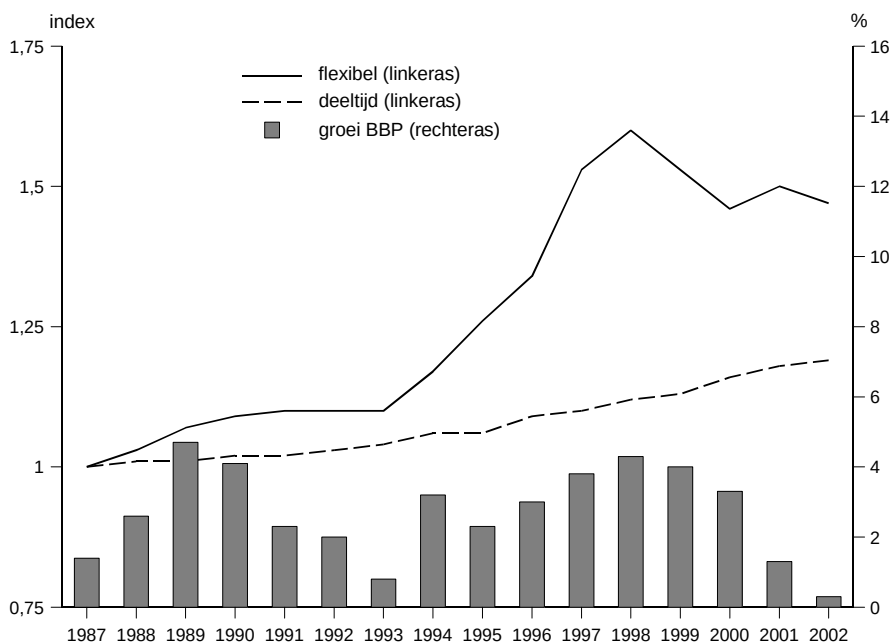
	mutatie werkloze beroepsbevolking (dzd)		werkgelegenheidsgroei marktsector (%)	
	lopend jaar	komend jaar ^b	lopend jaar	komend jaar
Gemiddelde voorspelfout	2,0	16,0	0,1	- 0,1
Absolute gemiddelde voorspelfout	8,0	21,0	0,5	0,8
Ongelijkheidscoëfficiënt	0,2	0,5	0,4	0,6

^a De trefzekerheidsanalyse van de werkgelegenheidsraming wordt enigszins vertekend door een definitiewijziging van het begrip marktsector in 1997, de revisie van de Nationale rekeningen in 1999 en het voorlopige karakter van de realisaties vanaf 2001. Voor een analyse over een langere periode en meer variabelen, zie H.C. Kranendonk en J.P. Verbruggen (2002), Trefzekerheid van CPB-prognoses voor de jaren 1971-2001, CPB Memorandum nr. 53.

^b 1995-2002, vanwege de overgang op een nieuwe werkloosheidsdefinitie in 1994.

In het verleden heeft zich een trendmatige stijging van flexibele arbeid voorgedaan. Het aandeel flexibele banen groeide van 7,1% in 1987 tot 11,4% in 1998. Pas na 1998 daalde het aandeel weer enigszins, tot 10,5% in 2002. Het gebruikelijke patroon, met name bij uitzendwerk, is dat het aantal flexibele banen in de beginfase van een conjuncturele opleving flink aantrekt, omdat bedrijven nog even de kat uit de boom kijken bij het aannemen van vast personeel. Als het herstel aanhoudt, worden meer mensen in vaste dienst genomen door het toegenomen vertrouwen van werkgevers en de toegenomen onderhandelingsmacht van werknemers. Als de conjunctuur weer terugloopt wordt meestal eerst bezuinigd op uitzendwerk. In figuur 4.2 is inderdaad te zien dat de conjuncturele opleving aan het einde van de jaren negentig zich vertaalde in een forse groei van het aandeel flexibele banen.

Figuur 4.2 Aandeel deeltijdwerk en flexibele arbeid in het totale aantal banen, 1987-2002 (index 1987 = 1)

Door de introductie van de Flexwet per 1 januari 1999 is het voor bedrijven mogelijk geworden om werknemers voor maximaal drie jaar tijdelijke contracten aan te bieden. In vergelijking met landen als Duitsland en Frankrijk is dit een ruime periode (respectievelijk 1 jaar en 1,5 jaar). De gevolgen van de introductie van de Flexwet zijn niet direct zichtbaar in figuur 4.2. Wél heeft een verschuiving plaatsgevonden binnen de categorie flexibele arbeid: tijdelijke contracten zijn populairder geworden ten koste van uitzendwerk.¹⁴ Een mogelijke verklaring hiervoor is dat uitzendbureaus nu na verloop van tijd een vast contract dienen aan te bieden aan hun werknemers. Op dit punt is de Nederlandse wetgeving juist minder liberaal dan in omringende landen.

¹⁴ Zie: J.P. van den Toren e.a., Flexibiliteit en Zekerheid. Effecten en doeltreffendheid van de Wet flexibiliteit en zekerheid, rapport in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, februari 2002.

Het aandeel deeltijdbanen is sterk gestegen van 37,5% in 1987 tot 44,8% in 2002. Omdat vooral vrouwen in deeltijd werken ligt een samenhang met de stijgende participatiegraad van vrouwen voor de hand, maar ook bij mannen is sprake van een trendmatige stijging van deeltijdwerk. In figuur 4.2 is te zien dat het aantal deeltijdbanen niet of nauwelijks samenhangt met de conjunctuur. Deze observaties suggereren dat, gegeven de huidige instituties, deeltijdwerk voor een belangrijk deel tot stand komt als gevolg van de voorkeuren van werknemers.

Tabel 4.4 Aandeel deeltijdwerk en flexibele arbeid per sector, in personen, 2001 (in %)				
	Nijverheid	Tertiair	Overheid	Zorg
Flexibel	5,9	8,1	4,3	6,1
Deeltijd	14,7	30,1	32,8	66,3

Welke sectoren maken het meest gebruik van flexibele arbeidskrachten en deeltijdwerk? Tabel 4.4 laat zien dat voor wat betreft het aandeel flexibele arbeid de tertiaire sector de kroon spant met 8%¹⁵. Daarbinnen zijn het vooral de detailhandel en de horeca die in hoge mate gebruik maken van deze categorie arbeidskrachten. Voor wat betreft deeltijdwerk zijn nog sterkere verschillen waarneembaar over de vier sectoren. Hier scoort de zorg het hoogst met een aandeel van 66%, terwijl de nijverheid slechts 15% deeltijders kent. In de loop van de tijd hebben sectoren met veel deeltijders, met name de tertiaire sector en de zorgsector, een groter aandeel in de werkgelegenheid gekregen. Naast de toenemende participatie van vrouwen en de trendmatige stijging van deeltijdwerk heeft deze verschuiving tussen de sectoren ook bijgedragen aan de toename van deeltijdwerk op macroniveau.

4.1.3 Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures

Het arbeidsaanbod groeit in de projectie in 2003 met 60 000 personen en in 2004 met 75 000 personen, hetgeen neerkomt op $\frac{3}{4}$ % respectievelijk 1% per jaar. In beide jaren is de structurele groei ongeveer 20 000 personen hoger, maar valt de uiteindelijke groei lager uit als gevolg van het zogenaamde ‘discouraged worker effect’. Door de slechte conjunctuur is men meer terughoudend bij het betreden van de arbeidsmarkt, omdat de kans op een baan relatief laag wordt ingeschat.

De structurele groei van het arbeidsaanbod valt in principe uiteen in twee componenten: enerzijds de trendmatige groei en anderzijds de groei als gevolg van beleidsmaatregelen. De positieve trendmatige groei (naar verwachting 45 000 personen in 2003 en 40 000 personen in 2004) wordt met name veroorzaakt door het zogenoemde ‘cohort effect’ in de arbeidsparticipatie van vrouwen. De jongere generaties vrouwen participeren immers meer dan de oudere generaties. In de loop van de tijd neemt hun aandeel in de potentiële beroepsbevolking toe. Tegenover deze positieve ontwikkeling in het arbeidsaanbod staat een licht negatief demografisch effect, dat in belangrijke mate wordt veroorzaakt door de

¹⁵ Merk op dat uitzendkrachten worden meegeteld in de sector waarin ze werken, en niet per definitie in de tertiaire sector, waartoe de uitzendbranche behoort.

veroudering van de bevolking in de beroepsgeschikte leeftijden. Bekend is dat de participatiecijfers van ouderen lager liggen dan het gemiddelde. Het demografische effect wordt geraamd op –5 000 in 2003 en –10 000 in 2004.

Naast de trendmatige groei hebben verschillende beleidsmaatregelen een positief effect op het arbeidsaanbod in de komende jaren. De maatregelen met de grootste effecten hebben betrekking op de WAO (15 000 personen in de beide jaren), de ABW (10 000 personen in 2003 en 20 000 personen in 2004) en de WW (10 000 personen in 2004). Maatregelen in de WAO betreffen ondermeer de Wet Verbetering Poortwachter en de premiedifferentiatie voor werkgevers (Pemba), terwijl vanaf 2004 in de ABW vooral de decentralisatie van de bijstand van belang is. Door gemeenten volledig financieel verantwoordelijk te maken voor de uitvoering van de bijstand zullen deze zich naar verwachting meer inspannen om (potentiële) bijstandsgerechtigden voor de arbeidsmarkt te behouden. Het vervroegd afschaffen van de vervolguitkering in de WW in 2004 leidt tot een toename in het arbeidsaanbod van 10 000 personen. Het totale pakket van beleidsmaatregelen leidt in 2003 naar verwachting tot een bijdrage aan het arbeidsaanbod van 35 000 personen en in 2004 tot een bijdrage van 55 000 personen.

Tabel 4.5 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 1999-2004							
	2001	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %					
Werkgelegenheid							
- arbeidsjaren	6506	2,3	1,8	1,3	0,2	– 1¼	– ¾
- personen totaal	8274	2,6	2,2	1,8	0,9	– ¾	– ½
- personen vanaf 12 uur	7330	2,7	2,8	1,7	0,8	– ¾	– ½
Beroepsbevolking	7581	1,8	2,4	1,4	1,4	¾	1
		niveaus in dzd					
Werkloze beroepsbevolking		292	269	251	302	425	540
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
- personen		708	623	572	572	700	820
- uitkeringsjaren		653	576	543	551	665	780
		niveaus in % van de beroepsbevolking					
Werkloze beroepsbevolking		4,0	3,6	3,3	3,9	5½	7
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
- personen		9,7	8,3	7,5	7,4	9	10½
- uitkeringsjaren		8,9	7,7	7,2	7,2	8½	10

De geraamde groei van het arbeidsaanbod en de verwachte daling van de werkgelegenheid leiden ertoe dat in de projectie de werkloosheid in 2003 en 2004 verder oploopt tot respectievelijk 425 000 en 540 000 personen, wat overeenkomt met 5½% en 7% van de beroepsbevolking (tabel 4.5). De evengewichtswerkloosheid wordt in deze jaren geschat op respectievelijk 5¼% en 5½%. Deze toename in de evengewichtswerkloosheid wordt

hoofdzakelijk verklaard door de toename van de wig wegens lastenverzwaringen en hogere pensioenpremies. Vergelijking van de werkloosheid met de evenwichtswerkloosheid laat zien dat in 2003 voor het eerst sinds 1995 sprake zal zijn van een overschrijding van de evenwichtswaarde.

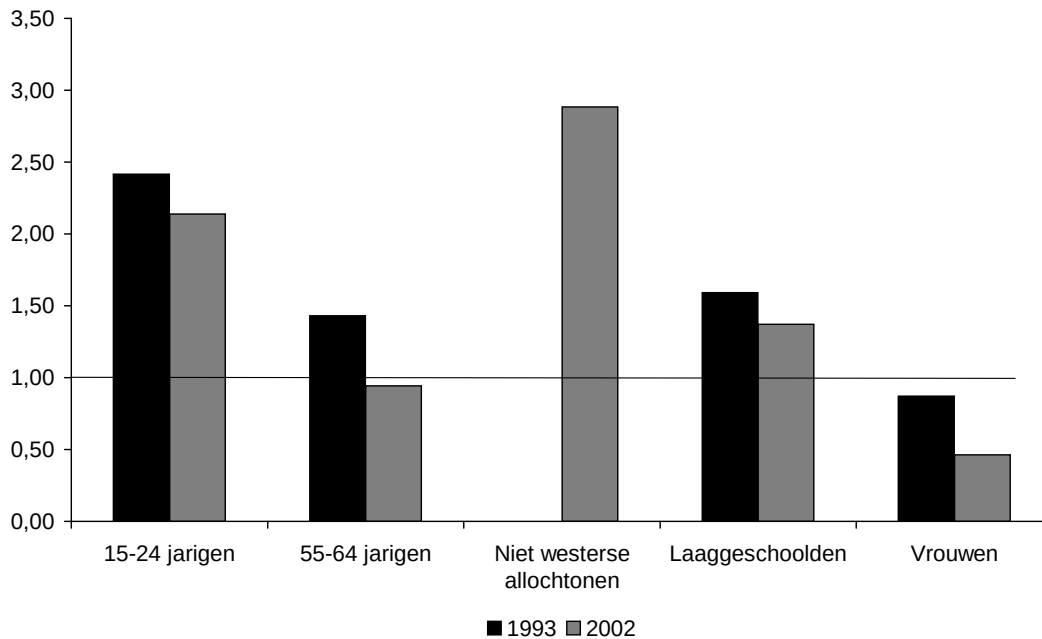
Figuur 4.3 laat zien hoe de werkloosheidsstijging in 2002 onder verschillende zogenoemde ‘bijzondere groepen’ zich verhoudt tot de totale stijging van de werkloosheid. Deze laatste is gestandaardiseerd op één. Een getal van 2 geeft aan dat de werkloosheid voor de desbetreffende groep tweemaal zo veel stijgt als de werkloosheid onder de gehele beroepsbevolking. In de figuur wordt een vergelijking gemaakt met 1993, omdat ook toen de werkloosheid weer opliep na een aantal jaren te zijn gedaald. De cijfers voor 2002 laten zien dat vooral allochtonen en jongeren worden getroffen door de oplopende werkloosheid, terwijl vrouwen daarvan juist minder te lijden hebben dan gemiddeld. De hoge werkloosheid onder allochtonen heeft volgens de literatuur¹⁶ te maken met: lage opleiding, taalproblemen, communicatieve vaardigheden, motivatiekenmerken, kennis van de juiste zoekkanalen en discriminatie. Dat vrouwen juist minder dan gemiddeld te lijden hebben van de oplopende werkloosheid kan te maken hebben met het eerder genoemde ‘discouraged worker effect’. Het is immers mogelijk dat vrouwen die herintreding op de arbeidsmarkt overwegen, hier nog even mee wachten totdat hun kansen op de arbeidsmarkt groter zijn. Een tweede belangrijke reden is dat vrouwen meer dan gemiddeld werkzaam zijn in minder conjunctuurgevoelige sectoren. Zo wordt ongeveer 80% van de banen in de zorgsector vervuld door vrouwen, en hebben vrouwen tevens het meest geprofiteerd van de werkgelegenheidsgroei bij de overheid.¹⁷ Zoals eerder bleek in tabel 4.3 zijn vrouwen daarmee oververtegenwoordigd in sectoren die het relatief goed doen in termen van werkgelegenheid. Ouderen blijken nagenoeg even kwetsbaar als het gemiddelde van de beroepsbevolking. Hierbij dient echter wel bedacht te worden dat het een selecte groep ouderen betreft, namelijk diegenen die op zoek zijn naar een baan. Zo hebben personen van 57,5 jaar of ouder met een WW-uitkering geen sollicitatieplicht, zodat zij veelal niet actief naar een baan zoeken en derhalve niet tot de werkloze beroepsbevolking worden gerekend.

Vergelijking van de cijfers voor 2002 met die voor 1993 laat zien dat de ‘bijzondere groepen’, met name ouderen en vrouwen, nu minder worden getroffen door de werkloosheidsstijging dan toen.¹⁸ Het is niet duidelijk wat hier de verklaring voor is. Bij vrouwen speelt mogelijk de relatief sterke groei van de werkgelegenheid in de zorgsector in 2002 een rol.

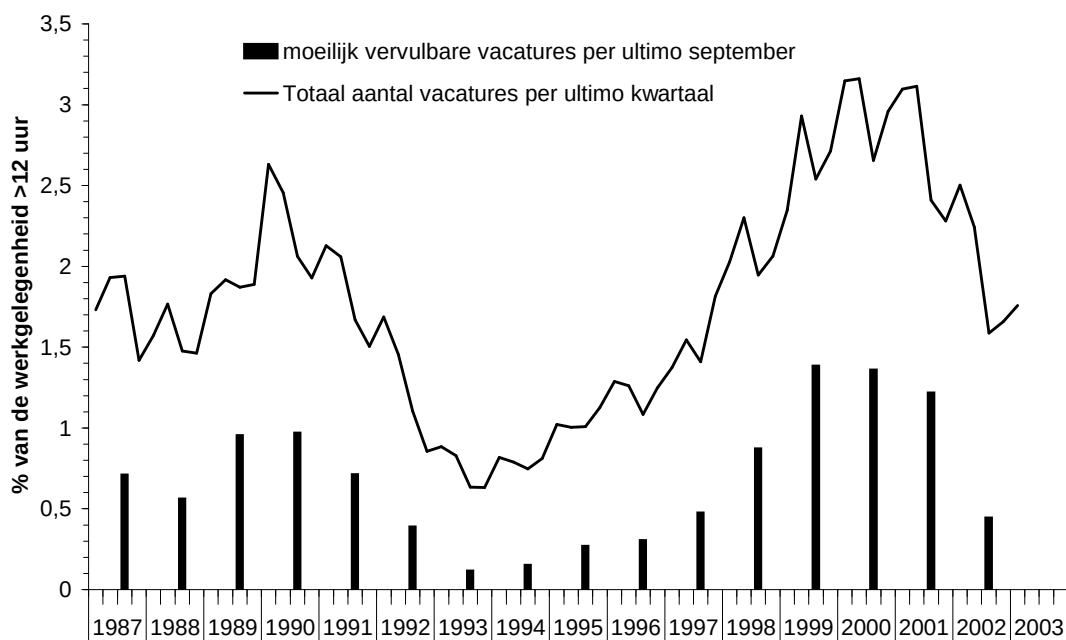
¹⁶ Zie bijvoorbeeld: C. van Praag en P. Tesser (2000), *Immigratie in Nederland: sociale gevolgen*. In: N. van Nimwegen en G. Beets (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2000*, NIDI, Den Haag.

¹⁷ Bron: Enquête Beroepsbevolking (CBS).

¹⁸ Voor allochtonen zijn geen goed vergelijkbare cijfers voor 1993 beschikbaar.

Figuur 4.3 Relatieve werkloosheidstoename bijzondere groepen (index, gemiddelde = 1)

In 2002 waren er, exclusief de sectoren overheid en onderwijs, circa 130 000 vacatures. In figuur 4.4 is te zien dat het totale aantal vacatures gedurende dat jaar een negatieve ontwikkeling heeft doorgemaakt, waarmee de medio 2001 ingezette trend doorzet. Het aantal vacatures als percentage van de werkgelegenheid is in 2002 met 1%-punt gedaald tot circa 1,5. Het aantal moeilijk vervulbare vacatures daalde verhoudingsgewijs nog sterker, van ongeveer 1,2% naar 0,4%. Hierin weerspiegelt zich de overgang van een gespannen naar een ruime arbeidsmarkt.

Figuur 4.4 Vacatures en moeilijk vervulbare vacatures, 1987-I t/m 2003-I

4.2 Koopkracht

Het merendeel van de huishoudens ondervindt in 2003 en 2004 een daling van de koopkracht; de mediane mutaties bedragen -1% respectievelijk $-\frac{1}{2}\%$. In 2003 gaan werkenden er het meest in koopkracht op achteruit, in 2004 uitkeringsgerechtigden en werknemers in de collectieve sector. Het ongunstige koopkrachtbeeld is te wijten aan forse lastenverzwaringen, stijging van pensioenpremies en de beleidsmatige korting op de uitkeringen en de lonen in de collectieve sector.

De koopkracht van huishoudens neemt in 2003 af met ongeveer 1% . De contractloonstijging in de marktsector ($2\frac{3}{4}\%$) ligt weliswaar boven de inflatie (2%), maar de lastenverzwaring voor gezinnen met 4 mld euro vermindert de koopkracht met bijna 2% . Werkenden ondervinden het meeste nadeel van de lastenverzwaring en gaan er gemiddeld $1\frac{1}{4}\%$ op achteruit. Uitkeringsgerechtigden en 65-plussers gaan er met een koopkrachtdaling van respectievelijk 1% en $\frac{1}{2}\%$ relatief minder op achteruit (zie tabel 4.6).

Bijna alle huishoudens ondervinden nadeel van de hogere belasting- en premietarieven in de eerste en tweede schijf, ondanks de daarmee samenhangende verhoging van de heffingskorting. Daarnaast neemt de verschuldigde inkomstenbelasting toe door het vervallen van de basisaftrek lijfrente en de verhoging van de belaste werkgeverspremie ZFW.

Voor werkenden zijn bovendien de verhoging van de AWF-premie en de pensioenpremies alsmede de beperking van het bedrijfssparen ongunstig. Het voordeel van de verhoging van de arbeidskorting en de combinatiekorting weegt daar niet tegenop.

Tabel 4.6 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2003-2004						
Bruto huishoudinkomen ^a	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaande ^b	
	2003 ^c	2004 ^d	2003 ^c	2004 ^d	2003 ^c	2004 ^d
mediaan koopkrachtmutatie in %						
Hoofdverdiener werknemer						
< 150% WML	- 1	0	} - 1 $\frac{1}{4}$	} $\frac{1}{4}$	- 1 $\frac{1}{4}$	0
150-250% WML	- 1 $\frac{1}{2}$	- $\frac{3}{4}$			- 1 $\frac{1}{2}$	- $\frac{3}{4}$
> 250% WML	- 1 $\frac{1}{2}$	- 1	- 1 $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{2}$	- 1 $\frac{1}{4}$	- $\frac{3}{4}$
Hoofdverdiener uitkeringsgerechtigd						
< 120% WML	- 1 $\frac{1}{4}$	- 1	} - 1 $\frac{1}{4}$	} - $\frac{3}{4}$	- 1	- 1
> 120% WML	- 1 $\frac{1}{2}$	- 1 $\frac{1}{4}$			- 1 $\frac{1}{4}$	- 1 $\frac{1}{4}$
65-plussers						
< 120% AOW	} - $\frac{1}{2}$	} - $\frac{3}{4}$	- $\frac{3}{4}$	0	- $\frac{1}{2}$	0
> 120% AOW			- $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{4}$	0	- $\frac{3}{4}$

^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering.
^b Inclusief alleenstaande ouders.
^c Het vervallen van de basisaftrek lijfrente, de fietsaftrek en de feestdagenregeling is niet in de koopkracht verwerkt; het gemiddelde effect over alle huishoudens is $-\frac{1}{4}\%$.
^d De verhoging van de eigen bijdragen AWBZ, de versoering van de bijstand en de tegemoetkoming buitengewone uitgaven zijn niet in de koopkracht verwerkt; het gemiddelde effect over alle huishoudens is $-\frac{1}{4}\%$.

Tabel 4.7 Koopkracht standaard huishoudens (exclusief incidenteel), 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	idem ^a	2004
	mutaties in %					
Modaal	1,0	6,6	0,1	- 1¼	(- 2)	- ¼
Modaal, alleenstaand	0,5	5,2	- 0,1	- 1¼	(- 2)	- ¼
Tweeverdieners, 1½ modaal met kinderen	1,0	6,5	0,2	- 1¼	(- 1¾)	1
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen	1,4	4,3	2,0	- ¾	(- 1¼)	- ½
Minimumuitkeringsgerechtigde, alleenstaand	1,2	2,9	0,6	- 1	(- 1)	- ½
AOW, alleenstaand	0,8	3,4	1,0	- ½	(- ½)	0

^a Tussen haakjes: inclusief koopkrachteffect door afschaffing kindertoeslag in de huursubsidie en gemiddeld effect grondslagverbreding wegens beperking van bedrijfssparen en afschaffen van basisaftrek lijfrente, fietsaftrek en feestdagenregeling.

Tenslotte stijgen de nominale premies voor zowel de particuliere ziektekosten als voor de ZFW fors. Voor ZFW-verzekerde 65-plussers komt deze stijging bovenop de gestegen procentuele werkgeverspremie, die zij zelf moeten opbrengen. Doordat de premie voor de standaardpakketpolis in 2003 relatief weinig stijgt, ontwikkelt de koopkracht van particulier verzekerde 65-plussers zich gunstiger dan die van de ZFW-verzekerde 65-plussers.

In 2004 ondervinden huishoudens gemiddeld een koopkrachtdaling van ½%. De contractloonstijging in de marktsector (1½%) komt naar verwachting niet boven de inflatie (1½%) uit. De lastenverzwaring voor gezinnen met 2 mld euro vermindert de koopkracht met bijna 1%. Ook de ombuiging op de salarissen in de collectieve sector en de uitkeringen vermindert de koopkracht.

Alle huishoudens ondervinden nadeel van de verhoging van de AWBZ-premie, die slechts gedeeltelijk gecompenseerd wordt door een verlaging van de belastingtarieven van de eerste en de tweede schijf. De gemiddelde belastingdruk van huishoudens wordt enigszins verminderd doordat de heffingskortingen en de grenzen van de belastingschijven worden geïndexeerd met een vertraagde prijsstijging, die volgend jaar hoger is dan de contractloonstijging. De hogere inflatie van de afgelopen jaren levert zo nog een voordeeltje op.

De verhoging van het belastingtarief van de tweede schijf met 1,1%-punt en de gelijktijdige verlaging van het belastingtarief in de eerste schijf met 0,5%-punt leiden tot een herverdeling van inkomen van huishoudens met een hoger inkomen naar huishoudens met een lager inkomen.

De koopkracht van werkenden (- ½%) ontwikkelt zich gunstiger dan die van uitkeringsgerechtigden (- 1%). Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door het koppelen van de uitkeringen aan de beleidsmatig gekorte ambtenarensalarissen. Tevens ondervinden vooral uitkeringsgerechtigden nadeel van de versoering van de huursubsidie. De uiteenlopende koopkrachtontwikkeling van werkenden en uitkeringsgerechtigden zorgt voor een daling van de replacement rate, de verhouding tussen het beschikbaar inkomen uit een uitkering en uit werk, met ¼%-punt.

De koopkrachtmutatie van werknemers in de collectieve sector ($-1\frac{1}{2}\%$) steekt ongunstig af bij die van werknemers in de marktsector ($-\frac{1}{4}\%$). Dit is het gevolg van de korting op de salarissen in de collectieve sector en van de relatief sterke stijging van de pensioenpremies. Ten eerste beperkt de stijging van de pensioenpremie die ten laste komt van de werkgever de ruimte voor de contractloonstijging in de nog niet afgesloten cao's. Ten tweede zorgt de stijging van de pensioenpremie die de werknemers in de collectieve sector zelf betalen voor een lagere groei van het beschikbare inkomen.

De pakketverkleining in de ZFW leidt tot hogere eigen betalingen, maar ook tot een lagere procentuele werknemerspremie, waardoor gemiddeld genomen voor ZFW-verzekerden het koopkrachteffect gering is. Particulier verzekerden zijn slechter af dan ZFW-verzekerden vanwege de sterke stijging van de WTZ-omslagbijdrage (zie kader). De verschillende koopkrachtontwikkeling van ZFW- en particulier verzekerden is duidelijk waar te nemen in de puntenwolk van alleenverdienende werknemers (figuur 4.5). De eigen bijdrage per recept beperkt de koopkracht van zowel ZFW-verzekerden als particulier verzekerden.

WTZ-omslagbijdrage neemt ook in 2004 sterk toe

De omslagbijdrage van de Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen (WTZ) stijgt naar verwachting van 321 euro per volwassenequivalent in 2003 naar 378 euro in 2004. Ook van 2002 op 2003 was die bijdrage al fors gestegen met 86 euro. De totale WTZ-omslagbijdrage financiert ongeveer 50% van de kosten van de WTZ-regeling. Deze bijdrage komt voor rekening van privaatrechtelijk verzekerden met een maatschappijpolis. De premies van de verzekerden in de WTZ-regeling dekken de overige kosten.

De forse stijging van de WTZ-omslagbijdrage in 2003 en 2004 kent drie oorzaken. Ten eerste is sprake van een aanzienlijke verhoging van de voorziening ten behoeve van naijlende schadebedragen. Deze maatregel verkleint de kans op tekorten per 1 januari 2006, wanneer de WTZ opgaat in het nieuwe zorgstelsel.

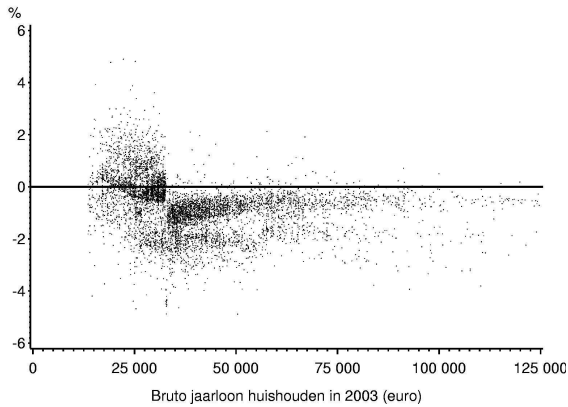
De tweede oorzaak is een forse stijging van de WTZ uitgaven per verzekerde. De gemiddelde stijging in 2002-2004 is 5% meer dan de overeenkomstige toename van de zorguitgaven voor de ZFW en de particuliere ziektekostenregelingen. In de jaren daarvoor was het verschil gemiddeld genomen aanmerkelijk kleiner. Een mogelijke verklaring is een wijziging in de samenstelling van de verzekerden in de WTZ-regeling. Werden de zorguitgaven van de WTZ-regeling tot 2000 nog enigszins afgeremd door een afname van het aantal 65-minners in de WTZ, vanaf 2001 is dat niet meer het geval. De recente toename van het aantal 65-minners is waarschijnlijk het gevolg van de vele ziekenfondsverzekerden die in 2001 en 2002 overstapten naar een particuliere ziektekostenverzekeraar. Aangezien de verzekeraars de nieuwe verzekerden niet hoeven te accepteren op een maatschappijpolis is het niet onwaarschijnlijk dat van die overstappende ziekenfondsverzekerden degenen met een duidelijk hoog gezondheidsrisico in de WTZ-regeling terecht zijn gekomen. Naar verwachting zal ook in de jaren 2003 en 2004 het aantal overstappers groter zijn dan normaal. Hierdoor lopen de zorguitgaven van de WTZ-regeling naar verwachting nog verder op.

De derde oorzaak is dat de WTZ-premie niet is gekoppeld aan de kosten van de WTZ, maar aan de particuliere uitgaven. De laatste nemen minder snel toe dan die in de WTZ en daardoor dreigen de premie inkomsten in de WTZ achter te blijven bij de uitgaven. Dit gat tussen premies en uitgaven is naar verwachting 3% in 2003 en 2004. Om dit op te vullen is een extra verhoging van de omslagbijdrage noodzakelijk.

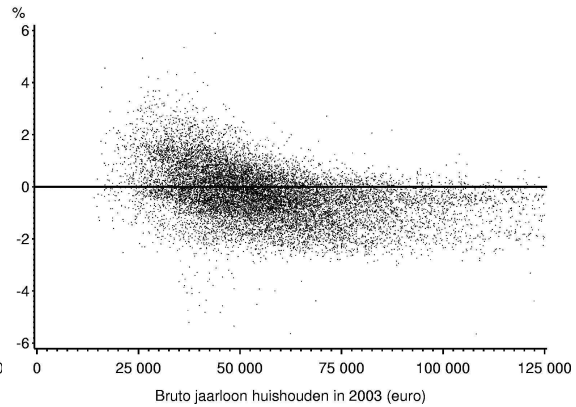
De verwachte stijging van de WTZ-omslagbijdrage per volwassenequivalent blijft in 2004 nog enigszins beperkt doordat het aantal particulier verzekerden, die het macrobedrag moeten opbrengen, met ongeveer $1\frac{1}{2}\%$ toeneemt.

Figuur 4.5 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2004 (mutatie in %)

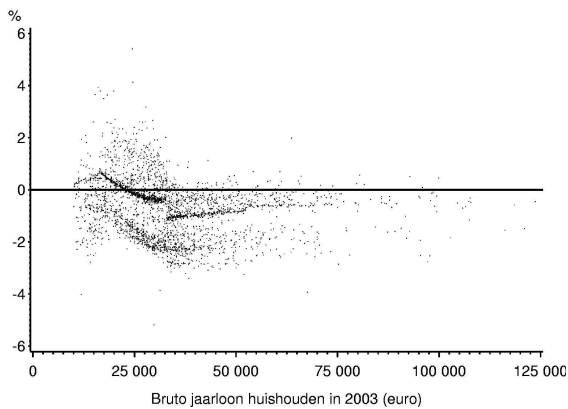
Werkenden alleenverdieners

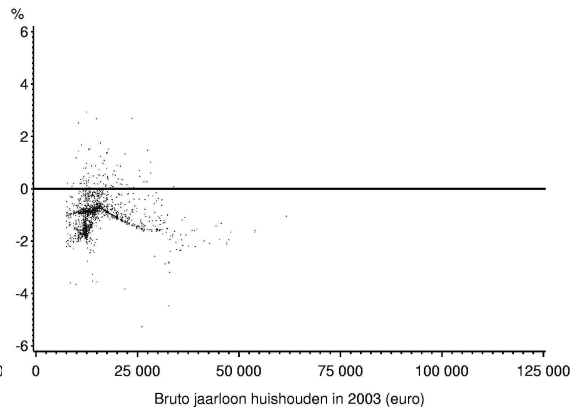
Werkenden tweeverdieners

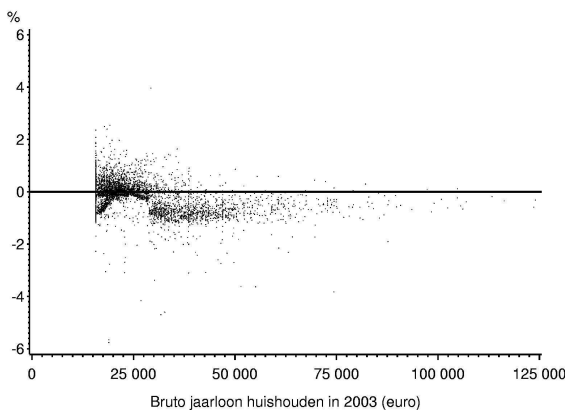
Werkenden alleenstaanden

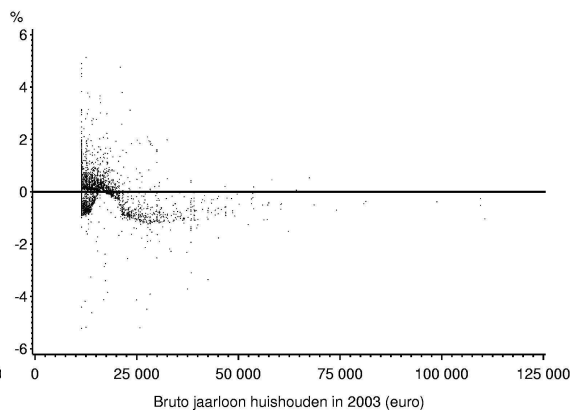
Uitkeringsgerechtigden alleenstaanden

65-plussers tweeverdieners

65-plussers alleenstaanden

De koopkracht van huishoudens met kinderen neemt gemiddeld meer toe dan die van huishoudens zonder kinderen. De oorzaken hiervan zijn de verhoging van de algemene kinderkorting met 68 euro en de invoering van een toeslag op de combinatiekorting voor tweeverdieners met kinderen en alleenstaande ouders met een betaalde baan. Het afzien van de indexering en van de bijzondere verhoging van de kinderbijslag is nadelig, maar de positieve effecten van de verhoging van de kinderkorting en de combinatiekorting wegen hier ruimschoots tegenop.

De verhoging van de eigen bijdragen in de AWBZ, de beperking van de (bijzondere) bijstand en de introductie van de tegemoetkomingsregeling buitengewone uitgaven zijn niet in de koopkracht verwerkt. Alleen een specifieke groep huishoudens maakt (veelvuldig) gebruik van deze regelingen; het is dan ook niet representatief om deze maatregelen als een gemiddeld effect in de koopkracht op te nemen. Voor een specifiek huishouden, dat wel gebruikt maakt van de regeling, kan het effect van de maatregel echter substantieel zijn.

5 De collectieve sector

5.1 De collectieve uitgaven

De volumeontwikkeling van de bruto collectieve uitgaven is naar verwachting dit jaar en met name volgend jaar beperkt, ondanks sterk oplopende werkloosheidsuitkeringen en rentelasten. Dit komt door de netto-ombuigingen van de kabinetten Balkenende. De prijsmutatie van de collectieve uitgaven blijft in beide jaren achter bij de prijsmutatie van het BBP, mede door de beleidsmatige beperking van de loonontwikkeling in de collectieve sector en de daaraan gekoppelde stijging van de uitkeringen. Als resultante van de gematigde volume- en prijsontwikkeling, vertonen de bruto collectieve uitgaven als percentage van het BBP in 2004 een kleine daling, voor het eerst sinds 2000. De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven neemt in 2003 en 2004 fors toe, in een tempo vergelijkbaar met dat van begin van de jaren tachtig.

5.1.1 Beleidsuitgangspunten

Een belangrijk deel van de uitgavenmaatregelen voor 2003 en 2004 komt voort uit het Strategisch Akkoord (SA) en de aanvullende maatregelen nadien van het kabinet Balkenende I. Dit behelst in totaal 1,6 mld euro aan netto ombuigingen in 2003 en 0,8 mld euro in 2004, die al in het CEP 2003 zijn verwerkt. De belangrijkste wijzigingen sindsdien vloeien voort uit het Hoofdlijnenakkoord (HA), waarin de nieuwe coalitie haar voornemens voor de komende kabinetsperiode heeft gepresenteerd¹⁹. Hierin zijn extra ombuigingen op de collectieve uitgaven afgesproken van 0,9 mld euro in 2003 en 2,9 mld euro in 2004, tegenover 1,5 mld euro aan intensiveringen in 2004. Uit het – na het Hoofdlijnenakkoord afgesproken – aanvullend beleidspakket vloeit volgend jaar een additionele ombuiging van 1,4 mld euro voort, waarvan het CPB een deel als lastenverzwaring heeft aangemerkt.

Voorjaarsnota

In het Hoofdlijnenakkoord is ook de opstelling van de Voorjaarsnota (begrotingsuitvoering) 2003 meegenomen. Uit de Voorjaarsnota komt naar voren dat voor 2003 per saldo de uitgaven sinds de Miljoenennota 2003 niet zijn gewijzigd. De tegenvallers van 2,1 mld euro worden volledig gecompenseerd door ramingsbijstellingen en aanvullende generieke en specifieke maatregelen. Van deze tegenvallers was een bedrag van 1,3 mld euro al in het CEP verwerkt. De nieuwe tegenvallers van 0,8 mld euro hebben voor 0,4 mld euro betrekking op uitgaven onder de rijksbegroting in enge zin. Dit betreft vooral extra uitgaven in verband met de vogelpest, zoals schadevergoedingen en uitvoerings- en handhavingskosten. Daarnaast komen de zorguitgaven 0,4 mld euro hoger uit. Voor 0,2 mld euro is dit het gevolg van doorwerking van afrekeningen uit voorgaande jaren en voor 0,1 mld euro van besparingsverliezen bij geneesmiddelen. Daarnaast wordt 0,1 mld euro uitgetrokken om de wachtlijsten in de GGZ aan

¹⁹ Zie ook 'Budgettaire en economische effecten van het Hoofdlijnenakkoord 2004-2007', CPB Notitie, 16 mei 2003.

te pakken. De budgettaire problematiek is voor circa 1,6 mld euro opgelost door specifieke maatregelen en ramingsbijstellingen. Dit betreft onder meer een ramingsbijstelling van 0,3 mld euro op ontwikkelingssamenwerking. Schuldkwijtscheldingen aan ontwikkelingslanden worden, in overeenstemming met internationale afspraken, aan het genormeerde budget toegerekend. Op het zorgterrein is ruim 0,3 mld euro aan additionele besparingen ingeboekt. Zo is aan de zorginstellingen een efficiencykorting opgelegd en wordt voor de vrije beroepsbeoefenaren een tariefskorting doorgevoerd.

Tenslotte zijn voor dit jaar 0,5 mld euro generieke maatregelen getroffen: de tranche 2003 van de incidentele loonontwikkeling wordt ingehouden (0,2 mld euro) en de prijsbijstelling wordt gekort met 0,35 mld euro.

Hoofdlijnenakkoord

Van de ombuigingen in het Hoofdlijnenakkoord in 2004 van in totaal 2,9 mld euro heeft 1,6 mld euro betrekking op de rijksbegroting in enge zin, 0,8 mld euro op de sociale zekerheid en 0,5 mld euro op de zorg. Kortingen op de lonen in de collectieve sector leiden tot een ombuiging van in totaal 0,5 mld euro. De loonontwikkeling bij de overheid en de zorg wordt 1%-punt lager gesteld dan uit de normale koppeling (via het referentiemodel) aan de lonen in de marktsector zou volgen. Dit betekent voor 2004 dat wordt uitgegaan van een contractloonstijging van 0,3% bij de overheid en 0,9% bij de zorgsector. Ook wordt de vergoeding voor de incidentele loonstijging in de collectieve sector met 0,2%-punt gekort. In totaal wordt 0,7 mld omgebogen op de arbeidsvoorwaarden.

De overige ombuigingen op de rijksbegroting bestaan onder meer uit efficiencykortingen bij het rijk en de politie (0,3 mld euro), kortingen op het Gemeente- en Provinciefonds (per saldo een ombuiging van 0,3 mld euro) en verdere beperking van een breed scala aan subsidies (0,4 mld euro).

De belangrijkste maatregel op het gebied van de sociale zekerheid in 2004 betreft de koppeling van de uitkeringen (inclusief overloop) aan het contractloon van ambtenaren in plaats van aan het gemiddelde contractloon van de marktsector en de collectieve sector. Doordat de uitkeringen in juli 2003 met 1,2% zijn verhoogd, bedraagt de stijging in 2004 op jaarbasis al 0,6%. Bij een hierbij achterblijvende contractloonstijging voor ambtenaren impliceert dit dat de uitkeringen op 1 januari 2004 zouden moeten dalen. Door het kabinet is echter besloten dat de uitkeringen niet mogen dalen, waardoor de besparing van de maatregel beperkt blijft tot 0,3 mld euro. Het besparingsverlies van 0,1 mld euro moet in latere jaren worden ingelopen. De sociale zekerheidsuitgaven worden verder beperkt door een aantal andere maatregelen. Zo wordt in het kader van de Wet Werk en Bijstand (WWB) de budgettering van de bijstand gedecentraliseerd en de bijstand versoberd (0,2 mld euro) en bespaard op de WW-uitgaven door de anticumulatie van gouden handdrukken (0,1 mld euro). Daarnaast wordt vanaf 2004 taakstellend 0,15 mld euro bezuinigd op het budget voor bijzondere bijstand.

Met het oog op de steeds stijgende zorguitgaven en het beslag hiervan op de collectieve middelen, heeft het kabinet in het Hoofdpijnenakkoord besloten tot maatregelen, waaronder het verkleinen van het verzekerde pakket van de collectief gefinancierde zorg. Dit om op korte termijn tot een houdbaar stelsel te komen waarin een collectieve verzekering noodzakelijke zorg duurzaam kan garanderen. Door die pakketverkleining in met name de ZFW (0,7 mld euro) gaan huishoudens een deel van de zorgconsumptie zelf betalen. Zo zullen onder andere niet-chronische fysiotherapie, tandheelkundige zorg voor volwassenen en zelfzorg geneesmiddelen, anticonceptie vanaf 21 jaar en zittend ziekenvervoer niet meer worden vergoed. Aangezien de aanbodregulering feitelijk is afgeschaft en de vraag naar zorg in beginsel wordt gehonoreerd, is het niet ondenkbaar dat de zorguitgaven het Budgettair Kader Zorg (BKZ) alsnog te boven zullen gaan en het beslag op de collectieve middelen verder oploopt. Het kabinet zal in dat geval aanvullende maatregelen nemen zoals bijvoorbeeld een verdere beperking van het verzekerde pakket, verdere verhoging van eigen betalingen, en, in het uiterste geval, het herintroduceren van budgetplafonds voor (onderdelen van) de AWBZ.

De intensiveringen conform het Hoofdpijnenakkoord bedragen in 2004 1,5 mld euro. Hiervan is 0,5 mld euro bestemd voor uitbreiding en verbetering van de infrastructuur (weg en openbaar vervoer). Voor verbetering van de kenniseconomie (onderwijs en onderzoek) is 0,2 mld euro extra uitgetrokken. Op het gebied van veiligheid wordt 0,2 mld euro geïntensiveerd; dit betreft vooral extra geld voor de justitiële keten. Tevens is besloten tot intensiveringen in de zorg. Dit betreft met name de AWBZ met een omvang van 0,3 mld euro.

Aanvullend beleidspakket

Bovenop het Hoofdpijnenakkoord komt 1,4 mld euro aan ombuigingen in 2004 uit het aanvullend beleidspakket van augustus. Een belangrijk element hierin is de fasering van de intensiveringen uit het Hoofdpijnenakkoord. Onder meer het doorschuiven van 0,2 mld euro van de extra middelen voor infrastructuur naar latere jaren en het niet langer inboeken van 0,1 mld euro voor de WBK. Voorts wordt het budget voor incidentele loonontwikkeling voor de overheid en de zorg op nul gezet (0,2 mld euro). Bij de overheid is aangenomen dat deze ombuiging ten laste van het volume komt. Daarnaast is bij de zorg besloten tot een aantal ombuigingen en intensiveringen van per saldo 0,2 mld euro. Zo worden de eigen bijdragen in de AWBZ met circa 0,2 mld euro verhoogd en wordt een eigen bijdrage voor medicijnen ingevoerd van eveneens 0,2 mld euro. Voor zover deze maatregelen niet leiden tot een lager zorgvolume, leiden ze tot een lastenverzwaring voor gezinnen. Voor compenserende maatregelen heeft het kabinet 0,15 mld euro uitgetrokken.

Vernieuwing tabellen collectieve sector

De tabellen Kerngegevens Collectieve sector (5.1), Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters (5.2) en Belasting- en premieontvangsten (5.6) zijn herzien. Tot 1992 was het financieringssaldo van het rijk het centrale budgettaire kengetal in Nederland. De tabellen over inkomsten en uitgaven van de collectieve sector sloten qua definitie aan op het financieringssaldo. Sinds het verdrag van Maastricht staat het vorderingensaldo op EMU-basis centraal in de beleidsdiscussie. In de tabellen over de collectieve sector werd deze wijziging tot nu toe opgelost door de aansluiting van het financieringssaldo met het EMU-saldo ook te tonen. In de nieuwe tabellen wordt het EMU-saldo rechtstreeks onderbouwd vanuit de inkomsten en uitgaven die op dit begrip aansluiten. Dit betekent ondermeer dat:

- inkomsten en uitgaven op Nationale-Rekeningen-transactiebasis worden afgebakend; dit heeft met name gevolgen voor de boeking van belastingen, premies en rente;
- correcties bij de collectieve lasten en de uitgaven sociale zekerheid voor verschuivingen tussen collectieve en private financiering komen te vervallen;
- financiële transacties als de aan- en verkoop van staatsbezit nu geheel buiten beeld blijven, aangezien deze niet relevant zijn voor het EMU-saldo.

De tabel Collectieve uitgaven naar functie (voorheen de tabel Collectieve uitgaven naar beleidsmatig cluster) is in diverse opzichten vernieuwd, zoals:

- een nieuwe functie veiligheid bestaande uit politie en justitie (exclusief uitgaven voor asielzoekerscentra);
- een nieuwe functie totale zorg bestaande uit collectieve plus particuliere zorg;
- wijziging van prijs- en volumemaatstaven voor enkele clusters. Arbeidsproductiviteitstijgingen zijn bij de overheid moeilijk te meten. De benadering die in De Nationale Rekeningen wordt gehanteerd, namelijk gelijkstellen aan de incidentele loonstijging, leidt tot moeilijk interpreteerbare uitkomsten. Vandaar dat bij de functies Openbaar bestuur, Veiligheid, Defensie en Onderwijs de mutatie van de werkgelegenheid is genomen als benadering voor de volumemutatie. Voor de rentelasten wordt de mutatie in de gemiddelde rentevoet op de collectieve schuld als prijsmutatie genomen (in plaats van de prijsmutatie van het BBP). Overigens heeft de andere volume/prijssplits geen invloed op de reële mutaties (de waardemutatie gedefleerd met de prijs BBP), die vaak relevant zijn voor beleidsmatige discussies.

Een uitgebreide toelichting op de nieuwe tabellen is te vinden in CPB-Memorandum 73 (F. Bos, De nieuwe CPB-tabellen over de collectieve sector, beschikbaar via www.cpb.nl). Hierin is ook een overzicht van de incidentele mutaties in de collectieve inkomsten en uitgaven van meer dan 2 promille van het BBP opgenomen. Voor deze mutaties worden de tabellen niet langer gecorrigeerd, in tegenstelling tot de oude praktijk.

Op het terrein van de sociale zekerheid wordt voor 0,1 mld euro omgebogen. De AKW wordt geïndexeerd conform de WKA en de bijzondere verhoging van de kinderbijslag wordt geschrapt. De vervolguitkering in de WW is vervroegd geschrapt per 11 augustus dit jaar in plaats van 1 januari 2005. In 2004 wordt begonnen met herbeoordeling van WAO-ers volgens het nieuwe strengere schattingsbesluit. Beide maatregelen leveren pas na 2004 een substantiële ombuiging op.

Het Gemeente- en Provinciefonds wordt 0,25 mld euro gekort via de huidige normeringssystematiek en via de aanpassing hiervan door grondslagversmalling.

Tabel 5.1 Kerngegevens collectieve sector, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
	% BBP				
Collectieve uitgaven, inkomsten en EMU-saldo					
Directe bestedingen:	26,6	27,4	28,7	29,1	28,8
w.v. beloning werknemers	10,0	10,1	10,5	10,6	10,6
materiële aankopen	6,3	6,7	6,9	6,9	6,8
investeringen	3,1	3,2	3,3	3,4	3,3
uitkeringen in natura	7,2	7,4	8,0	8,2	8,1
Overdrachten in geld:	15,8	15,7	15,5	15,9	15,8
w.v. subsidies (incl. EU)	1,8	1,7	1,8	1,7	1,4
overige overdrachten in geld:	14,0	14,0	13,7	14,2	14,3
w.v. huishoudens	11,2	11,1	11,2	11,8	12,0
bedrijven	0,6	0,9	0,6	0,5	0,5
buitenland	2,1	2,0	1,9	1,8	1,8
Rente	3,8	3,4	3,1	2,9	2,9
Bruto collectieve uitgaven	46,2	46,6	47,3	47,8	47,4
Niet-belasting/premiemiddelen:	6,9	6,5	6,2	6,0	5,7
w.v. materiële verkopen	3,1	3,1	3,1	3,2	3,1
gasbaten	0,7	1,0	0,8	0,9	0,7
overige inkomsten	3,1	2,5	2,2	2,0	2,0
Netto collectieve uitgaven	39,3	40,1	41,1	41,8	41,6
Collectieve lasten:	41,5	40,0	39,5	39,4	39,3
w.v. belastingen	25,5	25,7	25,6	24,6	24,7
premies wettelijke soc. verzekering	16,0	14,3	13,9	14,7	14,6
Vorderingensaldo collectieve sector ^a (EMU):	2,2	0,0	- 1,6	- 2,4	- 2,4
w.v. rijk ^a	0,4	- 0,1	- 1,1	- 2,7	- 2,6
overige centrale overheid	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
lokale overheid	0,1	0,0	- 0,2	0,0	0,0
wettelijke sociale verzekering	1,6	0,1	- 0,4	0,3	0,2
Overige gegevens^b					
Vorderingensaldo structureel ^c (EC-methode)	- 0,9	- 1,5	- 1,8	- 1,4	- 0,9
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	55,9	52,9	52,4	53,5	54,3
Werkgelegenheidsmutatie overheid (%)	0,8	1,7	2,2	- 0,1	- 0,8
Werkgelegenheidsmutatie zorg (%)	2,2	4,1	4,2	1,9	1,5

^a In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0,3% BBP.

^b Prijsindexen van de overheid worden vermeld in bijlage A8.

^c In 2000 exclusief opbrengst UMTS-veiling.

5.1.2 De ontwikkeling van de collectieve uitgaven

De bruto collectieve-uitgavenquote (tabel 5.1) zal naar verwachting in 2004 een daling laten zien, voor het eerst sinds 2000. De volumegroei van de bruto collectieve uitgaven blijft achter bij de groei van het BBP, namelijk $\frac{1}{2}\%$ groei tegenover 1% BBP-groei. Deze volumeontwikkeling reflecteert enerzijds de netto-ombuigingen zoals vooral te zien is in de functies openbaar bestuur en overdrachten aan bedrijven, en anderzijds de tegenvallende economische ontwikkeling die zich uit in stijgende uitgaven voor sociale zekerheid en oplopende rentelasten. De prijsontwikkeling van de collectieve uitgaven blijft volgend jaar eveneens achter bij de BBP-prijsontwikkeling; er is dus sprake van een ruilvoetverbetering. Dit is met name het gevolg van de loonontwikkeling in de collectieve sector en de daaraan gekoppelde stijging van de uitkeringen, die door de beleidsmatige korting uit het Hoofdlijnenakkoord achterblijven bij de stijging in de marktsector. De knik in de loonontwikkeling werkt zichtbaar door in de prijsontwikkeling van de verschillende categorieën collectieve uitgaven, omdat het loongevoelige deel van de collectieve uitgaven vrij groot is (tabel 5.2).

Tabel 5.2 Collectieve uitgaven naar functie, 2001-2004								
	2001	2004	2002	2003	2004	2002	2003	2004
	% BBP		volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Openbaar bestuur	11,1	10,9	1,8	- $1\frac{1}{4}$	- $2\frac{1}{4}$	4,0	$3\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
Veiligheid	1,5	1,7	9,8	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{3}{4}$	4,2	$3\frac{1}{2}$	2
Defensie	1,3	1,3	0,8	- 1	- $\frac{1}{4}$	3,1	$3\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
Infrastructuur	1,7	1,9	2,1	$9\frac{1}{4}$	1	4,0	3	$2\frac{1}{2}$
Onderwijs	4,7	5,1	2,7	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	3,8	$3\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
Collectieve zorg	6,5	7,2	6,8	3	$\frac{3}{4}$	5,9	$2\frac{1}{2}$	1
Sociale zekerheid	11,7	12,5	0,7	4	3	4,4	$3\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
Overdrachten aan bedrijven	2,6	2,0	- 7,3	- $7\frac{1}{2}$	- $10\frac{1}{4}$	3,4	$2\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$
Internationale samenwerking	2,0	1,8	- 6,8	- 2	0	3,4	$2\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$
Rente	3,4	2,9	1,8	$3\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{2}$	- 8,2	- $7\frac{1}{4}$	- $3\frac{3}{4}$
Bruto collectieve uitgaven	46,6	47,4	1,7	$1\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3,4	$2\frac{1}{2}$	1
Niet-belasting/premiemiddelen	6,5	5,7	- 6,7	- $3\frac{1}{2}$	- $3\frac{1}{2}$	4,7	$4\frac{1}{4}$	1
Netto collectieve uitgaven	40,1	41,6	3,0	$2\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$	3,2	$2\frac{1}{4}$	1
BBP			0,2	0	1	3,4	$2\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$

Openbaar bestuur, veiligheid en defensie

Het volume van de functie openbaar bestuur (exclusief functie veiligheid) krimpt in zowel 2003 als 2004. Dit vloeit voort uit de beide regeerakkoorden van 2002 en 2003, plus de aanvullende bezuinigingen bij de Miljoenennota's 2003 en 2004. De voornaamste maatregelen betreffen efficiëntietaakstellingen bij het rijk en bezuinigingen op het gemeente- en provinciefonds. Ook de korting op de prijsbijstelling 2003 uit de Voorjaarsnota en asielmaatregelen zijn hier zichtbaar. Al deze maatregelen leiden tot een kleiner ambtenarenbestand en minder aankopen van goederen en diensten (inclusief inhuur van externen).

In de vernieuwde tabelopstelling (zie kader) wordt openbare orde en veiligheid apart van openbaar bestuur onderscheiden. De functie veiligheid omvat de uitgaven aan politie en justitie. Na de sterke volumegroei in 2001 en 2002 is het beeld voor 2003 gematigder. In 2004 is een netto-intensivering van 0,1 mld euro uit het HA zichtbaar.

Defensie maakt naar verwachting een lichte krimp door. Dit komt mede door efficiëncytaakstellingen en de korting op de prijsbijstelling 2003.

Infrastructuur en onderwijs

De volumegroei in infrastructuur is in 2003 zeer sterk. Dit reflecteert het verloop van een aantal grote projecten, zoals de HSL-zuid en de Betuweroute en de aanleg van rijkswegen, waarvan de uitgaven in 2003 pieken. In 2004 komt extra geld beschikbaar uit hoofde van het SA en met name het HA.

Hoewel minder sterk dan in voorgaande jaren, blijft het onderwijsvolume stijgen. De onderliggende groei in leerlingen- en studentenaantallen wordt hier zichtbaar. Per saldo levert het Strategisch Akkoord in 2003 en 2004 netto vrijwel geen extra budget op, omdat tegenover intensiveringen (enveloppe onderwijs) ombuigingen staan. Vanuit het Hoofdlijnenakkoord wordt dit jaar gekort op onderwijs via inhouding van de prijsbijstelling 2003 (0,1 mld euro), maar wordt volgend jaar netto eenzelfde bedrag geïntensiveerd.

Zorg

De volumegroei van de collectieve uitgaven aan zorg wordt voor 2003 geraamd op 3% en voor 2004 op ¾%. De uitgaven aan zorg volgens de definitie van het netto Budgettair Kader Zorg (BKZ), die in tegenstelling tot de functie zorg ook particuliere ziektekostenverzekeringen omvatten, vertonen daarbij in 2003 en 2004 naar verwachting een volumegroei van ongeveer 3¼% respectievelijk ¾%. De raming van zowel de collectieve zorguitgaven als het BKZ is gebaseerd op het Hoofdlijnenakkoord, nadien in beeld gekomen uitgaventegenvallers en het ombuigingspakket. De uitgaven aan de totale zorg laten in de raming voor 2003 en 2004 naar verwachting een volumegroei zien van 3% respectievelijk 3¼%. Deze uitgaven omvatten behalve de zorguitgaven vallend onder het BKZ ook eigen betalingen, derde compartimentszorg zoals aanvullende verzekeringen en overige privaat gefinancierde zorg. Het forse verschil in volumegroei in 2004 tussen de collectieve zorguitgaven en de totale zorguitgaven wordt voornamelijk veroorzaakt door de pakketverkleining en de eigen bijdrageregeling voor geneesmiddelen. De pakketverkleining en de eigen bijdrage leiden tot navenant lagere collectieve zorguitgaven, maar slechts voor een klein deel tot lagere totale zorguitgaven. De verzekerden zullen voor een groot deel de beperking van de verzekeringsvoorwaarden door de pakketverkleining door middel van aanvullende verzekeringen herverzekeren dan wel voor eigen rekening nemen.

Voor de AWBZ wordt in 2003 een volumestijging van 3¼% verwacht. Die forse stijging hangt voor een groot deel samen met de intensiveringen ten behoeve van het wegwerken van wachtlijsten bij de GGZ en de hoge groei van de productieafspraken bij de GGZ en de gehandicaptenzorg die sinds het Hoofdlijnenakkoord in beeld zijn gekomen. Naar verwachting stijgt het volume van de AWBZ in 2004 maar met ongeveer 1%. Deze beperkte stijging is vooral het gevolg van de bij de beleidsuitgangspunten genoemde financieringsverschuivingen. De volumemutatie van de ZFW laat in 2003 ondanks een vrijwel gelijkblijvend aantal ziekenfondsverzekerden toch nog een groei van 2¼% zien. Dit komt onder andere door de hoge groei van de productieafspraken bij met name ziekenhuizen. In 2004 stijgt het volume van de ZFW naar verwachting met maar ½%. Dit is voornamelijk het gevolg van de pakketverkleining en de ingezette besparing op de collectieve geneesmiddelenuitgaven door middel van de eigen bijdrageregeling voor geneesmiddelen. Daarnaast blijft de groei van het aantal ziekenfondsverzekerden in 2004 achter bij de groei van de bevolking. Door de in 2003 ingezette beperking van het spaarloon zal een meer dan gebruikelijk aantal ziekenfondsverzekerden de loongrens overschrijden. Hierdoor gaan extra ziekenfondsverzekerden over naar een particuliere ziektekostenverzekering. Dit drukt de volumegroei van de ZFW in 2004 met ongeveer een ½%.

In 2003 blijft de prijsstijging van zorg achter bij die van het BBP. Dit komt met name door de efficiencykorting op de budgetten van de zorginstellingen en de verlaging van de tarieven van de vrije beroepsbeoefenaren. Ook in 2004 stijgt de prijs van zorg minder snel dan de prijs van het BBP. Dit komt vooral door de beleidsmatige korting op de lonen in de zorgsector en door de maatregel om bovenmatige kortingen en bonussen bij de apothekers af te romen.

De eerder genoemde risico's van overschrijding van het BKZ doen zich vooral voor bij de AWBZ. Het is mogelijk dat zich nog meer latente vraag openbaart nu er vraagsturing plaatsvindt in de AWBZ. Bovendien gaan door de modernisering van de AWBZ per 1 april 2003 persoonsgebonden budgetten (PGB) waarschijnlijk een rol spelen. Dit kan er toe leiden dat een groter deel van de vraag die eerder met mantelzorg werd ingevuld of particulier werd gefinancierd, nu vanuit de AWBZ gefinancierd zal worden. Door het PGB is het voor zorgvragers mogelijk om naast zorgverleners uit instellingen ook partners, (inwonende) familieleden, bureaus, kennissen of freelancers in te schakelen voor het verlenen van geïndiceerde zorg. Deze mogelijkheid kan mensen met een voorkeur voor minder formele vormen van zorg er toe aanzetten om een PGB aan te vragen, waar ze eerst onbetaald hulp ontvingen of de hulp zelf (zwart) betaalden.

Sociale zekerheid

De uitgavenquote sociale zekerheid stijgt in de raming van 11,7% in 2002 naar 12,5% in 2004. Zowel in 2003 als in 2004 nemen de werkloze beroepsbevolking en het aantal werkloosheidsuitkeringen fors toe (zie ook paragraaf 5.1.3.). Hierdoor is de volumemutatie van de sociale zekerheidsuitgaven aanzienlijk groter dan de volumemutatie van het BBP. De

prijsmutatie van de sociale zekerheidsuitgaven wordt in 2004 afgeremd doordat de uitkeringen op niveaubasis bevroren worden door de afspraken gemaakt in het Hoofdlijnenakkoord. Door overloop uit 2003 is de prijsmutatie van de sociale zekerheidsuitgaven in 2004 met ½% nog wel positief, maar lager dan de prijsmutatie van het BBP. Dit beperkt de stijging van de uitgavenquote van de sociale zekerheidsuitgaven enigszins.

Overige uitgaven

De functie overdrachten bedrijven toont dit en volgend jaar flinke volumedalingen, van 7½ respectievelijk 10¼%. Dit is het gevolg van de subsidietaakstellingen uit het SA en het HA (netto 0,4 mld euro in 2003 en 0,7 mld euro in 2004). Belangrijke subsidies die beperkt worden zijn loonkostensubsidies voor laagbetaalde werknemers (SPAK) en langdurig werklozen (VLW, beide maatregelen uit het SA). De algemene subsidietaakstelling uit het HA zal vele kleinere, nog nader te specificeren subsidies treffen.

Het beeld voor de overdrachten buitenland wordt bepaald door het beleid uit het HA en door besluiten op Europees niveau. In 2003 is de daling zichtbaar van de korting op het budget voor ontwikkelingssamenwerking. Conform Europese afspraken zouden de totale afdrachten van Nederland aan de EU in 2004 met zo'n 0,4 mld euro toenemen. Dit in verband met de toetreding van landen uit Midden- en Oost-Europa. De toename van de afdrachten wordt echter gecompenseerd door een meevaller van 0,5 mld euro, die direct voortvloeit uit onderuitputting op de EU-begroting 2003.

De daling van de rentelastenquote komt volgend jaar tot stilstand. Het oplopend vorderingentekort heeft een opwaarts effect op de rentelasten. Daar staat tegenover dat de relatief lage rentevoet de rentelasten over de schuldtoename beperkt en een voordeel oplevert bij de herfinanciering van afgeloste leningen. Bovendien is voor de bepaling van de rentelasten niet het vorderingensaldo (op EMU-transactiebasis) relevant, maar het financieringssaldo (op kasbasis). Voor 2003 en 2004 wordt de financieringsbehoefte beperkt, omdat een aanzienlijke stelpost voor de verkoop van staatsdeelnemingen in de begroting is opgenomen (1,0 mld in 2003 en 1,8 mld euro in 2004). Daarnaast voorkomt de geraamde stijging van het BBP (noemereffect) dat de rentelastenquote oploopt.

De netto collectieve-uitgavenquote ontwikkelt zich in zowel 2003 als 2004 aanzienlijk ongunstiger dan de bruto quote als gevolg van afnemende niet-belasting opbrengsten. Ten eerste vallen de aardgasbaten in 2004 zo'n 1 mld euro lager uit in dan in 2003. Dit heeft te maken met zowel een lagere dollarkoers als met de gevolgen van de liberalisering van de gasmarkt, die naar verwachting tot lagere binnenlandse productie leidt. Ten tweede daalt de winstuitkering van De Nederlandse Bank van 1¼ mld euro in 2002 tot ¼ mld euro in 2004. Een verlaging van de winst DNB vanaf 2003 met zo'n half mld euro is het gevolg van afspraken in verband van het Europees Stelsel van Centrale Bank. Daarnaast pakt de macro-economische ontwikkeling (rentetarieven, dollarkoers) onvoordelig uit voor de inkomsten van DNB. De dividendopbrengsten van de overheid lopen terug in samenhang met de conjuncturele

ontwikkeling en de verkoop van activa. In tegengestelde richting werkt de opbrengst uit de taakstelling niet-belasting ontvangsten, die volgens het HA vanaf 2003 voor 0,25 mld euro extra opbrengsten moet zorgen. Bij deze opbrengst is de kans op budgettaire tegenvallers overigens groot, aangezien de taakstelling niet nader is gepreciseerd.

De regels voor het begrotingsbeleid

In grote lijnen sluit het nieuwe kabinet aan bij de bestaande regels voor handhaving van de budgetdiscipline. Uitgangspunten blijven budgettaire meerjarencijfers op basis van een behoedzaam economisch scenario, scheiding tussen inkomsten en uitgaven en opsplitsing van de uitgaven in drie budgetdisciplinesectoren. In het kader van houdbaar begrotingsbeleid wordt gestreefd naar schuldaflossing. Hierdoor wordt bespaard op de rente-uitgaven en kunnen de hogere vergrijzingslasten worden ingepast.

Aan de inkomstzijde mogen de automatische stabilisatoren in beginsel vrij werken, dus mee- en tegenvallers lopen direct in het EMU-saldo. Echter, deze regel geldt alleen als het feitelijk tekort niet groter is dan 2½% BBP en het structurele tekort (conform de definitie van de Europese Commissie) niet groter dan ½%. Indien dit wel het geval is, dient de reductie van het structurele tekort minimaal een ½%-punt per jaar te zijn.

Aan de uitgavenkant worden de drie sectoren, rijksbegroting in enge zin (RBG), sociale zekerheid en arbeidsmarkt (SZA) en zorg onderscheiden. Elke sector kent een eigen reëel uitgavenplafond: het kader. Tegenvallers binnen een regeling dienen in beginsel binnen diezelfde regeling te worden opgevangen; indien dit niet lukt, dan binnen de relevante begroting en tot slot moet binnen het relevante kader worden gezocht naar compensatie. In alle gevallen dient de ontwikkeling van de totale uitgaven onder het uitgavenplafond te blijven. Binnen het kader zorg kunnen extra uitgaven wel worden gedekt door hogere eigen bijdragen. Nieuw element is ook dat de niet-belastingmiddelen (nbm's) in feite als subkader (onder het uitgavenkader RBG) worden behandeld. Meevallers mogen alleen als compensatie voor tegenvallers bij andere nbm's worden ingezet.

Uitgavenmeevallers mogen in principe niet worden ingezet voor nieuw beleid; hierover dient de Ministerraad een besluit te nemen. Daarbij geldt het uitgangspunt dat uitgavenmeevallers als gevolg van een gunstiger macro-economische ontwikkeling (zoals rente- en werkloosheidsuitgaven) niet zonder meer worden aangewend. Ervaringen in het verleden geven aan dat het verstandig is om deze ruimte niet aan te wenden voor uitgavenverhogingen die het EMU-saldo permanent belasten. Tegenvallers in de toekomst kunnen daardoor makkelijker worden ingepast. Voordeel hiervan is dat het begrotingsproces in principe beter bestand kan zijn tegen conjuncturele schommelingen en het begrotingsbeleid minder procyclisch werkt. Overigens geldt dit voordeel alleen bij hoogconjunctuur, want de nieuwe begrotingsregels zijn niet symmetrisch voor laagconjuncturele tegenvallers.

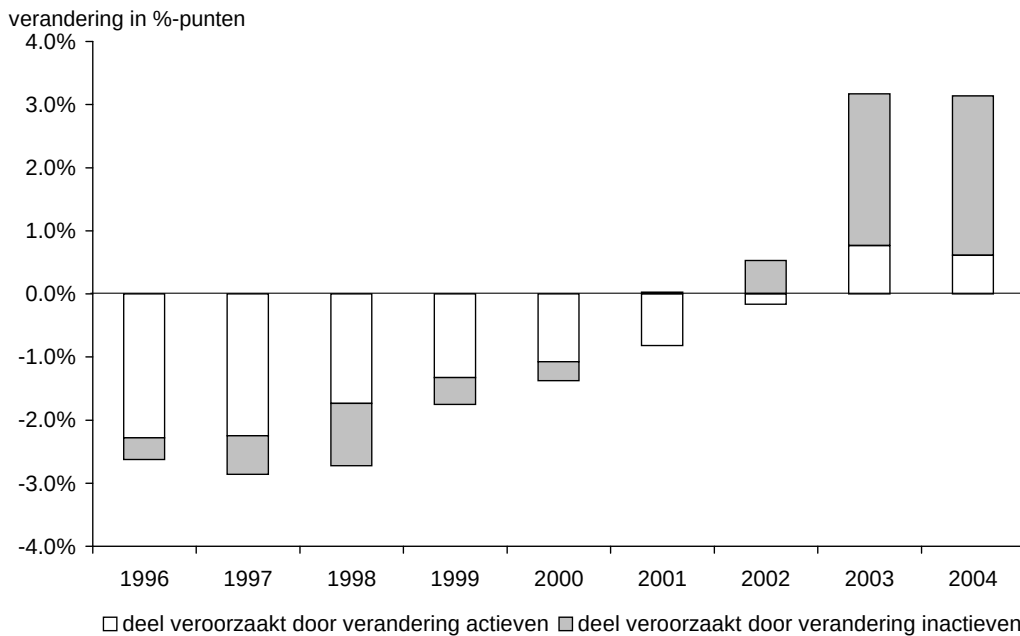
Of en in hoeverre macro-economische meevallers niet worden aangewend, hangt af van de specifieke situatie. De begrotingsregels geven hiervoor geen eenduidig criterium. Net zomin als voor welke meevallers conjunctuurgedreven genoemd kunnen worden. Met deze onduidelijkheid wordt de bestuurlijke rust niet bevorderd.

5.1.3 Uitkeringsvolume en i/a-ratio

Zowel in 2003 als in 2004 neemt naar verwachting de verhouding tussen het aantal inactieven en actieven (i/a-ratio) fors toe. Na een daling vanaf 1994, bedroeg deze verhouding in 2002 66,3%. In 2004 komt de i/a-ratio met 72,5% weer op het niveau van 1997 uit. De daling in de

achterliggende jaren werd vooral veroorzaakt door een stijging van het aantal actieven, terwijl het aantal inactieven nagenoeg constant bleef. Dit is zichtbaar in figuur 5.1, waar de mutatie van de I/A-ratio is ontbonden in het deel dat veroorzaakt wordt door een verandering in het aantal inactieven en het deel veroorzaakt door de verandering in het aantal actieven.

Figuur 5.1 Verandering in de i/a-ratio 1996 - 2004

In de raming voor 2003 en 2004 draagt zowel de toename van het aantal inactieven als de daling van het aantal actieven bij aan de stijging van de i/a-ratio. Bij elkaar leidt dit tot een explosieve stijging met 3%-punt per jaar. Een vergelijkbare stijging heeft zich voor het laatst aan het begin van de jaren tachtig voorgedaan.

Tabel 5.3 Uitkeringsvolume en i/a-ratio, 1998-2004

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Uitkeringsvolumina^a							
AOW	2150	2171	2192	2213	2236	2265	2300
ANW	147	143	138	134	130	125	120
ZW	334	363	381	389	389	385	380
AAW/WAO ^b	757	766	788	798	806	815	830
WW	261	221	184	172	185	280	345
ABW	427	384	348	328	319	345	390
Totaal	4074	4049	4031	4033	4065	4215	4365
Actieven ^c	5832	5946	6042	6117	6132	6065	6015
i/a-ratio	69,9	68,1	66,7	65,9	66,3	69½	72½

^a In duizenden uitkeringsjaren m.u.v. de ABW (in personen).

^b Vanaf 1999 inclusief een statistische correctie van – 5000 uitkeringsjaren i.v.m. omzetting van ABP-invaliditeitspensioen naar WAO-uitkering.

^c Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.

De stijging van het aantal inactieven wordt voornamelijk veroorzaakt door de stijging van de werkloze beroepsbevolking. Het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen neemt in 2003 met 120 000 naar verwachting nagenoeg even snel toe als de werkloze beroepsbevolking. In 2004 blijft de groei van het aantal uitkeringsontvangers met ruim 110 000 iets achter bij de stijging van de werkloosheid, voornamelijk door een aantal maatregelen die tot een vermindering van het aantal bijstandsonvangers moet leiden. Zo wordt in het kader van de Wet Werk en Bijstand (WWB), die per 1 januari 2004 van kracht wordt, een aantal veranderingen in de bijstand doorgevoerd. De gemeentelijke financiering van het Fonds voor Werk en Inkomen (FWI) wordt verhoogd van 25% naar 100%. Dit geeft gemeenten de volledige verantwoordelijkheid voor het budget en leidt naar verwachting tot een doelmatiger activeringsbeleid en een verbetering van de fraudebestrijding. Daarnaast wordt in het kader van de WWB onder andere de vrijlating van arbeidsinkomsten voor alleenstaande ouders in de bijstand afgeschaft en worden ontheffingen van de sollicitatieplicht voor groepen bijstandsgerechtigden opgeheven. Ook wordt het begrip 'passende arbeid' vervangen door 'algemeen geaccepteerde arbeid', waardoor het vooral voor hoger opgeleiden moeilijker wordt om lang in de bijstand te blijven. Voorts worden aanvullingen van voormalige werkgevers op werkloosheidsuitkeringen volledig gekort op de WW-uitkering. Naar verwachting zullen door deze maatregel veel bovenwettelijke regelingen vervallen en wordt de WW minder aantrekkelijk als afvloeiingsregeling. Ook zullen mensen die in de WW terechtkomen door hun lagere uitkering naar verwachting actiever zoeken naar een nieuwe baan.

De duurverkorting van de WW door het vervallen van de vervolguitering zal in 2004 nog maar een gering effect hebben, doordat deze maatregel alleen geldt voor nieuwe instroom in de WW.

De groei van het aantal WAO-ers is de afgelopen tijd afgevlakt. In 2002 is de instroom vergeleken met 2001 teruggelopen. In de eerste helft van 2003 is de instroom nog verder gedaald. Een deel van de daling wordt veroorzaakt door de invoering Wet Verbetering Poortwachter, die beoogt de instroom in de WAO te voorkomen door de verantwoordelijkheid voor preventief verzuimbeleid van werkgevers en werknemers te vergroten. Dit kan ook in de komende jaren nog effect hebben. Een andere oorzaak voor de daling van de instroom is waarschijnlijk het effectiever worden van de Pemba-prikkel. De wet Pemba (premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheidsverzekeringen) stelt de WAO-premie deels afhankelijk van de mate waarin (ex-)werknemers in de voorgaande jaren in de WAO terechtkwamen. In het huidige systeem werkt een schadeclaim met een vertraging van twee jaar door in de premies. Vanwege de vertraging in dit systeem is er nu nog steeds sprake van een groeiende mate van premiedifferentiatie. Hierdoor is het niet onwaarschijnlijk dat de wet Pemba nu meer effect sorteert dan in voorgaande jaren. Ook de komende jaren kan dit een positieve uitwerking blijven hebben op de instroom.

Als beide factoren een structureel effect hebben, zal ook de komende jaren de instroom beperkt blijven. Wel wordt er voor 2004 een geringe oploep in de instroom verwacht omdat het aantal verzekerden en de gemiddelde invalideringskans toenemen. Dit laatste wordt veroorzaakt

doordat groepen met een relatief grote invalideringskans, zoals ouderen en vrouwen, een groeiend deel van de beroepsbevolking uitmaken. De geraamde instroom in de WAO is in 2003 kleiner dan de uitstroom, waardoor het WAO-volume afneemt. Niettemin neemt het totaal aantal arbeidsongeschikten in 2003 nog toe door een stijging van de uitkeringsvolumes WAJONG en WAZ. De oploop van de instroom zorgt in 2004 voor een toename van het WAO-volume, maar de “1 miljoen” arbeidsongeschikten worden naar verwachting niet bereikt.

5.2 De collectieve lasten

De lasten nemen dit jaar met 4½ mld euro toe en volgend jaar met 2¼ mld euro. Ondanks deze forse lastenverzwaringen daalt de collectieve lastendruk. Voor een belangrijk deel is dit toe te schrijven aan de snel stijgende, van belastingheffing vrijgestelde, pensioenpremies en de, vanwege vertragingen, relatief hoge inflatiecorrectie in de loon- en inkomstenheffing.

5.2.1 Beleidsuitgangspunten

Bovenop de lastenverzwaringen waartoe het vorige kabinet al had besloten, worden de lasten in 2003 met ½ mld euro verder verzwwaard. Dit betreft de verhoging van de AWBZ-premie per 1 juli van dit jaar met 0,5%-punt. Hiermee komt de totale lastenverzwaring dit jaar op 4½ mld euro.

In 2004 worden de lasten met 2¼ mld euro verzwwaard. De grootste lastenverzwaring betreft de AWBZ. De overloop van de premieverhoging per 1 juli van dit jaar en een verdere premieverhoging met 0,6%-punt per 1 januari 2004 betekenen een lastenverzwaring voor gezinnen van bijna 2 mld euro. De tweede tranche van de gefaseerde afschaffing van de afdrachtvermindering lage lonen (SPAK) en langdurig werklozen (VLW) beteken een lastenverzwaring voor bedrijven van ruim ¼ mld euro. Maatregelen ter verbreding van de grondslag verzwaren de lasten met nog eens ½ mld euro. Dit omvat onder meer een beperking van de hypotheekrenteaftrek, het afschaffen van de scholingsaftrek en de afdrachtvermindering scholing voor non-profit organisaties, en het VpB-plichtig stellen van de winst op commerciële activiteiten van overigens van VpB vrijgestelde pensioenfondsen.

De indirecte belastingen worden met ruim ½ mld euro verzwwaard. Dit betreft met name een verhoging van de tabaksaccijns met 46 eurocent. Inclusief BTW wordt een pakje sigaretten of shag hiermee 55 eurocent duurder. Daarnaast wordt het belastingvoordeel groene stroom bij de regulerende energiebelasting verder beperkt, worden de tarieven motorrijtuigenbelasting vanaf 2004 automatisch aangepast aan de inflatie en wordt de forfaitaire tegemoetkoming voor accessoires in de BPM beperkt.

De heffing Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie (MEP-heffing) was eerder nog niet in het microlastenbeeld betrokken. De invoering per 1 juli 2003, de overloop daarvan in 2004 en de verhoging per 1 januari 2004 verzwaren de lasten tezamen met ruim ¼ mld euro. Iets minder dan de helft hiervan heeft betrekking op 2003 en de rest op 2004.

De lasten worden met ¼ mld euro verzwwaard door verhoging van de WTZ omslagbijdrage (zie kader in paragraaf 4.2). Het niet meer toestaan van commerciële herwaardering op reserves en goodwill bij omzetting van de onderneming in een BV en het aflopen van de overgangsregeling stakingsvrijstelling uit het ondernemerspakket 2001 verhogen de lasten voor bedrijven in 2004 met ¼ mld euro.

Naast deze lastenverzwaringen heeft het kabinet ook besloten tot enkele lastenverlichtingen in 2004. In de eerste plaats betreft dit een verlaging van het belastingtarief eerste schijf met 0,7%-punt onder gelijktijdige verhoging van het belastingtarief tweede schijf met 0,75%-punt. Dit betekent een lastenverlichting van per saldo ½ mld euro. Wel leidt dit tot een verschuiving van premies naar belastingen met ½ mld euro vanwege een andere verdeling van de heffingskortingen.²⁰ Daarnaast worden de lasten met bijna ¾ mld euro verlicht door verhoging van de algemene heffingskorting, de ouderenkorting en de kinderkorting en aanscherping en verhoging van de combinatiekorting. De lasten worden voorts met ½ mld euro verlicht door een verhoging van de arbeidskorting. Tenslotte worden de lasten met tezamen ruim ¼ mld euro verlicht als gevolg van de verruiming van de afdrachtvermindering spur- en ontwikkelingswerk (WBSO), de invoering van de levensloopregeling, bevrozing van de nominale ZFW-premie en een eenmalige intensivering van de WVA (kinderopvang).

De pakketverkleining bij het ziekenfonds uit het Hoofdlijnenakkoord betekent dat de premies ruim ½ mld euro dalen. Aangezien dit een financieringsverschuiving betekent van collectief gefinancierde zorg naar particulier gefinancierde zorg, corrigeert het CPB de microlastenontwikkeling voor deze schuif (zie kader). Alleen voor zover als gevolg hiervan de feitelijke zorgconsumptie daalt, is sprake van een lastenverlichting (circa 0,1 mld euro). Verdere financieringsverschuivingen in de zorg verzwaren de lasten met een kleine ½ mld euro. Dit betreft de invoering van een eigen bijdrageregeling voor geneesmiddelen (¼ mld euro) en de verhoging van de eigen bijdragen in de AWBZ (¼ mld euro).

Tenslotte is sprake van een tweetal lastenverschuivingen. In de eerste plaats wordt in verband met tekorten in de WGF de WGF premie met 0,7%-punt verhoogd, hetgeen een lastenverzwaring van ruim ¾ mld euro betekent. Deze lastenverzwaring wordt grotendeels gecompenseerd door een verlaging van de WAO premie met 0,55%-punt. Voor bedrijven resulteert per saldo een lastenverzwaring van 0,1 mld euro. Daarnaast wordt de fiscale behandeling van woon-werkverkeer, zakelijke kilometers, en de auto van de zaak vereenvoudigd. Samen met een verhoging van de benzineaccijns met ¼ mld euro wordt dit lastenneutraal vormgegeven.

²⁰ Hiervoor worden de fondsen via een rijksbijdrage (BIKK) gecompenseerd.

Lastenbeeld CPB versus kabinet

Het CPB en het kabinet hanteren een verschillende methode voor de meting van de lastenontwikkeling. Dit is voornamelijk het gevolg van een verschil van inzicht in de uitwerking van financieringsverschuivingen van de publieke naar de private sector op de lastenontwikkeling en de verwerking van de zorgtoeslag in de lastenontwikkeling.

Het kabinet rekent het effect van financieringsverschuivingen van de publieke naar de private sector (zoals de pakketverkleining en de eigen betalingen in de zorg en de afschaffing van de WAZ) niet tot de lastenontwikkeling. Het baseert zich hierbij op het 11e rapport van de Studiegroep Begrotingsruimte. De redenering is dat er bij eigen betalingen en pakketbeperkingen geen sprake is van een wettelijk verplicht gebruik van de voorziening zorg. Bovendien is er bij eigen betalingen sprake een concrete, individuele en met de betaling samenhangende tegenprestatie. Hiermee voldoen deze maatregelen niet aan de definitie van een collectieve last die bij de meting van de lastenontwikkeling wordt gehanteerd.

Het CPB onderschrijft de definitie van collectieve lasten van de Studiegroep Begrotingsruimte. Het CPB corrigeert echter, conform de aanbevelingen in onder meer het 7e en 9e rapport van de Studiegroep Begrotingsruimte, in het jaar van de maatregel de lastenontwikkeling voor deze financieringsverschuiving. Relevant is daarbij of mensen zich kunnen herverzekeren voor de afname van het verplichte voorzieningenniveau dan wel dezelfde voorzieningen voor eigen rekening gaan nemen. Slechts voor zover het volume van de uitgaven daalt als gevolg van een aanpassing van het gedrag van mensen, is naar de mening van het CPB sprake van een effect op de lasten. In samenhang hiermee boekt het CPB de financieringsverschuiving niet als een ombuiging op de uitgaven.

Daarnaast is er een verschil bij de boeking van de zorgtoeslag. In het Hoofdlijnenakkoord is afgesproken dat de zorgtoeslag vanwege de directe relatie met de zorgpremies tot het lastenkader wordt gerekend. Om deze reden wordt de zorgtoeslag, als enige uitgavenregeling, door het kabinet wel tot de lastenontwikkeling gerekend. Het CPB boekt de zorgtoeslag niet als een lastenverlichting, maar als een uitgavenverhoging.

Vanwege bovengenoemde verschillen komt het kabinet in 2004 op circa 1 mld minder lastenverzwaring uit dan het CPB. Dit verschil wordt volledig verklaard door de financieringsverschuivingen in de zorg. In 2007 is het verschil opgelopen tot circa 3½ mld euro. Naast verdere financieringsverschuivingen in de zorg, door de invoering van een eigen risico in de ZFW, spelen dan ook de afschaffing van de WAZ en de introductie van de zorgtoeslag een rol.

Tabel 5.4 Sociale lasten bedrijven en gezinnen, 2002-2004

	2001	2002	2003	2004
Tarieven	%			
AOW-premie	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie	1,25	1,25	1,25	1,25
AWBZ-premie	10,25	10,25	12,30	13,25
Subtotaal premies volksverzekeringen	29,40	29,40	31,45	32,40
Belastingtarief eerste schijf	2,95	2,95	1,70	1,00
Belastingtarief tweede schijf	8,20	8,45	7,20	7,95
Gecombineerd tarief eerste schijf	32,35	32,35	33,15	33,40
Gecombineerd tarief tweede schijf	37,60	37,85	38,65	40,35
Idem 65+ eerste schijf	14,45	14,45	15,25	15,50
Idem 65+ tweede schijf	19,70	19,95	20,75	22,45
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00	52,00
WAO-basispremie werkgever	6,10	5,85	5,05	4,35
WAO gedifferentieerde premie werkgever	1,60	2,00	2,35	2,35
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	0,70	0,90	1,30	2,00
WW-marginale AWF-premie werkgever	3,65	3,60	1,55	1,55
WW-marginale AWF-premie werknemer	5,25	4,95	5,80	5,80
ZFW procentuele premie werkgever	6,25	6,25	6,75	6,75
ZFW procentuele premie werknemer	1,70	1,70	1,70	1,25
Sociale lasten bedrijven	in % van het brutoloon			
Totaal werkgevers:	22,8	23,5	24,6	25,1
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	11,4	11,4	11,1	10,9
pensioenpremies (incl. VUT)	7,2	7,9	9,4	10,1
overige particuliere sociale premies	0,2	0,2	0,2	0,2
rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,0	4,0	3,9	3,8
Totaal werknemers:	20,1	19,8	21,7	21,7
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	17,3	16,9	18,0	17,7
pensioenpremies (incl. VUT)	2,7	2,7	3,6	3,9
overige particuliere sociale premies	0,1	0,1	0,1	0,1
Inkomensgrenzen	euro			
Lengte eerste belastingschijf	14870	15331	15883	16281
Lengte tweede belastingschijf	12139	12516	12967	13292
Lengte derde belastingschijf	19300	19899	20614	21130
Heffingskorting	1576	1647	1766	1829
Arbeidskorting	920	949	1104	1214
Franchise AWF, per dag	53	55	57	58
Max. premie-inkomensgrens WNVZ, per dag	153	159	165	167
Max. premie-inkomensgrens ZFW, per dag	103	108	112	115
Verzekeringsloongrens ZFW	29813	30700	32000	32750
Nominale premie ZFW per volwassene	157	181	356	356

Tabel 5.5 Microlastenontwikkeling, 2001-2004				
	2001	2002	2003	2004
	mld euro			
Indirecte belastingen	3	– ¼	¾	¾
Directe belastingen	¼	– ¼	– ½	½
Totaal rijksbelastingen	3¼	– ¾	¼	1
OPL-belastingen	¼	0	¼	0
Totaal belastingen	3½	– ¾	½	1¼
Sociale premies	– 7	– ½	3¾	¾
Heffingen	0	0	¼	¼
Totaal microlastendruk:	– 3½	– 1¼	4½	2¼
w.v. bedrijven	¼	– ¼	½	¾
gezinne	– 3¾	– 1	4¼	1½
overheid	0	0	– ¼	– ¼

5.2.2 Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten

De bij de beleidsuitgangspunten gemelde lastenverzwaringen dragen in 2003 voor 1,0% BBP bij aan de ontwikkeling van de EMU-relevante belasting- en premieontvangsten en in 2004 nog eens 0,3% BBP.²¹ Desondanks blijft de ontwikkeling van de EMU-relevante belasting- en premieontvangsten in 2003 en in 2004 achter bij het BBP; de ontvangsten dalen van 39,5% BBP in 2002 naar 39,3% BBP in 2004. Endogeen dalen de ontvangsten als percentage van het BBP dus fors, en wel met 1,1%-punt in 2003 en 0,4%-punt in 2004.

Het aandeel van de loon- en inkomstenheffing in het BBP daalt endogeen zowel in 2003 als in 2004 met 0,2%-punt. In beide jaren speelt een rol dat de contractloonstijging minder groot is dan de tabelcorrectiefactor. Hierdoor treedt degressie op: een groter deel van het looninkomen komt in lagere belastingsschijven terecht. Dit is ook de reden dat er een verschuiving optreedt van belastingen naar premies volksverzekeringen. Naast deze degressie worden de ontvangsten loon- en inkomstenheffing vooral in 2003 maar ook in 2004 negatief beïnvloed door stijging van de, voor belasting- en premieheffing aftrekbare, pensioenpremies en hypotheekrente. Tenslotte speelt de verwachte ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote een rol. In 2003 loopt deze verder op hetgeen de ontvangsten loon- en inkomstenheffing ten goede komt en de eerder genoemde negatieve factoren enigszins mitigeert. In 2004 daalt de geraamde arbeidsinkomensquote echter fors, daarmee de overige neerwaarts wijzende factoren voor de loon- en inkomstenheffing versterkend. Ook de daling van het aandeel van de premies werknemersverzekeringen in het BBP met 0,2% BBP in zowel 2003 als 2004 hangt samen met de ontwikkelingen van pensioenpremies, hypotheekrenteaftrek en arbeidsinkomensquote.

De endogene ontwikkeling bij de BTW blijft in 2003 licht achter bij de ontwikkeling van het BBP. Dit hangt samen met een veranderende samenstelling van de particuliere consumptie. De

²¹ De bij de beleidsuitgangspunten gemelde microlastenontwikkeling van 2¼ mld euro in 2004 bevat een niet EMU-relevante correctie voor de financieringsverschuivingen in de zorg van bijna 1 mld euro.

onzekere economische vooruitzichten treffen met name duurzame consumptiegoederen die onder het algemene BTW-tarief vallen, terwijl voedingsmiddelen, die voor een groot deel onder het verlaagde tarief vallen, veel minder te lijden hebben. In 2004 loopt de ontwikkeling van de BTW vrijwel in de pas met het BBP.

Het aandeel van de vennootschapsbelasting (exclusief gas) in het BBP daalt in 2003 endogeen met 0,3%-punt om in 2004 weer op te veren. In de eerste plaats hangt dit samen met de winstontwikkeling. Spiegelbeeldig aan de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote, zal deze naar verwachting in 2003 verder verslechteren om in 2004 belangrijk te verbeteren.

Daarnaast speelt een gerechtelijke uitspraak ten aanzien van de waardering van pensioenreserves in eigen beheer een rol. Dit leidt tot een tijdelijke ontvangstenderving in 2003 die in 2004 voor een belangrijk deel weer wegebt.

De overige belastingen blijven in 2003 endogeen met 0,3%-punt achter bij het BBP en in 2004 nog eens 0,1%-punt. Achterblijvende opbrengsten bij de overdrachtsbelasting, de regulerende energiebelasting, de dividendbelasting, de successierechten en de VpB-ontvangsten op gas dragen hieraan bij. De overdrachtsbelasting blijft in beide jaren achter onder invloed van een verwachte stagnering van zowel het transactievolume als de prijsontwikkeling op de woningmarkt. De energiebelasting blijft achter onder invloed van de stormachtige ontwikkeling in de markt voor groene stroom die in de tweede helft van 2002 en de eerste helft van 2003 plaatsvond. Het achterblijven van de dividendbelasting is het gevolg van het geleidelijk wegebben van een deel van de incidenteel hoge ontvangsten in 2001. De successierechten werden in 2001 geplaagd door inningsproblemen. Dit leidde in 2002 tot incidenteel hoge ontvangsten die in 2003 weer wegvallen.

Tabel 5.6 Belasting- en premieontvangsten 2002-2004							
	2002	2003	2004	2003	2004	2003	2004
				beleid		endogeen	
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
Totaal:	39,5	39,4	39,3	1,0	0,3	- 1,1	- 0,4
w.v. belastingen	25,6	24,6	24,7	0,1	0,3	- 1,1	- 0,2
premies	13,9	14,7	14,6	0,8	0,0	0,0	- 0,1
Loon- en inkomstenheffing:	13,7	13,8	13,7	0,3	0,1	- 0,2	- 0,2
w.v. belastingen	6,6	6,1	5,8	- 0,2	0,0	- 0,3	- 0,3
premies volksverzekeringen	7,1	7,7	7,9	0,5	0,1	0,1	0,1
Premies werknemersverzekeringen	6,8	7,0	6,7	0,4	- 0,1	- 0,2	- 0,2
Omzetbelasting	7,5	7,6	7,6	0,1	0,0	- 0,1	0,0
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	3,0	2,7	3,0	0,0	0,1	- 0,3	0,2
Overige belastingen	8,4	8,2	8,3	0,2	0,2	- 0,3	- 0,1

5.3 EMU-saldo en schuld

De ombuigingen en lastenverzwaringen die het kabinet in 2004 doorvoert, voorkomen dat het EMU-tekort verder oploopt. De schuldquote loopt op tot zo'n 54½% BBP. Het structurele saldo volgens de rekenmethode van de Europese Commissie verbetert van –1,4% BBP in 2003 tot –0,9% BBP in 2004.

Het EMU-saldo is sinds 2000 sterk verslechterd van 1,5% BBP overschot (exclusief opbrengst UMTS-veiling), tot een verwacht tekort van 2,4% BBP in 2003 en 2004 (zie tabel 5.1). Deze verslechtering is vooral het gevolg van de conjuncturele ontwikkeling. De Nederlandse economie groeit vanaf 2001 beneden-trendmatig, met een aanzienlijke negatieve doorwerking naar de collectieve inkomsten en de werkloosheidsuitgaven. Ten opzichte van het CEP is in 2003 sprake van een verslechtering van het EMU-saldo met 0,8% BBP tot 2,4% BBP. De maatregelen uit het Hoofdlijnenakkoord zorgen volgend jaar voor een verbetering van het saldo met zo'n ½% BBP en het aanvullend beleidspakket voor een verbetering met circa ¼% BBP en voorkomen dat het tekort boven de 3% BBP uitkomt.

Volgens de rekenmethode van de Europese Commissie (EC) verbetert het structurele EMU-saldo van –1,4% BBP in 2003 tot –0,9% BBP in 2004. Volgens de methode van het CPB, die minder conjunctuurgevoelig is (zie kader), verbetert het structurele saldo van –1,5% BBP in 2003 tot –0,5% BBP in 2004.

De verslechtering van het EMU-saldo in 2003 is volledig gelokaliseerd bij het Rijk. Daarentegen verbetert het EMU-saldo van de sociale fondsen van –0,4% BBP in 2002 tot 0,3% BBP in 2003. Een verlaging van de belastingtarieven in de eerste twee schijven in combinatie met een verhoging van het AWBZ-tarief leidt tot een verschuiving tussen belastingen en premies van circa 2 mld euro. Bovendien is sprake van een oploep van de rijksbijdrage aan de sociale fondsen die de kosten van de heffingskortingen compenseert (BIKK), met 2½ mld euro.

Het EMU-saldo van de lagere overheden, dat sinds 1983 een klein overschot vertoonde, is in 2001 en 2002 uitgekomen op een tekort. Het zijn vooral de gemeenten die hierin een rol hebben gespeeld. Verondersteld is dat vanaf 2003 de begroting van de lagere overheden zal sluiten, dus een tekort noch een overschot zal vertonen.

De conjuncturele ontwikkeling heeft ook zijn weerslag op de vermogensoverschotten van de centrale fondsen. Per ultimo 2002 had de volksverzekering AWBZ een vermogenstekort van 4 mld euro. Om de vermogenspositie van het AWBZ te verbeteren wordt dit en komend jaar de AWBZ-premie verhoogd. Per 1 januari 2003 is de premie met 1,7%-punt verhoogd bij een gelijktijdige belastingverlaging in de eerste twee schijven. Per 1 juli is de premie nogmaals verhoogd met 0,5%-punt. Ook vindt er een schuif plaats tussen de AWBZ-premie en de WAO-premie. Zowel in 2003 als in 2004 wordt de AWBZ-premie met 0,1%-punt verhoogd onder gelijktijdige verlaging van de WAO-premie met 0,15%-punt. Daarnaast wordt de premie per 1 januari 2004 nog met 0,6%-punt verhoogd. Door deze premieverhogingen en de

pakketverkleiningen wordt het vermogenstekort van de AWBZ in de raming teruggedrongen naar 1 mld euro per ultimo 2004.

Conjuncturele invloed op het structurele EMU-saldo

De conjuncturele component van het EMU-saldo wordt bepaald door van de geschatte afwijking tussen het feitelijke BBP en het structurele BBP (de zogenoemde output gap) en de gevoeligheid van het EMU-saldo voor de stand van de conjunctuur (de zogenoemde begrotingselasticiteit). In het CEP 2002 (blz. 33) en het CEP 2003 (blz. 33) is gewezen op de beperkingen die kleven aan elke methode om het EMU-saldo te corrigeren voor de conjuncturele ontwikkeling. De geraamde begrotingselasticiteit en de (vertraagde) doorwerking zijn omgeven met een aanzienlijke onzekerheidsmarge. Bovendien blijken de uitkomsten voor de structurele groei soms opmerkelijk te veranderen tussen opvolgende ramingsmomenten. Dat laatste geldt voor de CPB-methode, maar in nog sterkere mate voor de methode van de Europese Commissie (EC), die wordt gebruikt bij de beoordeling van het stabiliteitsprogramma van de lidstaten.^a

De raming voor de structurele groei wordt opgebouwd uit ramingen voor het structurele arbeidsaanbod, de evenwichtswerkloosheid en de structurele arbeidsproductiviteit. Op al deze drie onderdelen is de EC-methode gevoeliger voor bijstellingen van de cijfers tussen verschillende ramingsmomenten dan de CPB-methode.

In de EC-methode wordt de evenwichtswerkloosheid afgeleid uit het verloop van de feitelijke en geraamde werkloosheid. In de CPB-methode volgt de evenwichtswerkloosheid voornamelijk uit de wig en de replacement rate, factoren die door het beleid en niet door de conjunctuur worden bepaald. Voor de productiviteit en de participatiegraad gebruikt de Europese Commissie een statistische techniek om de conjunctuur zoveel mogelijk uit de tijdreeksen te filteren, het zogenoemde HP-filter. Deze techniek staat bekend om zijn gevoeligheid voor nieuwe of veranderende waarnemingen, met name in de laatste jaren van de reeks. Dat zijn in dit geval de ramingsjaren, die in de praktijk per ramingsmoment vaak wijzigen. Het CPB gebruikt voor deze variabelen een extrapolatietechniek, die alleen de gegevens voor realisatiejaren gebruikt, waardoor de gevoeligheid voor nieuwe of veranderende waarnemingen kleiner is.

Ter illustratie een rekenvoorbeeld van het effect van een ramingsbijstelling op de berekende conjuncturele correctie volgens beide methoden. Stel dat ten opzichte van een vorige raming de BBP-groei in een bepaald jaar 1%-punt lager uitkomt, bijvoorbeeld doordat de wereldhandel lager uitkomt. Daardoor stijgt de werkgelegenheid minder hard en neemt de werkloosheid toe. Bij veronderstelling veranderen de onderliggende factoren van de structurele groei (evenwichtswerkloosheid, structurele arbeidsaanbod en arbeidsproductiviteit) niet. In de CPB-methode wordt de conjuncturele verslechtering met 1%-punt BBP vrijwel volledig vertaald in een hogere output-gap, en daarmee in een correctie van het EMU-saldo met 0,6 à 0,7%-punt BBP.^b In de EC-methode daalt de structurele groei, ook in de jaren in en na de conjuncturele schok, iets mee met de conjuncturele vertraging en komt de output-gap slechts 0,7%-punt BBP hoger uit. De conjuncturele correctie van het EMU-saldo blijft daardoor beperkt tot 0,4 à 0,5% BBP.

^a Zie voor een uitvoerige bespreking H. Kranendonk, Het structureel EMU-saldo: de methoden van het CPB en de Europese Commissie vergeleken, CPB Memorandum 72, dat beschikbaar is via www.cpb.nl.

^b Door de vertraging van driekwart jaar geldt dat voor het volgende jaar.

Tabel 5.7 Vermogenspositie van de centrale sociale fondsen (mld euro)^a, 2000-2004					
	2000	2001	2002	2003	2004
AOW	3	1	0	0	0
ANW	$\frac{1}{4}$	0	0	0	$\frac{1}{4}$
WAZ/WAO	$1\frac{1}{4}$	2	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{4}$	3
AWF ^b	$2\frac{1}{2}$	$4\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{4}$
AWBZ	0	$-1\frac{3}{4}$	-4	$-3\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{4}$
ZFW	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$	1	$1\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
Totaal	$7\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$4\frac{3}{4}$	$6\frac{1}{4}$	$7\frac{1}{2}$

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het vermogen en de norm per ultimo van het jaar.
^b De mutatie van de vermogenspositie wordt in 2001 $1\frac{1}{4}$ mld euro neerwaarts beïnvloed door de extra conjunctuurreserve in het AWF.

Bij de werknemersverzekeringen (AWF, WAO en ZFW) lopen de vermogensoverschotten in 2003 op naar in totaal $9\frac{3}{4}$ mld euro om in 2004 af te nemen, naar $7\frac{1}{2}$ mld euro. Bij het AWF daalt het vermogensoverschot in zowel 2003 als in 2004 vanwege de oplopende werkloosheid en iets lagere premieopbrengsten. Bij de WAO verandert de vermogenspositie de komende jaren nauwelijks, ondanks de eerder genoemde premieschuif met de AWBZ.

De stijging van de werkgeverspremie in 2003 die de uitgavenstijging te boven gaat leidt ertoe dat het vermogensoverschot van de ZFW met $\frac{1}{2}$ mld euro oploopt. Per saldo neemt het vermogensoverschot met $\frac{1}{2}$ mld euro toe. In 2004 neemt het vermogensoverschot af door een stijging van de uitkeringen en administratiekosten.

De EMU-schuldquote is na een top van bijna 80% in 1993 gedaald tot 52,4% in 2002. Een jaar geleden werd nog verwacht dat de bruto schuld in 2003 onder de 50% BBP zou zakken. De hogere schuldquote van $53\frac{1}{2}\%$ dit jaar is grotendeels het gevolg van het langer uitblijven van economisch herstel dan toen nog werd verwacht. Dit leidt er tevens toe dat de schuldquote volgend jaar verder toeneemt tot bijna $54\frac{1}{2}\%$ BBP. Nominaal stijgt de schuld sinds 2002 met ruim 20 mld euro in samenhang met de ongunstige ontwikkeling van het EMU-saldo. Het effect hiervan op de schuldquote wordt getemperd door de nominale stijging van het BBP (noemereffect).

6 Een sociaal leenstelsel: studiefinanciering volgens het boekje

Problemen rond de toegankelijkheid van het hoger onderwijs zijn in essentie terug te voeren op problemen bij het lenen voor een studie of het niet kunnen verzekeren van de risico's van studeren. De Nederlandse overheid gaat deze problemen tegen door het verstrekken van subsidies in de vorm van studiebeurzen en bekostiging. Met deze aanpak worden ook subsidies verstrekt aan studenten die zelf hun studie kunnen betalen en worden de risico's van studeren niet verzekerd. Voorts leidt de huidige financiering tot herverdeling van inkomen naar hoge inkomensgroepen. Problemen rond toegankelijkheid kunnen ook worden aangepakt door studenten zowel een studielening als een verzekering tegen risico's van studeren aan te bieden. Een stelsel van studiefinanciering dat beide elementen bevat is het sociaal leenstelsel. De besparingen voor de overheid kunnen aanzienlijk zijn zonder dat de toegankelijkheid van het hoger onderwijs vermindert. Herverdeling van inkomen hoeft niet op te treden.

6.1 Inleiding

‘De overheid zet haar middelen voor studiefinanciering zo in, dat het onderwijs voor iedereen toegankelijk is, ook voor mensen met een lager inkomen’ (Rijksbegroting OC&W, 2003).

De financiering van het Nederlands hoger onderwijs en de daarbij horende inrichting van het stelsel van studiefinanciering staan ter discussie.²² Sinds jaar en dag is het bevorderen van de toegankelijkheid van het hoger onderwijs een cruciale doelstelling van het hoger-onderwijs-beleid.²³ De toegankelijkheid is gewaarborgd als iedereen met voldoende capaciteiten in staat is om deel te nemen aan hoger onderwijs. Als studenten niet kunnen lenen voor hun studie of geen verzekering kunnen afsluiten voor de risico's van studeren kan de toegankelijkheid in gevaar komen. Bij de huidige financiering is het verstrekken van subsidies het belangrijkste middel om de toegankelijkheid te waarborgen. Studenten ontvangen direct subsidies via studiebeurzen of indirect via de bekostiging van instellingen. Deze aanpak is echter niet optimaal. Studenten die zelf hun studie kunnen betalen ontvangen ook subsidie, terwijl de risico's van studeren niet worden verzekerd. Problemen rond toegankelijkheid kunnen in principe worden opgelost door het aanbieden van een studielening en een verzekering tegen de risico's van studeren. Een stelsel van studiefinanciering waarin beide elementen zijn opgenomen is het zogenoemde sociaal leenstelsel. Dit hoofdstuk bespreekt de economische argumentatie voor de financiering van hoger onderwijs en vergelijkt de huidige aanpak met een sociaal leenstelsel. Te verwachten

²² In de eerste helft van dit jaar bracht de Sociaal Economische Raad een advies uit over het hoger onderwijs (SER, 2003) en is een interdepartementaal beleidsonderzoek (IBO) uitgevoerd naar collegegelddifferentiatie. De Commissie Uitgangspunten Nieuw Studiefinancieringstelsel komt naar verwachting dit najaar met haar rapport.

²³ In 1978 schreven de Ministers Pais (O&W) en Van der Stee (L&V) in de nota ‘Hoger Onderwijs voor velen’: ‘De ondergetekenden zijn van oordeel dat Regering, parlement en betrokkenen tot taak hebben het hoger onderwijs binnen de grenzen van de mogelijkheden maximaal toegankelijk te maken voor allen die daartoe de capaciteiten en de belangstelling hebben.’

consequenties van de introductie van een sociaal leenstelsel voor studenten en de overheid komen aan de orde.

6.2 Economische argumenten voor de financiering van hoger onderwijs

Hoger onderwijs is belangrijk voor de economische en maatschappelijke ontwikkeling. De financiering van het hoger onderwijs kan in principe aan de markt worden overgelaten.²⁴ Dit kan echter leiden tot een, maatschappelijk gezien, te lage deelname aan hoger onderwijs. De economische theorie geeft daarvoor verschillende redenen.

Falen van kapitaal- en verzekeringsmarkten

Studenten die voor het financieren van hun studie bij een commerciële bank aankloppen, lopen de kans dat zij geen lening zullen krijgen. Dit heeft twee oorzaken. Banken kunnen slecht de risico's per individu inschatten. Daarnaast wordt menselijk kapitaal niet geaccepteerd als onderpand omdat het niet overgedragen kan worden. Als commerciële banken geen studieleningen willen aanbieden zou dat er toe kunnen leiden dat minder mensen gaan studeren dan maatschappelijk gezien wenselijk is. De overheid kan dit falen van de kapitaalmarkt tegengaan door studieleningen aan te bieden.

Aan studeren zijn risico's verbonden die moeilijk te verzekeren zijn. Studenten weten niet zeker wat hun inkomensontwikkeling na afronding van de studie zal zijn en hoe de arbeidsmarktsituatie dan zal zijn. Daarnaast kunnen andere risico's een rol spelen, zoals onzekerheid over de eigen capaciteiten of over de onderwijskwaliteit. Voor dit soort risico's bestaat geen verzekeringsmarkt. Risico ontmoedigt onderwijsinvesteringen en leidt tot een lagere deelname aan hoger onderwijs dan maatschappelijk gezien wenselijk is. De overheid kan dit tegengaan door een verzekeringselement in te bouwen in de studiefinanciering.

Externe effecten

Als iemand een opleiding in het hoger onderwijs heeft gevolgd kan dit ook voordelen opleveren voor anderen. Zo is het mogelijk dat hoger opgeleiden de productiviteit van lager opgeleiden verhogen, bijvoorbeeld doordat zij snel leren met nieuwe technologie om te gaan en dit overdragen aan lager opgeleiden. Bij dit soort 'spillovers' kan sprake zijn van positieve externe effecten van hoger onderwijs. De maatschappelijke opbrengsten van hoger onderwijs kunnen zo hoger zijn dan de private opbrengsten. Individuen zullen echter bij de beslissing om deel te nemen aan hoger onderwijs geen rekening houden met de voordelen die anderen daaraan ontleen. De overheid kan in dat geval de welvaart bevorderen door via subsidies de deelname

²⁴ Onderwijs voldoet namelijk niet aan de kenmerken van een collectief goed: niet-uitsluitbaarheid en non-rivaliteit. Leerlingen kunnen in principe van deelname aan onderwijs worden uitgesloten. Tijd en aandacht van docenten zijn maar voor één of enkele leerlingen tegelijk beschikbaar.

aan hoger onderwijs te stimuleren.²⁵ Veel onderzoek is en wordt gedaan naar externe effecten van onderwijs. De meeste studies vinden echter, bij het huidige niveau van onderwijssubsidies, geen aanwijzingen voor verschillen tussen sociale en private rendementen van hoger onderwijs.²⁶ Voor de Verenigde Staten is berekend dat het sociale rendement ongeveer één derde hoger zou moeten zijn dan het private rendement om het niveau van de onderwijssubsidies te rechtvaardigen. Als de externe effecten van onderwijs inderdaad beperkt zijn betekent dit dat de subsidies in de Verenigde Staten te genereus zijn.²⁷

Belastingverstoringen

Belastingen, die studenten na hun afstuderen over het extra inkomen moeten betalen, verminderen de private opbrengsten van hun studie. Progressieve belastingheffing kan tot te lage deelname aan onderwijs leiden omdat de individuele baten relatief sterk worden afgeroomd. Subsidieering kan deze verstoring wegnemen en daarmee de welvaart verhogen. Recent onderzoek suggereert dat de feitelijke onderwijssubsidies hoger zijn dan nodig is om deze verstoring tegen te gaan.²⁸

Niet-economische argumenten

De overheid kan ook om niet-economische redenen willen ingrijpen in de markt voor hoger onderwijs. Zo kan gestreefd worden naar een meer gelijke inkomensverdeling. Het vergroten van de deelname aan hoger onderwijs kan de inkomensverschillen tussen lager en hoger opgeleiden verkleinen. Als het aanbod van hoger opgeleiden toeneemt, zullen de lonen van hoger opgeleiden afnemen en zal het verschil met de lonen van lager opgeleiden kleiner worden. Subsidies aan hoger onderwijs kunnen zo leiden tot een vlakkere inkomensverdeling. Progressieve belastingen zijn echter voor dit doel een efficiënter instrument omdat daarmee de inkomensongelijkheid bij de bron wordt aangepakt.

Een meer paternalistisch argument voor overheidsinterventie betreft verschillen in individuele voorkeuren. Het is mogelijk dat studenten met een lagere sociaal-economische achtergrond de toekomstige opbrengsten van studeren te laag waarderen, omdat zij bijvoorbeeld over onvoldoende of incorrecte informatie beschikken. De overheid zou dit kunnen willen corrigeren. Het verstrekken van betere informatie over de voordelen van een opleiding in het hoger onderwijs is in dat geval de meest efficiënte benadering. Het verstrekken van subsidies voor bepaalde doelgroepen is een alternatieve benadering.

²⁵ Niet elke 'spillover' is een reden voor subsidieering. Als bijvoorbeeld hoger opgeleiden de productiviteit van lager opgeleiden binnen een bedrijf bevorderen, is het aannemelijk dat deze 'spillovers' in de beloning van hoger opgeleiden tot uitdrukking zullen komen.

²⁶ Zie bijvoorbeeld Krueger, A.B. and M. Lindahl, 2001, 'Education for growth: why and for whom?', *Journal of Economic Literature*, 39, 1101-1136, of Temple, J., 2000, 'Growth effects of education and social capital in the OECD', Oxford University.

²⁷ Heckman, J. J., and P. J. Klenow (1998). 'Human Capital Policy', in: Boskin, Michael (ed.). *Policies to Promote Human Capital Formation*, Hoover Institution.

²⁸ Zie Ewijk, C. van, and P.J.G. Tang (2000), 'Efficient progressive taxes and education subsidies', CPB Research Memorandum no. 170, en Bovenberg, A.L. and B. Jacobs, 2001, 'Redistribution and education subsidies are Siamese twins', CEPR Discussion Paper no. 3309.

6.3 Het huidige stelsel versus een sociaal leenstelsel

Het overgrote deel van de kosten van het Nederlands hoger onderwijs wordt gedragen door de overheid. Dit betreft allereerst de directe bekostiging van opleidingen. Daarnaast kent het stelsel van studiefinanciering subsidie-elementen: een basisbeurs voor alle studenten en een aanvullende beurs voor studenten met minder draagkrachtige ouders. Studenten betalen voor hun opleiding via collegegelden en hebben verder de mogelijkheid om te lenen voor hun levensonderhoud en de kosten van de studie. De totale rijksbijdrage bedraagt naar schatting 88 procent van de gemiddelde kosten. Het is de vraag of dit grote gewicht van subsidies in de financiering van het Nederlands onderwijs doelmatig is.

De doelmatigheid van de financiering van het hoger onderwijs hangt af van de beleidsinstrumenten die worden ingezet voor de verschillende vormen van marktfalen. Zo is bijvoorbeeld het aanbieden van leningen weinig effectief (en weinig efficiënt) voor het internaliseren van 'spillovers' van hoger opgeleiden naar lager opgeleiden. De individuele afweging van kosten en baten wordt daardoor immers niet anders. Minder evident is dat subsidies niet optimaal zijn om de problemen rond lenen en verzekeren tegen te gaan. In Nederland worden subsidies voor hoger onderwijs, zoals niet-kostendekkende collegegelden en studiebeurzen, vaak gerechtvaardigd vanwege toegankelijkheid, dat wil zeggen als correctie op het falen van kapitaal- en verzekeringsmarkten. Subsidies kunnen weliswaar de toegankelijkheid bevorderen maar zijn voor dit doel geen efficiënte beleidsreactie. Er worden immers ook subsidies verstrekt aan studenten die zelf in staat zijn om hun studie te bekostigen. Een gerichte subsidieverstrekking, bijvoorbeeld in de vorm van beurzen voor studenten met minder draagkrachtige ouders, kan dit vermijden. Maar ook deze reactie is niet optimaal omdat de problemen ook zonder subsidie kunnen worden opgelost, namelijk door het aanbieden van een lening en/of verzekering voor het volgen van een studie. Nadeel van een gerichte beurs is bovendien dat daarmee de prikkels voor ouders om te sparen voor de opleiding van hun kinderen worden verminderd.²⁹ Subsidies zijn ook een gebrekkig instrument om het falen van de verzekeringsmarkt op te lossen. De risico's verbonden aan studeren worden immers niet verkleind.

Problemen rond toegankelijkheid komen in principe neer op problemen bij het lenen voor een studie of het niet kunnen verzekeren van de risico's. Deze problemen kunnen worden opgelost door het aanbieden van een studielening en een verzekering tegen de risico's van studeren. Dit is de kern van een sociaal leenstelsel. Bij een dergelijk stelsel schiet de overheid de kosten van de studie en van levensonderhoud voor met een lening. In beginsel wordt over de studielening marktconforme rente betaald. Hoger opgeleiden betalen de studielening na afloop van hun studie terug. Het kapitaalmarktprobleem, het niet kunnen lenen bij een commerciële bank, wordt hiermee opgelost.

²⁹ Onderzoek voor de VS laat zien dat de besparingen van ouders tot de helft gereduceerd worden als subsidies voor hoger onderwijs afhankelijk zijn van ouderlijk inkomen, zie Feldstein, M., 1995, 'College scholarship rules and private savings', *American Economic Review*, 85, 552-566.

Het sociaal leenstelsel bevat ook een verzekeringselement. Terugbetalingen zijn gekoppeld aan het verdiende inkomen via een aflossingsvrij drempelinkomen en/of een vast percentage van het inkomen.³⁰ Als hoger opgeleiden een laag inkomen hebben hoeven zij minder of niets terug te betalen. De studieschuld hoeft alleen te worden afgelost als het inkomen hoog genoeg is, dat wil zeggen als de investering in hoger onderwijs voldoende rendeert. De aflossing eindigt als de studielening is terugbetaald. Voor de verzekering dient ook een risicopremie te worden betaald. Dit kan via een risico-opslag op de rente van de lening. De risico's van niet afbetalen van studieschulden kunnen volledig worden gedekt door studenten, maar de overheid kan hieraan ook meebetalen.³¹ Het risico dat sommigen hun schuld niet kunnen aflossen wordt zo afgedekt. Dit dient om de leenangst onder studenten weg te nemen (of in ieder geval te verminderen). De ervaringen in Australië laten zien dat dit kan lukken. Na invoering van een sociaal leenstelsel nam 70% van de Australische studenten een lening terwijl de deelname aan het hoger onderwijs nauwelijks afnam. Het verzekeringsmarktprobleem kan op deze wijze worden ondervangen.

Een sociaal leenstelsel is een effectiever en efficiënter instrument dan het verstrekken van subsidies. De voordelen van een dergelijk stelsel zijn dat geen 'onnodige subsidies' worden verstrekt en het falen van de verzekeringsmarkt wordt aangepakt. Een sociaal leenstelsel maakt het mogelijk het profijtbeginsel (verder) toe te passen zonder dat de toegankelijkheid van het hoger onderwijs wordt bedreigd.

6.4 Mogelijke consequenties van een sociaal leenstelsel voor Nederland

Stel dat Nederland een sociaal leenstelsel zou introduceren. Wat zijn dan de consequenties? Welk deel van het inkomen dat studenten na hun studie verdienen moet dan dienen als terugbetaling? En wat zijn de financiële gevolgen voor de overheid? Eén en ander hangt af van de vormgeving van het sociaal leenstelsel (hoe is de terugbetaling geregeld en wie draagt de kosten van het niet-terugbetalen van de lening), de hoogte van het inkomen van studenten en de kosten van de opleiding. Aan de hand van een simulatiemodel gebaseerd op de verdiende lonen van hoger opgeleiden in 1997 zijn de te verwachten consequenties van een sociaal leenstelsel nagegaan.³² Drie mogelijke uitwerkingen van een sociaal leenstelsel worden besproken: een stelsel zonder risicodeling, een stelsel met volledige risicodeling onder studenten en een stelsel waarbij ook de overheid meedeelt in de risico's.

³⁰ In het navolgende wordt uitgegaan van een uniform tarief. In principe kan gekozen worden voor differentiatie van tarieven, bijvoorbeeld naar opleiding of naar inkomen.

³¹ Australië heeft een sociaal leenstelsel ingevoerd waarin de aflossingsrisico's geheel uit de algemene middelen worden gefinancierd. In dat geval subsidieert de overheid feitelijk het verzekeringselement van een studielening. De structuur van de inkomstenbelasting in Australië wijkt niet sterk af van die in Nederland. De twee hoogste tarieven zijn daar respectievelijk 42% en 47%.

³² Voor een nadere toelichting op het simulatiemodel, zie Jacobs, B. 2002, 'An investigation of education finance reform: Graduate taxes and income-contingent loans in the Netherlands', CPB Discussion Paper, no. 9.

Financiering hoger onderwijs

In 1997 kost een opleiding in het HBO gemiddeld 8900 euro. Daarvan ontvangt een instelling 5500 euro via bekostiging en collegegelden en een student 3400 euro via studiefinanciering. Uiteindelijk betaalt de overheid 7900 euro van de totale kosten (van de instelling en van de student) en betaalt de deelnemer 1000 euro (het collegegeld). De bedragen voor een opleiding in het WO zijn vergelijkbaar. Bedragen voor meer recente jaren wijken niet sterk af. De tabel toont gegevens voor 1997 omdat de modelsimulaties betrekking hebben op dat jaar.

Financiering hoger onderwijs (in bedragen van 1997 x 1000 Euro)

		Instelling dtd Euro	Student	Totaal	Aantal studenten x 1000
Gemiddelde uitgaven per opleiding	HBO	5,5	3,4	8,9	268
	WO	5,0	3,5	8,5	156
		Publiek	Privaat	% publiek	
Financiering uitgaven per opleiding	HBO	7,9	1,0	89	
	WO	7,4	1,1	87	

Bron: Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in kerncijfers, 2001.

Financiële gevolgen voor studenten

Het inkomen dat studenten verdienen gedurende hun beroepsloopbaan hangt onder andere af van het niveau van de opleiding (HBO of WO) en van de gevolgde studierichting. Ook verdienen mannen gedurende hun beroepsloopbaan meer dan vrouwen. Voorts zijn er verschillen in de kosten per opleiding. Dit betekent dat de financiële consequenties van de introductie van een sociaal leenstelsel anders kunnen zijn voor HBO'ers en WO'ers, mannen en vrouwen en zullen variëren naar gekozen opleiding. Om een indruk te krijgen van de orde van grootte van de terugbetalingslast zijn in tabel 6.1 voor twee opleidingen simulatieresultaten gegeven voor een leenstelsel zonder risicodeling.³³ In dat geval lost elke student de eigen lening geheel af. In tabel 6.1 is gerekend met een sterke vermindering van de overheidssubsidies, namelijk van 88% naar 25% van de gemiddelde kosten van een opleiding. Er wordt geen inkomensdrempel voor de terugbetaling gehanteerd.

Een vrouw die economie heeft gestudeerd in het WO, moet 2,3 procent van het inkomen na de studie terugbetalen, indien zij tot de 20% best verdienende vrouwen met een economie-opleiding behoort. De terugbetalingslast is veel hoger voor een vrouw afgestudeerd in de sector gedrag en maatschappij van het HBO die behoort tot de minst verdienende 20%. Deze vrouw betaalt 18,2 procent van haar levensinkomen terug. Naarmate de overheid meer bijdraagt, wordt dit minder, bij een subsidie van 50% van de opleidingskosten betaalt zij 12,2 procent en bij een subsidie van 75% is dit 6,1 procent (niet in tabel 6.1).

³³ De gevolgen voor alle opleidingen zijn te vinden in Jacobs (2002), op cit.

Tabel 6.1 Terugbetalingslast van twee opleidingen bij leenstelsel zonder risicodeling, bij 25% subsidie								
Positie inkomensverdeling (%)	Economie				Gedrag & Maatschappij			
	WO		HBO		WO		HBO	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Positie inkomensverdeling (%)	% van inkomen na studie							
0-20	4,3	7,8	5,6	14,8	6,4	11,4	7,5	18,2
21-40	3,1	5,4	4,0	10,0	4,7	7,9	5,3	12,3
41-60	2,5	4,2	3,2	7,6	3,7	6,2	4,2	9,3
61-80	2,0	3,3	2,5	5,7	3,0	4,8	3,3	7,1
81-100	1,4	2,3	1,8	3,9	2,1	3,3	2,4	4,7

Een gewoon leenstelsel wordt een sociaal leenstelsel als ook een verzekeringselement wordt ingebouwd. De verzekeringspremie kan eenvoudig een risico-opslag op de rente zijn. Deze opslag dekt het risico dat de schuld niet wordt afgelost. De hoogte van de risico-opslag hangt af van de verdeling van de risico's: wordt het risico volledig door studenten gedragen of ook door de overheid (publieke middelen)? Tabel 6.2 geeft de terugbetalingstarieven in een sociaal leenstelsel waarin de risico's volledig gedragen worden door de studentenpopulatie (de overheid deelt niet mee). Anders dan in tabel 6.1, wordt een vast tarief gehanteerd voor iedereen.³⁴ De tarieven zijn bepaald bij drie subsidieniveau's. De aflossing van de schuld geschiedt naar rato van het inkomen. Een deel van de hoger opgeleiden zal de studieschuld (inclusief risico-opslag) volledig aflossen, een ander deel zal dit niet volledig doen, namelijk als het tarief inclusief de risico-opslag te laag is gezet. De risico-opslag zorgt ervoor dat de overheid niet tekort komt. Hoger opgeleiden die alles aflossen betalen dus meer terug dan alleen de kosten van hun eigen studie.

Tabel 6.2 Terugbetalingstarieven en besparing bij sociaal leenstelsel met volledige risicodeling onder studenten						
Opslag voor verzekeringspremie	Terugbetalingstarieven			Besparingen overheid		
	1%	2%	4%	bruto	netto	
Subsidie (% totale opleidingskosten)	% van inkomen na studie			mld euro		
25%	7,5	5,8	4,8	2,3	1,8	
50%	4,9	3,8	3,2	1,4	1,2	
75%	2,4	1,9	1,6	0,5	0,2	

Bij een risico-opslag van 1 procent en een subsidie van de overheid van 25% bedraagt het terugbetalingstarief 7,5 procent van het totale inkomen na de studie. Tabel 6.2 laat zien dat bij een hoog terugbetalingstarief een kleinere risico-opslag op de rente volstaat. In dat geval worden studieschulden in snel tempo afgelost. Bij lagere terugbetalingstarieven hebben meer mensen nog niet hun volledige schuld afgelost als ze 65 jaar zijn.³⁵ Daardoor zijn hogere risico-

³⁴ Dit weerspiegelt de risicodeling. In beginsel kan het tarief ook worden gedifferentieerd, bijvoorbeeld naar opleiding.

³⁵ In het model is ervan uitgegaan dat de terugbetaling loopt tot 65 jaar.

opslagen nodig. De terugbetalingsrisico's zijn in een sociaal leenstelsel aanzienlijk kleiner dan in een gewoon leenstelsel. Indien bijvoorbeeld een sociaal leenstelsel wordt ingevoerd met een risico-opslag van 2% dan geldt, bij een subsidie van 25%, een terugbetalingstarief van 5,8% voor iedereen. De vrouw, die in het hiervoor besproken voorbeeld te maken kreeg met een tarief van 18,2 procent, betaalt in dit geval ook 5,8 procent terug. Door dit verzekeringsaspect kan sterke risicoaversie van studenten worden ondervangen. Als de overheid bereid is om, naast de directe opleidingssubsidies, de kosten van niet-terugbetalen voor haar rekening te nemen zullen de tarieven in tabel 6.2 verder dalen.

Financiële gevolgen voor de overheid

De financiële gevolgen voor de overheid van de introductie van een sociaal leenstelsel hangen af van de hoogte van de subsidie voor hoger onderwijs, de terugbetalingsregeling en de mate waarin de overheid bereid is te delen in de risico's. Als de overheid niet meedeelt in de risico's bestaat de besparing uit de vermindering van de subsidies. Dit zijn de bedragen rechts in tabel 6.2. Het verschil tussen bruto en netto besparingen komt voort uit de veranderingen in het arbeidsaanbod als gevolg van de introductie van het sociaal leenstelsel. Invoering van een sociaal leenstelsel komt neer op een verhoging van het marginale belastingtarief voor hoger opgeleiden. Dit kan van invloed zijn op hun arbeidsparticipatie. Het hogere marginale tarief maakt werken minder aantrekkelijk ten opzichte van vrije tijd, waardoor het arbeidsaanbod afneemt. Daar staat tegenover dat de vraag naar vrije tijd daalt als het inkomen afneemt. Empirisch onderzoek laat zien dat veranderingen in het arbeidsaanbod meestal klein zijn bij wijzigingen van lonen of belastingtarieven.³⁶ Dit neemt niet weg dat de overheid, zelfs bij een geringe daling van de arbeidsparticipatie, een aanzienlijke hoeveelheid belastinginkomsten kan mislopen. Het verschil tussen bruto en netto besparingen kan daarom aanzienlijk zijn. Als de besparingen van de overheid worden teruggesluisd in de vorm van lastenverlichting kan het effect op de arbeidsparticipatie teniet worden gedaan. In principe is het mogelijk om hoger opgeleiden geheel te compenseren voor de verhoging van de private bijdragen. Doordat minder publieke middelen nodig zijn hoeven ook minder verstorende belastingen te worden geheven. Uiteindelijk resulteert dan een stijging van de welvaart.

Als de overheid bij een sociaal leenstelsel wel meedeelt in de risico's nemen de besparingen af. In tabel 6.3 zijn de besparingen berekend afhankelijk van het subsidiepercentage, de risico-opslag en het terugbetalingstarief.

³⁶ Zie tabel 4.1 in Graafland, J.J., R.A. de Mooij, A.G.H. Nibbelink, en A. Nieuwenhuis, 2001, *Mimicing tax policies and the labour market*, Elsevier, Noord Holland.

Tabel 6.3 Besparingen bij sociaal leenstelsel als de overheid meedeelt in risico's							
Terugbetalingstarief		2%	2%	2%	4%	4%	4%
risico-opslag		0%	2%	4%	0%	2%	4%
subsidie (% kosten opleiding)	besparing	mld euro					
50%	bruto	0,7	0,8	0,8	1,1	1,5	1,8
	netto	0,5	0,5	0,6	0,6	1,0	1,2
25 %	bruto	0,7	0,8	0,8	1,5	1,8	2,0
	netto	0,5	0,5	0,5	1,0	1,3	1,5

De simulaties laten zien dat de overheid grotere besparingen kan realiseren bij hogere terugbetalingstarieven. Opvallend is dat de besparingen niet sterk verschillen naar subsidieregime. Dit komt doordat bij het lage subsidieregime grote delen van uitstaande schulden niet worden terugbetaald. Die komen dan voor rekening van de overheid. Bij een subsidieregime van 50% worden alle schulden terugbetaald bij een terugbetalingstarief van 4% en een risico-opslag van 2% of hoger (niet in tabel 6.3).

6.5 Andere mogelijke reacties van onderwijsdeelnemers

Toegankelijkheid

Toegankelijkheid betekent dat alle potentiële studenten met voldoende capaciteiten kunnen gaan studeren, ongeacht hun sociaal-economische achtergrond. Uitgaande van deze definitie leidt de introductie van een sociaal leenstelsel niet tot een vermindering van de toegankelijkheid. Iedereen met voldoende geschiktheid, ongeacht sociaal-economische achtergrond, komt in aanmerking voor een lening en een verzekering tegen het niet kunnen terugbetalen van deze lening. Toegankelijkheid wordt vaak verward met prijsgevoeligheid. De introductie van een sociaal leenstelsel kan gepaard gaan met hogere private bijdragen van studenten. Door deze prijsverhoging kunnen sommige studenten besluiten niet meer deel te nemen aan hoger onderwijs. In dat geval gaat het echter niet om de toegankelijkheid van het hoger onderwijs maar om de prijsgevoeligheid van de studiekeuze.

Prijsgevoeligheid

Bij hogere private bijdragen zullen minder studenten instromen in het hoger onderwijs. De empirische literatuur suggereert dat deze daling niet groot zal zijn. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de hoge private opbrengsten van studeren. Het financieel rendement op een (nominaal) jaar wetenschappelijk onderwijs bedroeg in 1997 gemiddeld bijna 11 procent, en voor een jaar hbo bijna 9 procent.³⁷ Daarnaast lijkt hoger onderwijs ook tal van niet-financiële voordelen op te leveren voor de deelnemer, bijvoorbeeld in de zin van kwaliteit van werk en

³⁷ Schatting op basis van het Loon Structuur Onderzoek (LSO) 1997. In de schatting zijn alleen de gedeelde inkomens als kosten van studeren meegenomen (standaard Mincer-vergelijking).

gezondheid. Overigens is het bij al deze effecten niet duidelijk in hoeverre dit daadwerkelijk oorzakelijke effecten zijn van hoger onderwijs.

Nederlandse studies naar prijsgevoeligheid van de deelname aan hoger onderwijs vinden dat de totale instroom in het hoger onderwijs nauwelijks verandert bij prijsverhogingen.³⁸ Ook de ontwikkelingen in de jaren negentig duiden op een geringe prijsgevoeligheid. In deze periode zijn de private bijdragen aan hoger onderwijs substantieel toegenomen: de collegegelden zijn verhoogd en, waarschijnlijk nog belangrijker, het recht op studiefinanciering is beperkt van 6 jaar naar 4 jaar. Ondanks deze prijsverhogingen is de deelname aan hoger onderwijs in deze jaren gestegen. In Australië heeft de introductie van private bijdragen niet geleid tot een noemenswaardige daling van de instroom in het hoger onderwijs. En ook in de Verenigde Staten worden geringe effecten gevonden van prijsverhogingen op de onderwijsdeelname. Een verschil met Nederland is dat het absolute niveau van de collegegelden in de VS aanzienlijk hoger is. Bovendien is het toelatingssysteem van instellingen daar anders dan in Nederland.

De empirische literatuur laat zien dat de zogenoemde prijselasticiteit van studeren klein is maar niet nul hoeft te zijn. Naar verwachting zal de introductie van een sociaal leenstelsel met verhoging van private bijdragen tot enige daling van de deelname aan hoger onderwijs kunnen leiden. Voor de beoordeling is het dan belangrijk welke studenten niet meer instromen. Als dit vooral studenten zijn met een grote kans op studie-uitval heeft verhoging van private bijdragen geleid tot positieve selectie. Als het vooral gaat om getalenteerde studenten is de uitkomst niet efficiënt, omdat potentieel rendabel menselijk kapitaal niet wordt opgebouwd. Het is echter niet waarschijnlijk dat juist deze studenten niet meer zullen deelnemen omdat zij hoge verwachtingen mogen hebben over de opbrengsten van studeren. Het risico dat deze groep niet meer zal deelnemen, kan echter niet geheel worden uitgesloten. Daarom verdient het aanbeveling om bij de introductie van een sociaal leenstelsel de vinger aan de pols te houden door veranderingen in de deelname nauwlettend te monitoren. Mochten ongewenste uitkomsten zich toch voordoen dan kan overwogen worden het sociaal leenstelsel aan te vullen met specifieke subsidies voor 'risicogroepen'.

Bijwerkingen van verzekeringen

Net als bij andere verzekeringen bestaat de kans dat 'goede risico's', in dit geval studenten die verwachten later een hoog inkomen te verwerven, niet willen meedoen aan het sociaal leenstelsel (averechtse selectie). Zij zullen het soms niet nodig vinden om een verzekering af te sluiten. Als deze goede risico's niet meedoen aan de verzekering blijven de slechte risico's achter en zal de aanbieder van de verzekering de premies moeten verhogen. Met als gevolg dat weer andere risico's niet zullen deelnemen aan de verzekering en het stelsel onhoudbaar wordt.

³⁸ Voor een overzicht van de literatuur zie CPB (2002), *De Pijlers onder de Kenniseconomie, opties voor institutionele vernieuwing*, Den Haag, p. 98. of Jacobs (2002), op cit.

De gebruikelijke remedie hiertegen is de verplichte verzekering. Alle studenten zouden dan verplicht worden om de risicopremie te betalen. De verplichting heeft niet betrekking op het leendeel. Het verplichtende karakter van de verzekering kan mogelijk als nadeel worden gezien. Een andere mogelijkheid is om, net als in het huidige stelsel, er voor te kiezen dat de overheid (een deel van) de kosten van niet-terugbetaling draagt.

Het verzekeringselement van het sociaal leenstelsel kan, net als bij andere verzekeringen, ongewenst gedrag uitlokken ('moral hazard'). Studenten of afgestudeerden kunnen er voor kiezen zich minder in te spannen omdat ze financiële risico's kunnen afwentelen op medestudenten of op de belastingbetaler. Dit kan worden tegengegaan door het invoeren van bijvoorbeeld strikte temponormen (geen lening voor studenten die niet studeren) of differentiatie van terugbetalingstarief naar studielengte (langer gestudeerd betekent hoger tarief).

Internationale mobiliteit

De internationale mobiliteit van studenten kan de komende jaren toenemen onder invloed van voortgaande internationalisering. Zo zal invoering van de Bachelor-Master structuur tot grotere transparantie op de Europese markt voor hoger onderwijs leiden. Studenten kunnen dan gemakkelijker (een deel van) hun opleiding aan een buitenlandse instelling volgen. Een verhoging van private bijdragen voor hoger onderwijs kan ervoor zorgen dat minder buitenlanders in Nederland willen studeren en Nederlandse studenten vaker een opleiding in het buitenland gaan volgen. Gezien de lage prijsgevoeligheid van de onderwijsdeelname (en de hoge verhuiskosten) is dit effect voor Nederlandse studenten waarschijnlijk zeer gering. Als buitenlandse studenten, na afloop van hun studie, Nederland weer verlaten kunnen problemen ontstaan met de terugbetaling, zoals die binnen een sociaal leenstelsel gebruikelijk is. Hiervoor is nadere afstemming nodig tussen landen. Er zou bijvoorbeeld afgesproken kunnen worden dat de schuld van buitenlandse studenten, bij terugkeer naar hun eigen land, wordt overgenomen door de betreffende overheid. Ook nu al bestaan er verdragen om schulden in het buitenland te innen. Een nog betere afstemming zou kunnen worden bereikt als ook andere landen zouden besluiten om een sociaal leenstelsel in te voeren.

Bijlagen

De cijfers in de A-bijlagen sluiten aan bij de Nationale Rekeningen 2002.

Met uitzondering van bijlage A10 is de reeksbreuk in 1995 als gevolg van de revisie van Nationale Rekeningen weggewerkt. Alle jaren zijn nu conform de huidige definities. In aansluiting bij internationale afspraken over de systematiek van de Nationale Rekeningen is het CPB bij de waardering van de toegevoegde waarde overgegaan van het begrip ‘factorkosten’ op ‘basisprijzen’. Het verschil zit in de manier waarop wordt omgegaan met niet-productgebonden belastingen en subsidies, die wel deel uitmaken van factorkosten, maar niet van basisprijzen. De nieuwe waarderingsgrondslag heeft gevolgen voor de volume- en prijsontwikkeling van de productie marktsector, zoals deze bijvoorbeeld in de kerngegevens tabel en bijlage A4 worden gepubliceerd. Ook afgeleide reeksen voor bedrijven en de marktsector, zoals de arbeidsproductiviteit en de reële arbeidskosten, kunnen door de overgang met enkele tienden van procentpunten veranderen.

De contractloonstijging in de marktsector (bijlage A4 en A6) is voortaan gebaseerd op de definitie van het CBS en niet meer op die van de Arbeidsinspectie. Het betreft de jaarommutatie van de indexreeks maandlonen inclusief bijzondere beloning, die ook gepubliceerd wordt in de Sociaal Economische Maandstatistiek. De wijzigingen in de loonstijgingen zijn voor de meeste jaren beperkt. Een uitgebreide beschrijving van de verschillen tussen deze reeksen is te vinden in het memorandum ‘Collectieve loonstijgingen volgens twee statistieken’, gepubliceerd op de website van het CPB (<http://www.cpb.nl/nl/pub/memorandum/46/>).

In bijlage A6 worden voortaan nieuwe reeksen voor de replacement rate en werkgevers- en werknemerswag weergegeven. Om een zo representatief mogelijk beeld te geven van deze kengetallen worden nu in eerste instantie wagen en replacement rates berekend voor vier verschillende huishoudtypen, gedifferentieerd naar loonhoogte (minimum, minimum plus, modaal en 2x gemiddeld). Deze worden vervolgens gewogen naar rato van het aandeel in de werkende beroepsbevolking. De cijfers die tot nu toe werden gepubliceerd waren minder representatief. Een uitgebreide beschrijving van de samenstelling van deze reeksen, en de verschillen met de oude cijfers is te vinden in het memorandum ‘Lange reeksen voor replacement rates en wagen’ op de website van het CPB (<http://www.cpb.nl/nl/pub/memorandum/45/>).

De cijfers voor Nederland in de B-bijlagen kunnen door definitieverschillen afwijken van die elders in deze publicatie. De cijfers voor Duitsland hebben voor de gehele periode betrekking op de Bondsrepubliek in de huidige samenstelling. De gegevens vóór 1991 zijn CPB-schattingen. In bijlage B2 zijn de Nationale Rekeningendata van de Europese landen vanaf 1996 volgens de nieuwe ESA-definitie.

Als industrielanden worden aangeduid West-Europa (EU + Zwitserland en Noorwegen), Canada, de Verenigde Staten, Japan, Australië en Nieuw-Zeeland.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 2003 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2003 in prijzen 2003
Beloning werknemers	231,86	– 1¼	229,13	4	238,19
Bedrijven	193,83	– 1½	190,68	4	198,30
Overheid	38,03	1	38,45	3¾	39,89
Exploitatieoverschot (netto)	92,51				92,97
Afschrijvingen	69,58	3	71,68	1¼	72,66
Bedrijven	59,65	3¾	61,55	1¼	62,28
Overheid	9,93	2	10,13	2½	10,38
Belastingen	58,82				60,77
Productgebonden	53,90				55,59
Niet-productgebonden	4,92				5,19
Subsidies	8,12				7,76
Productgebonden	3,92				4,02
Niet-productgebonden	4,20				3,73
Bruto binnenlands product marktprijzen	444,65	0	444,20	2¾	456,83
Invoer	256,11	1½	260,11	– 2½	253,37
Goederen	211,44	1½	214,56	– 3	208,37
Diensten	44,67	2	45,55	– 1¼	45,00
Finale bestedingen	700,76	½	704,31	¾	710,20
Betaalde primaire inkomens	51,70				54,00
Betaalde inkomensoverdrachten	9,76				10,27
Saldo lopende transacties met het buitenland	9,49				10,73
Totaal	70,95				75,00

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2003 in prijzen 2003
Consumptieve bestedingen	330,76	$\frac{1}{4}$	331,51	$2\frac{1}{2}$	339,60
Huishoudens	221,69	0	221,64	2	226,08
Overheid	109,07	$\frac{3}{4}$	109,87	$3\frac{1}{4}$	113,52
Uitkeringen in natura	35,56	$2\frac{3}{4}$	36,57	$2\frac{1}{2}$	37,52
Lonen	46,69	$\frac{1}{2}$	46,88	$3\frac{3}{4}$	48,58
Overig	26,82	$-1\frac{1}{2}$	26,42	$3\frac{3}{4}$	27,42
Investerings vaste activa	92,16	$-1\frac{1}{2}$	90,81	$1\frac{3}{4}$	92,38
Bedrijven	80,01	- 2	78,43	$1\frac{1}{2}$	79,70
Woningen	26,40	$1\frac{3}{4}$	26,84	$3\frac{3}{4}$	27,72
Overige vaste activa	53,61	$-3\frac{3}{4}$	51,59	$\frac{3}{4}$	51,98
Overheid	12,15	2	12,38	$2\frac{1}{2}$	12,68
Veranderingen voorraden	- 0,98		0,11		0,19
Nationale Bestedingen	421,93	0	422,43	$2\frac{1}{4}$	432,17
Uitvoer	278,83	1	281,88	$-1\frac{1}{4}$	278,03
Goederen	226,52	1	228,84	- 2	224,25
Diensten	52,30	$1\frac{1}{2}$	53,04	$1\frac{1}{2}$	53,78
Finale bestedingen	700,76	$\frac{1}{2}$	704,31	$\frac{3}{4}$	710,20
Uitvoersaldo	22,72		21,77		24,66
Ontvangen primaire inkomens	42,55				44,50
Ontvangen inkomensoverdrachten	5,68				5,84
Totaal	70,95				75,00

Bijlage A 1.2 Middelen en bestedingen 2004 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2003 in prijzen 2003	Volume- mutatie	2004 in prijzen 2003	Prijs- mutatie	2004 in prijzen 2004
Beloning werknemers	238,19	– 1	235,87	2¼	241,21
Bedrijven	198,30	– 1¼	196,03	2¼	200,44
Overheid	39,89	– ¼	39,84	2¼	40,77
Exploitatieoverschot (netto)	92,97				96,05
Afschrijvingen	72,66	2¾	74,73	¾	75,34
Bedrijven	62,28	3	64,14	¾	64,57
Overheid	10,38	2	10,59	1¾	10,77
Belastingen	60,77				62,63
Productgebonden	55,59				57,13
Niet-productgebonden	5,19				5,50
Subsidies	7,76				6,75
Productgebonden	4,02				3,30
Niet-productgebonden	3,73				3,45
Bruto binnenlands product marktprijzen	456,83	1	461,56	1½	468,48
Invoer	253,37	4½	264,85	– 2	259,63
Goederen	208,37	4¾	218,41	– 2¼	213,35
Diensten	45,00	3¾	46,44	– ¼	46,28
Finale bestedingen	710,20	2¼	726,41	¼	728,11
Betaalde primaire inkomens	54,00				56,00
Betaalde inkomensoverdrachten	10,27				11,26
Saldo lopende transacties met het buitenland	10,73				16,50
Totaal	75,00				83,76

	2003 in prijzen 2003	Volume- mutatie	2004 in prijzen 2003	Prijs- mutatie	2004 in prijzen 2004
Consumptieve bestedingen	339,60	$\frac{1}{2}$	341,17	$1\frac{1}{2}$	346,58
Huishoudens	226,08	$\frac{3}{4}$	227,58	$1\frac{1}{2}$	230,99
Overheid	113,52	0	113,59	$1\frac{3}{4}$	115,59
Uitkeringen in natura	37,52	$\frac{1}{4}$	37,66	1	38,08
Lonen	48,58	$-\frac{1}{2}$	48,35	$2\frac{1}{4}$	49,47
Overig	27,42	$\frac{1}{2}$	27,58	$1\frac{3}{4}$	28,04
Investerings vaste activa	92,38	$\frac{3}{4}$	92,98	$1\frac{1}{4}$	94,07
Bedrijven	79,70	$\frac{3}{4}$	80,30	1	81,18
Woningen	27,72	$3\frac{3}{4}$	28,77	$2\frac{1}{4}$	29,43
Overige vaste activa	51,98	$-\frac{3}{4}$	51,53	$\frac{1}{2}$	51,75
Overheid	12,68	0	12,68	$1\frac{3}{4}$	12,89
Veranderingen voorraden	0,19		1,23		1,16
Nationale Bestedingen	432,17	$\frac{3}{4}$	435,38	$1\frac{1}{2}$	441,81
Uitvoer	278,03	$4\frac{3}{4}$	291,03	$-1\frac{3}{4}$	286,30
Goederen	224,25	5	235,73	- 2	230,83
Diensten	53,78	$2\frac{3}{4}$	55,30	$\frac{1}{4}$	55,47
Finale bestedingen	710,20	$2\frac{1}{4}$	726,41	$\frac{1}{4}$	728,11
Uitvoersaldo	24,66		26,18		26,67
Ontvangen primaire inkomens	44,50				51,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	5,84				6,09
Totaal	75,00				83,76

Bijlage A2 Middelen en bestedingen, 1990-2002

	1990	1991	1992	1993	1994
	mld euro's in lopende prijzen				
Beloning werknemers	125,5	133,3	141,1	145,1	148,5
Bedrijven	102,6	109,7	116,1	119,1	122,0
Overheid	22,9	23,6	25,1	26,0	26,5
Exploitatieoverschot (netto)	60,0	61,9	61,2	59,5	67,9
Afschrijvingen	37,4	39,6	41,6	43,0	44,5
Bedrijven	30,9	32,8	34,6	35,9	37,3
Overheid	6,5	6,8	6,9	7,1	7,3
Belastingen	28,0	30,0	31,0	33,7	34,0
Subsidies	7,4	8,2	8,4	8,1	7,5
Bruto binnenlands product marktprijzen	243,6	256,5	266,5	273,2	287,5
Invoer	124,0	130,4	130,9	128,6	140,8
Goederen	106,5	110,8	109,8	106,8	118,4
Diensten	17,5	19,6	21,1	21,7	22,4
Totaal middelen	367,6	387,0	397,3	401,8	428,3
Consumptieve bestedingen	177,9	188,9	197,7	203,5	211,6
Huishoudens	120,8	128,1	132,9	136,1	142,0
Overheid	57,1	60,8	64,8	67,5	69,6
Uitkeringen in natura	15,8	17,7	19,8	20,8	21,8
Lonen	26,7	27,8	29,5	30,7	31,4
Overig	14,6	15,3	15,6	15,9	16,5
Investerings vaste activa	54,7	56,1	57,6	56,6	58,3
Bedrijven	47,6	49,0	50,3	49,2	50,7
Woningen	13,2	13,0	14,4	14,9	16,3
Overige vaste activa	34,4	36,1	35,9	34,3	34,3
Overheid	7,1	7,1	7,4	7,4	7,6
Veranderingen voorraden	2,0	1,4	1,9	- 2,1	0,1
Nationale Bestedingen	234,5	246,5	257,2	258,0	269,9
Uitvoer	133,0	140,5	140,2	143,8	158,4
Goederen	112,1	117,1	115,4	117,5	130,3
Diensten	21,0	23,4	24,7	26,3	28,1
Finale bestedingen	367,6	387,0	397,3	401,8	428,3
Uitvoersaldo	9,0	10,1	9,3	15,2	17,6
Saldo primaire inkomens	- 1,7	- 0,8	- 2,0	- 0,2	1,7
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	- 0,5	- 1,6	- 1,5	- 2,3	- 2,2
Saldo lopende rekening betalingsbalans	6,8	7,7	5,7	12,8	17,1

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
153,7	159,4	168,0	180,0	192,3	205,7	220,3	231,9
126,8	132,2	139,9	150,6	161,3	172,9	184,8	193,8
26,9	27,2	28,2	29,4	31,1	32,8	35,5	38,0
72,0	74,9	80,9	83,3	83,3	90,3	92,5	92,5
45,7	47,6	49,8	53,0	56,5	61,2	65,9	69,6
38,3	40,0	42,1	44,8	48,0	52,2	56,3	59,7
7,4	7,6	7,8	8,1	8,6	9,1	9,6	9,9
35,9	38,4	41,7	44,4	49,1	52,4	57,9	58,8
5,1	5,2	6,7	6,5	7,2	7,3	7,5	8,1
302,2	315,1	333,7	354,2	374,1	402,3	429,1	444,6
155,9	164,6	184,4	197,0	209,5	250,8	258,2	256,1
131,9	139,3	156,7	166,3	176,2	213,0	216,5	211,4
24,0	25,4	27,7	30,7	33,3	37,8	41,7	44,7
458,2	479,7	518,1	551,2	583,5	653,1	687,3	700,8
220,9	229,9	241,4	256,4	273,1	291,9	313,4	330,8
148,2	157,1	165,0	176,0	187,6	200,6	213,1	221,7
72,6	72,9	76,4	80,4	85,5	91,3	100,3	109,1
22,7	22,2	24,0	25,3	26,7	29,0	31,6	35,6
32,6	32,8	34,1	35,9	38,1	40,3	43,4	46,7
17,4	17,9	18,3	19,3	20,8	22,1	25,2	26,8
61,3	66,4	71,7	76,2	84,2	89,0	93,0	92,2
53,6	57,7	63,4	67,3	74,5	78,1	81,3	80,0
16,9	18,2	19,8	20,8	22,7	24,0	25,9	26,4
36,8	39,5	43,6	46,5	51,9	54,1	55,3	53,6
7,7	8,7	8,2	8,9	9,7	10,9	11,7	12,1
2,1	0,7	0,8	2,4	0,5	0,4	0,2	- 1,0
284,3	297,0	313,9	335,0	357,8	381,3	406,6	421,9
173,9	182,7	204,2	216,2	225,7	271,8	280,7	278,8
144,7	151,5	169,2	178,2	184,2	225,0	230,9	226,5
29,2	31,2	34,9	38,0	41,5	46,8	49,8	52,3
458,2	479,7	518,1	551,2	583,5	653,1	687,3	700,8
18,0	18,1	19,8	19,2	16,2	21,0	22,5	22,7
3,6	1,6	3,7	- 5,8	0,7	1,7	- 3,9	- 9,1
- 2,2	- 2,5	- 2,8	- 2,7	- 2,0	- 3,1	- 3,5	- 4,1
19,4	17,2	20,7	10,7	15,0	19,6	15,1	9,5

Bijlage A3 Middelen en bestedingen, 1990-2002

	1990	1991	1992	1993	1994
	volumemutaties per jaar in %				
Beloning werknemers	2,8	1,1	0,9	- 0,6	- 0,7
Bedrijven	3,5	1,7	1,4	- 0,6	- 0,6
Overheid	- 0,1	- 1,5	- 1,3	- 0,5	- 1,3
Afschrijvingen	4,4	3,9	3,3	2,8	2,6
Bedrijven	5,0	4,3	4,0	3,1	2,8
Overheid	1,9	2,1	0,1	1,6	1,1
Bruto binnenlands product marktprijzen	4,1	2,4	1,5	0,7	2,9
Invoer	3,8	4,9	1,5	0,3	9,4
Goederen	5,1	4,6	1,1	0,3	11,3
Diensten	- 4,1	6,6	3,9	0,4	0,0
Totaal middelen	4,0	3,2	1,5	0,5	5,0
Consumptieve bestedingen	3,3	2,7	1,3	0,7	1,4
Huishoudens	3,8	2,7	0,5	0,3	1,4
Overheid	2,2	2,9	2,9	1,6	1,5
Uitkeringen in natura	2,4	6,9	8,6	2,7	2,6
Lonen	1,2	0,8	1,7	1,7	0,4
Overig	3,9	2,3	- 1,6	- 0,1	2,1
Investerings vaste activa	2,7	0,5	0,7	- 3,4	2,1
Bedrijven	2,3	1,0	0,5	- 3,7	2,1
Woningen	- 3,2	- 4,7	7,0	1,1	7,7
Overige vaste activa	4,6	3,1	- 1,8	- 5,6	- 0,3
Overheid	4,9	- 2,9	1,6	- 1,4	2,1
Veranderingen voorraden (in % BBP)	- 0,1	- 0,2	0,2	- 1,6	0,7
Nationale Bestedingen	3,0	1,9	1,3	- 1,8	2,3
Uitvoer	5,6	5,5	1,8	4,8	9,6
Goederen	5,6	4,8	1,0	4,6	10,4
Diensten	5,3	9,3	5,5	5,8	6,2
Finale bestedingen	4,0	3,2	1,5	0,5	5,0

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
1,8	2,3	3,2	3,5	3,0	2,1	1,6	0,4
2,5	2,9	3,8	3,8	3,3	2,2	1,4	0,0
- 1,3	- 0,9	0,3	1,9	1,2	1,3	2,6	2,8
1,5	2,6	3,7	4,3	4,4	4,4	3,6	1,9
1,7	2,8	4,0	4,7	4,8	4,9	4,0	2,1
0,3	1,3	1,6	2,5	2,5	1,7	1,2	0,6
3,0	3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2
10,5	4,4	9,5	8,5	5,8	10,5	2,4	- 0,2
11,5	4,5	9,9	8,3	5,5	10,6	1,7	- 1,1
5,2	3,4	7,3	9,7	7,2	10,2	6,7	4,6
5,5	3,5	5,8	5,8	4,6	6,0	1,7	0,1
2,5	2,6	3,1	4,4	4,0	3,1	2,3	1,8
2,9	4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	0,8
1,5	- 0,4	3,2	3,6	2,5	2,0	4,2	3,8
2,5	- 2,6	5,0	3,0	1,1	3,5	2,8	6,2
0,9	0,3	4,4	3,6	1,8	1,8	3,1	3,2
1,5	1,1	- 1,2	4,3	5,6	0,4	8,1	1,7
3,7	6,1	6,3	4,2	7,8	1,4	- 0,1	- 4,5
4,3	5,5	8,1	3,9	8,1	0,5	- 0,6	- 5,2
0,6	3,9	5,6	1,3	4,2	- 0,2	0,8	- 3,7
6,0	6,2	9,3	5,1	9,8	0,8	- 1,2	- 5,9
- 0,2	10,8	- 5,9	6,4	5,6	8,1	3,1	0,2
0,8	- 0,4	0,1	0,4	- 0,5	0,0	- 0,1	- 0,3
3,6	2,8	3,9	4,8	4,3	2,6	1,7	0,1
8,8	4,6	8,8	7,4	5,1	11,3	1,7	0,1
9,6	4,3	8,8	7,4	4,4	11,9	1,5	- 0,5
4,9	6,1	8,9	7,4	8,5	8,7	2,6	3,1
5,5	3,5	5,8	5,8	4,6	6,0	1,7	0,1

Bijlage A4 Kerngegevens, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevante wereldhandel	4,4	3,6	4,5	0,4	9,1
Prijspeil goederenimport	- 1,9	- 0,5	- 2,0	- 3,0	- 0,4
Relevante wereldhandelsprijs	- 4,5	1,0	- 3,6	- 2,9	1,9
Olieprijs (Brent, in dollars per vat)	23,7	20,0	19,4	17,1	15,8
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen	0,5	7,3	0,5	0,4	- 2,7
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	2,9	3,6	4,1	3,2	1,6
Loonvoet marktsector	3,2	4,9	4,5	3,3	2,9
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (exclusief olie-industrie)	1,4	4,8	4,4	1,5	- 6,1
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	- 2,5	- 0,2	- 1,2	- 2,6	0,8
Consumentenprijsindex	2,5	3,1	3,2	2,6	2,7
Prijs nationale bestedingen	2,1	3,1	3,0	2,2	2,2
Volume bestedingen en productie					
Particuliere consumptie	3,8	2,7	0,5	0,3	1,4
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	4,6	3,1	- 1,8	- 5,6	- 0,3
Investeringen in woningen	- 3,2	- 4,7	7,0	1,1	7,7
Goederenexport (exclusief energie)	6,5	5,0	1,1	5,0	11,6
Goederenimport	5,1	4,6	1,1	0,3	11,3
Productie marktsector ^a	4,0	2,7	1,1	0,4	3,0
Bruto binnenlands product	4,1	2,4	1,5	0,7	2,9
Reeël nationaal inkomen	2,3	2,5	0,0	1,0	4,0
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid in arbeidsjaren (in dzd)	2,6	1,2	1,1	- 0,2	- 0,2
Werkgelegenheid in personen (>12 uur/week)	2,7	1,7	1,3	0,0	0,0
Arbeidsaanbod in personen	1,9	1,3	1,4	1,1	1,0
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	6,6	6,3	6,3	7,3	8,3
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector (% BBP)	- 5,3	- 2,7	- 4,2	- 2,8	- 3,5
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	75,8	75,6	76,7	78,0	74,7
Collectieve lastendruk (% BBP)	41,9	44,2	43,8	45,3	42,8
Diversen					
Koopkracht modale werknemer (exclusief incidenteel)	2,4	0,2	0,5	0,6	- 0,4
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	8,8	2,9	4,9	0,4	6,3
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	0,9	1,0	- 0,2	0,8	3,1
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^a	1,3	2,2	2,3	2,1	1,9
Reeël arbeidskosten marktsector ^a	1,8	2,6	2,1	1,1	1,0
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau %)	79,9	81,8	83,5	85,7	82,4
Uitvoersaldo (% BBP)	3,7	3,9	3,5	5,6	6,1
Lange rente (%)	8,9	8,7	8,1	6,4	6,9
Korte rente (%)	8,7	9,3	9,4	6,9	5,2

^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
8,7	5,9	8,7	8,0	5,1	10,6	2,0	2,5	3¼	6½
- 0,1	1,0	2,3	- 2,0	0,4	9,3	0,0	- 1,2	- 3	- 2¼
- 1,1	1,3	6,1	- 1,5	- 1,1	7,5	0,9	- 2,9	- 4¾	- 1
17,1	20,7	19,2	12,9	17,9	28,4	24,6	25,0	27¼	24
- 5,2	3,2	3,9	0,0	2,3	4,5	2,4	- 0,2	- 5	- 1½
1,4	1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,5	3,4	2¾	1½
1,3	1,1	2,3	3,9	3,7	5,1	5,6	5,0	4	2½
- 1,0	0,3	- 0,3	1,8	1,5	0,4	5,8	4,6	¾	- 2
1,5	- 0,7	2,0	- 0,6	- 2,0	5,1	1,4	- 0,6	- 2	- 1¼
2,0	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3,5	2	1½
1,7	1,6	1,7	1,8	2,4	3,8	4,9	3,7	2¼	1½
2,9	4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	0,8	0	¾
6,0	6,2	9,3	5,1	9,8	0,8	- 1,2	- 5,9	- 3¾	- ¾
0,6	3,9	5,6	1,3	4,2	- 0,2	0,8	- 3,7	1¾	3¾
10,2	4,2	9,8	7,8	5,0	12,8	0,5	0,0	1	5¼
11,5	4,5	9,9	8,3	5,5	10,6	1,7	- 1,1	1½	4¾
4,2	3,1	4,8	5,1	5,2	4,5	0,8	- 0,7	- ¾	1¼
3,0	3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2	0	1
4,6	1,8	4,9	1,2	5,3	3,5	0,1	- 1,6	¼	2¼
2,0	2,6	3,2	2,9	2,3	1,8	1,3	0,2	- 1¼	- ¾
3,1	2,4	3,0	3,3	2,7	2,8	1,7	0,8	- ¾	- ½
2,6	1,7	2,0	1,8	1,8	2,4	1,4	1,4	¾	1
7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	3,9	5½	7
- 9,1	- 1,8	- 1,1	- 0,8	0,7	2,2	0,0	- 1,6	- 2,4	- 2,4
77,2	75,2	69,9	66,8	63,1	55,9	52,9	52,4	53,5	54,3
40,6	40,8	40,7	40,3	41,7	41,5	40,0	39,5	39,4	39,3
0,8	0,6	0,3	1,7	- 0,1	1,0	6,6	0,1	- 1¼	- ¼
4,1	4,4	5,8	4,6	4,1	3,4	10,1	4,5	1¾	2
1,6	0,0	1,2	2,4	2,6	2,6	0,1	0,1	1¼	2¾
1,5	0,0	1,1	1,8	0,8	2,9	4,1	4,1	2½	1½
- 0,2	1,2	1,2	2,1	2,8	2,1	1,4	0,7	1¾	¾
81,1	81,8	81,0	81,0	82,0	82,3	83,8	84,9	86	84¾
5,9	5,7	5,9	5,4	4,3	5,2	5,2	5,1	5½	5¾
6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0	4,9	4	4
4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	1¾

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen en invoer, winstindicatoren, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	mutaties per jaar in %				
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	3,8	2,7	0,5	0,3	1,4
w.v. voedings- en genotmiddelen	2,8	0,1	1,7	- 0,6	2,0
duurzame consumptiegoederen	8,6	3,9	- 0,2	- 2,9	1,4
vaste lasten	2,5	3,1	0,0	2,9	1,8
overige goederen en diensten	1,7	2,8	0,7	1,5	1,0
uitgaven voor toerisme in buitenland	- 7,3	3,8	2,7	- 4,9	- 2,7
Uitkeringen in natura	2,4	6,9	8,6	2,7	2,6
Overige individualiseerbare overheidsconsumptie	1,3	0,6	1,8	1,3	1,2
Werkelijke individuele consumptie	3,4	3,0	1,5	0,7	1,6
Individuele besparingen	7,9	5,3	6,2	4,5	6,1
Investerings					
Totaal bedrijven (exclusief woningen)	4,6	3,1	- 1,8	- 5,6	- 0,3
w.v. machines en computers	4,6	- 2,7	- 0,7	0,0	- 1,9
bedrijfsgebouwen	4,1	7,1	- 6,7	- 14,2	- 2,7
wegvervoermiddelen	5,9	18,4	- 1,4	- 25,2	- 16,9
overige vervoermiddelen	- 10,2	4,3	- 11,5	3,2	34,2
Totaal bedrijven (exclusief woningen, overige vervoermiddelen en energiesector)	6,2	2,8	- 1,2	- 10,4	- 1,6
Woningen	- 3,2	- 4,7	7,0	1,1	7,7
Overheid	4,9	- 2,9	1,6	- 1,4	2,1
Invoer goederen					
Totaal	5,1	4,6	1,1	0,3	11,3
w.v. consumptiegoederen	7,3	6,8	- 2,3	- 5,9	5,6
investeringsgoederen	3,9	2,7	- 2,2	- 7,7	6,1
energie	- 1,3	- 2,2	1,6	2,1	3,6
overige grondstoffen en halffabrikaten	5,9	5,5	2,2	2,5	14,0
	niveaus in %				
Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector					
Kapitaalinkomensquote	20,1	18,2	16,5	14,3	17,6
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	13,7	11,4	10,2	8,8	11,8
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	10,2	9,0	8,0	7,1	9,4
Solvabiliteit ^a	45,5	44,5	43,8	44,8	46,0

^a Ongerekend banken en verzekeringswezen.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
2,9	4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	0,8	0	$\frac{3}{4}$
1,4	1,7	2,1	0,9	1,0	1,3	0,2	0,7	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
2,2	3,3	5,3	9,5	8,3	5,6	0,5	1,8	- 1	1
1,3	4,9	- 1,6	1,8	1,6	0,5	2,0	1,2	3	$3\frac{1}{4}$
4,9	4,9	4,6	5,4	5,7	4,6	2,1	0,2	- 1	- $\frac{3}{4}$
3,9	- 0,1	4,4	8,8	4,8	5,0	0,6	- 0,1	- $1\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{4}$
2,5	- 2,6	5,0	3,0	1,1	3,5	2,8	6,2	$2\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$
0,0	- 0,3	4,8	4,6	3,3	1,6	2,0	1,5	- $\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{4}$
2,6	2,8	3,4	4,6	4,2	3,4	1,6	1,5	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
5,9	4,6	5,2	3,5	1,4	- 1,7	1,6	2,1	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$
6,0	6,2	9,3	5,1	9,8	0,8	- 1,2	- 5,9	- $3\frac{3}{4}$	- $\frac{3}{4}$
6,2	13,1	12,7	0,4	8,9	- 6,1	- 3,8	- 2,7	- $7\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{4}$
1,2	- 3,2	6,7	8,7	10,6	7,0	3,0	- 8,0	- $4\frac{1}{2}$	- 7
62,3	8,1	12,7	12,4	19,8	- 7,0	- 4,9	- 22,6	- $1\frac{1}{4}$	2
- 18,2	- 22,0	- 19,9	9,6	- 12,7	60,6	- 32,0	12,7	$9\frac{3}{4}$	$12\frac{1}{4}$
10,5	5,5	8,6	11,3	13,5	0,3	- 0,4	- 7,6	- $4\frac{1}{2}$	- $1\frac{1}{4}$
0,6	3,9	5,6	1,3	4,2	- 0,2	0,8	- 3,7	$1\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{4}$
- 0,2	10,8	- 5,9	6,4	5,6	8,1	3,1	0,2	2	0
11,5	4,5	9,9	8,3	5,5	10,6	1,7	- 1,1	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{3}{4}$
6,3	8,2	3,1	7,5	8,9	8,7	4,4	2,1	- $1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{2}$
12,6	8,9	11,5	4,8	8,5	3,9	- 1,9	- 5,7	- 3	4
0,5	8,6	4,1	0,9	- 0,6	6,6	9,4	- 9,0	$2\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{2}$
13,4	3,1	11,6	9,7	5,1	12,1	0,6	- 0,1	$2\frac{1}{4}$	$5\frac{3}{4}$
18,9	18,2	19,0	19,0	18,0	17,7	16,2	15,1	14	$15\frac{1}{4}$
13,2	11,9	11,4	11,1	11,1	11,0	8,7	8,5	$7\frac{3}{4}$	$8\frac{1}{2}$
10,8	9,2	9,6	8,2	8,7	8,0	5,4	5,4	$4\frac{3}{4}$	$6\frac{3}{4}$
46,3	47,2	47,6	46,5	46,9	45,5	44,8	43,7	$43\frac{1}{2}$	$44\frac{1}{4}$

Bijlage A6 Inkomens en prijzen, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	2,9	3,6	4,1	3,2	1,6
Incidenteel	<u>- 0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>- 0,4</u>	<u>0,9</u>	<u>1,9</u>
Brutoloon	2,8	4,3	3,7	4,1	3,5
Sociale lasten werkgevers	<u>0,3</u>	<u>0,6</u>	<u>0,8</u>	<u>- 0,8</u>	<u>- 0,6</u>
Loonvoet marktsector	3,1	4,9	4,5	3,3	2,9
Loonvoet bedrijven	3,4	5,1	4,3	3,3	3,0
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,0	0,3	0,3	0,0	- 0,1
Invoer grondstoffen en diensten	- 0,3	0,2	- 0,1	- 0,3	0,1
Invoer energie	0,2	0,0	- 0,2	- 0,2	- 0,1
Indirecte belastingen	0,2	0,3	0,3	0,1	0,2
Huur	0,4	0,6	0,8	0,8	0,8
Aardgas	0,3	0,2	- 0,1	- 0,2	0,1
Kwartaire diensten	0,5	0,7	0,4	0,4	0,3
Arbeidskosten	0,1	1,0	1,1	1,1	- 0,7
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>1,0</u>	<u>- 0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>2,3</u>
Consumptieprijs	2,2	3,2	3,1	2,1	2,8
Overige prijsindices					
Consumentenprijsindex	2,5	3,1	3,2	2,6	2,7
Afgeleide index (laag tot en met 2002)	2,4	2,6	2,4	2,2	2,3
Koopkracht modaal (exclusief incidenteel)^a					
Brutoloon	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8
Effect sociale lasten		0,2	0,6	- 1,1	- 0,5
Effect loonheffing / overheveling	2,1 ^b	- 0,5	- 1,3	1,3	1,1
Effect kinderbijslag ^c	—	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>- 0,2</u>	<u>- 0,2</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	5,0	3,3	3,7	3,2	2,3
Reëel vrij beschikbaar inkomen	2,4	0,2	0,5	0,6	- 0,4
Koopkracht andere categorieën					
Modaal alleenstaand	1,2	0,3	- 0,2	0,3	- 0,2
Tweeverdieners, 1½ modaal met kinderen	.	.	.	.	.
Minimum plus 250 euro	0,7	0,0	1,4	0,8	- 0,6
Minimumuitkeringsgerechtigde	1,5	- 0,2	0,1	- 0,4	- 2,1
Idem, zonder kinderen	1,4	- 0,4	0,0	- 0,4	- 2,0
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)^d	niveaus in %				
Werknemerswig	24,0	24,2	25,1	25,3	24,9
Werkgeverswig	18,3	18,9	18,6	18,3	17,9
Replacement rate	59,7	58,9	58,8	58,8	57,7

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.^b Totaal effect van belasting- en premieheffing niet nader uitgesplitst in verband met de herziening van het belastingstelsel (Oort).^c Kinderbijslag gebaseerd op kinderen tussen 6 en 11 jaar.^d Vanaf 1996 inclusief pensioenpremies. In de periode daarvoor exclusief.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
1,4	1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,5	3,4	2¾	1½
<u>-0,8</u>	<u>0,7</u>	<u>0,7</u>	<u>0,5</u>	<u>0,7</u>	<u>1,6</u>	<u>2,5</u>	<u>0,9</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
0,6	2,6	3,0	3,6	3,6	4,8	7,0	4,4	3¼	2
<u>0,7</u>	<u>-1,5</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,0</u>	<u>0,3</u>	<u>-1,4</u>	<u>0,6</u>	<u>¾</u>	<u>¼</u>
1,3	1,1	2,4	3,9	3,7	5,1	5,6	5,0	4	2½
1,4	1,3	2,0	3,7	3,7	4,9	5,4	4,9	4	2¼
-0,2	0,2	0,5	-0,1	0,3	0,8	0,4	0,2	-¼	-¼
0,3	0,1	0,3	0,1	-0,1	0,7	0,4	-0,1	-¼	-¼
0,0	0,2	0,1	-0,3	0,2	0,6	-0,2	0,1	0	-¼
0,1	0,4	0,2	0,2	0,3	0,2	0,9	-0,1	¼	¼
0,7	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4	0,4	½	½
0,1	0,1	0,3	-0,1	-0,1	0,3	0,3	0,0	¼	-¼
0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0	0
0,1	0,7	0,7	0,8	0,7	1,3	2,6	2,2	1½	¼
<u>-0,1</u>	<u>-0,4</u>	<u>-0,7</u>	<u>0,5</u>	<u>-0,3</u>	<u>-1,2</u>	<u>-0,4</u>	<u>0,1</u>	<u>¼</u>	<u>1</u>
1,1	1,9	2,0	1,7	1,8	3,3	4,7	3,1	2	1½
2,0	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3,5	2	1½
1,6	1,2	1,9	1,7	1,7	2,1	3,6	3,4	1¾	1¼
1,4	1,7	2,3	3,1	2,9	3,2	6,5	3,4	2¾	1½
1,3	0,7	0,1	5,1	-0,8	0,0	0,9	0,1	-2¾	-¼
0,6	0,1	0,1	-4,8	0,0	-0,2	4,2	0,1	½	0
<u>-0,5</u>	<u>0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
2,8	2,6	2,5	3,5	2,1	3,5	11,4	3,6	¾	1¼
0,8	0,6	0,3	1,7	-0,1	1,0	6,6	0,1	-1¼	-¼
0,8	0,0	0,3	0,9	-0,1	0,5	5,2	-0,1	-1¼	-¼
.	.	0,5	1,4	0,1	1,0	6,5	0,2	-1¼	1
0,7	0,4	0,4	2,7	0,1	2,0	9,1	1,8	0	½
-0,1	-0,2	0,5	2,0	0,1	1,4	4,3	2,0	-¾	-½
-0,4	-0,2	0,5	1,9	0,1	0,8	3,1	0,5	-1¾	-1
24,0	24,6	24,7	24,8	25,2	25,0	22,8	22,5	23,5	23,2
18,6	18,7	18,1	17,9	18,0	18,4	17,3	17,9	18,8	19,5
57,2	56,9	56,8	56,7	56,6	56,3	54,7	54,7	54,8	54,5

Bijlage A7 Kerngegevens arbeidsmarkt^a 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
Bevolking (in dzd personen)	14952	15070	15184	15290	15383
w.v. 15-64 jaar ^b	10305	10372	10434	10490	10535
w.v. in volledig dagonderwijs	1144	1141	1135	1142	1147
werkend (vanaf 12 uur per week)	5849	5955	6035	6037	6040
werkloosheids- of bijstandsuitkering	796	793	816	892	1011
arbeidsongeschiktheidsuitkering	891	907	921	930	921
uitkering wegens ziekte	409	405	396	394	336
VUT- of ANW-uitkering	311	322	326	328	330
Participatiegraad 20-64 jaar (in %)	65	66	66	66	67
w.v. mannen	81	80	80	80	80
vrouwen	49	50	52	52	53
Beroepsbevolking (in dzd personen) ^c	6310	6392	6481	6553	6622
Arbeidsvolume (in dzd arbeidsjaren)	5441	5507	5570	5562	5550
w.v. overheid	748	736	726	723	714
bedrijven	4693	4771	4844	4839	4836
w.v. loontrekkers	4031	4100	4160	4133	4110
zelfstandigen	662	671	684	706	727
Arbeidsduur van voltijdswerknemers (in uren per jaar) ^d	1741	1740	1740	1740	1739
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (in %)	123	124	124	125	126
Werkgelegenheid (in dzd personen)	6698	6826	6918	6940	6984
Werkgelegenheid vanaf 12 uur (in dzd personen)	5891	5992	6070	6072	6075
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	419	400	411	481	547
Idem, in % van de beroepsbevolking	6,6	6,3	6,3	7,3	8,3
Vacatures (in dzd) ^e	115	98	71	41	41

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^b De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^c De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^d Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest, vakantie-, en ADV-dagen. Voor 1995 het alleen voltijdswerknemers in vaste dienst, na revisie ook voltijdswerknemers met een flexibel dienstverband (uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op cao-gegevens.

^e Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureau's en uitleenbedrijven.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
15459	15530	15611	15707	15812	15926	16046	16154	16243	16320
10569	10604	10642	10687	10740	10801	10872	10937	10985	11022
1145	1134	1119	1104	1099	1052	1142			
6231	6382	6572	6784	6974	7169	7292	7351	7289	7247
1012	996	917	807	708	623	572	572	700	821
886	869	877	899	909	928	955	975	982	998
352	334	347	380	409	428	435	435	429	424
324	320	313	279	278	276	274	272	268	264
68	69	70	71	71	73	73	74	74	75
81	82	83	84	84	85	84	85	85	85
55	55	56	57	59	61	62	62	63	64
6794	6907	7043	7168	7299	7474	7581	7690	7751	7824
5663	5808	5992	6166	6309	6423	6506	6521	6446	6390
704	698	700	713	722	731	750	771	780	779
4958	5110	5291	5453	5587	5692	5756	5750	5667	5611
4213	4338	4500	4671	4825	4932	5000	5000	4919	4863
745	772	791	782	762	760	755	750	748	749
1737	1739	1733	1721	1717	1717	1718	1719	1719	1719
126	126	126	126	126	126	127	128	128	129
7143	7308	7544	7743	7946	8124	8274	8349	8280	8235
6261	6413	6605	6820	7007	7205	7330	7388	7326	7284
533	494	438	348	292	269	251	302	425	540
7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	3,9	5½	7
55	68	85	123	158	188	182	135		

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	% BBP				
Collectieve uitgaven, inkomsten en EMU-saldo					
Directe bestedingen	26,7	27,0	28,0	28,4	27,8
w.v. beloning werknemers	10,9	10,8	11,1	11,2	10,9
materiele aankopen	6,2	6,3	6,3	6,6	6,4
investeringen	3,0	3,0	3,2	3,0	3,0
uitkeringen in natura	6,5	6,9	7,4	7,6	7,6
Overdrachten in geld	24,6	24,4	24,0	23,8	22,0
w.v. subsidies (incl. EU)	3,0	3,2	3,1	3,0	2,6
overige overdrachten in geld	21,5	21,2	20,8	20,8	19,4
w.v. huishoudens	18,1	17,8	17,7	17,6	16,4
bedrijven ^b	1,6	1,3	1,1	1,1	1,0
buitenland	1,8	2,1	2,0	2,1	2,0
Rente	5,9	6,1	6,3	6,2	5,8
Bruto collectieve uitgaven ^b	57,1	57,5	58,3	58,4	55,6
Niet belasting/premiemiddelen	9,9	10,6	10,3	10,3	9,3
w.v. materiele verkopen	2,9	3,0	3,1	3,3	3,2
gasbaten	1,1	1,4	1,2	1,1	0,8
overige inkomsten	5,9	6,2	6,0	5,9	5,3
Netto collectieve uitgaven ^b	47,2	46,9	48,0	48,1	46,3
Collectieve lasten	41,9	44,2	43,8	45,3	42,8
w.v. belastingen	26,7	28,2	27,2	28,8	25,5
premies wettelijke soc. verzekering	15,2	16,0	16,6	16,5	17,3
Vorderingensaldo collectieve sector (EMU) ^{a,b}	- 5,3	- 2,7	- 4,2	- 2,8	- 3,5
w.v. rijk ^{a,b}	- 5,2	- 3,0	- 4,3	- 2,3	- 3,3
overige centrale overheid	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
lokale overheid	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
sociale verzekering	- 0,2	0,3	0,0	- 0,6	- 0,3
Overige gegevens					
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	75,8	75,6	76,7	78,0	74,7
Werkgelegenheidsmutatie overheid (%)	- 0,1	- 1,6	- 1,3	- 0,5	- 1,3
Werkgelegenheidsmutatie zorg (%)	2,4	1,6	3,1	1,6	0,0
Loonvoetmutatie	3,7	5,8	7,6	4,7	3,5
Prijsmutatie loonsom cf NR	3,9	5,0	6,7	4,2	2,3
Prijsmutatie Netto mat. overheidsconsumptie (IMOC)	2,4	2,4	2,6	2,5	1,2
Prijsmutatie Intermediair verbruik	2,4	2,4	2,6	2,5	1,2
Prijsmutatie Bruto overheidsinvesteringen (IBOI)	2,3	2,4	2,1	1,7	1,2
Prijsmutatie Nationale bestedingen	2,1	3,1	3,0	2,2	2,2

^a In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0,3% BBP.

^b In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningcorporaties afgekocht voor een bedrag van 14,9 mld euro, d.w.z. 4,9% BBP.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
27,7	26,9	26,5	26,4	26,7	26,6	27,4	28,7	29,1	28,8
10,8	10,4	10,2	10,1	10,2	10,0	10,1	10,5	10,6	10,6
6,4	6,4	6,2	6,2	6,4	6,3	6,7	6,9	6,9	6,8
3,0	3,1	2,9	2,9	3,0	3,1	3,2	3,3	3,4	3,3
7,5	7,0	7,2	7,1	7,1	7,2	7,4	8,0	8,2	8,1
23,8	18,1	17,4	16,8	16,2	15,8	15,7	15,5	15,9	15,8
1,7	1,7	2,0	1,8	1,9	1,8	1,7	1,8	1,7	1,4
22,1	16,4	15,4	15,0	14,3	14,0	14,0	13,7	14,2	14,3
14,2	13,7	12,8	12,1	11,6	11,2	11,1	11,2	11,8	12,0
5,9	0,6	0,4	0,7	0,6	0,6	0,9	0,6	0,5	0,5
2,1	2,2	2,2	2,1	2,1	2,1	2,0	1,9	1,8	1,8
5,9	5,6	5,2	4,8	4,5	3,8	3,4	3,1	2,9	2,9
57,4	50,6	49,1	48,0	47,4	46,2	46,6	47,3	47,8	47,4
7,8	7,9	7,3	6,9	6,4	6,9	6,5	6,2	6,0	5,7
3,1	3,2	3,2	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,2	3,1
0,9	1,0	0,9	0,6	0,4	0,7	1,0	0,8	0,9	0,7
3,7	3,8	3,3	3,2	2,8	3,1	2,5	2,2	2,0	2,0
49,6	42,7	41,8	41,1	41,0	39,3	40,1	41,1	41,8	41,6
40,6	40,8	40,7	40,3	41,7	41,5	40,0	39,5	39,4	39,3
24,5	25,4	25,2	25,0	25,6	25,5	25,7	25,6	24,6	24,7
16,0	15,5	15,5	15,3	16,0	16,0	14,3	13,9	14,7	14,6
- 9,1	- 1,8	- 1,1	- 0,8	0,7	2,2	0,0	- 1,6	- 2,4	- 2,4
- 8,5	- 1,5	- 2,1	- 1,2	- 0,8	0,4	- 0,1	- 1,1	- 2,7	- 2,6
0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
0,3	0,2	1,0	0,1	0,1	0,1	0,0	- 0,2	0,0	0,0
- 0,8	- 0,6	0,0	0,3	1,2	1,6	0,1	- 0,4	0,3	0,2
77,2	75,2	69,9	66,8	63,1	55,9	52,9	52,4	53,5	54,3
- 1,3	- 0,4	0,6	3,1	0,9	0,8	1,7	2,2	- 0,1	- 0,8
2,0	2,8	4,4	5,5	2,4	2,2	4,1	4,2	1,9	1,5
5,2	1,2	3,4	2,0	5,1	5,0	5,9	5,2	4,2	2,7
4,5	1,1	3,4	2,0	5,1	5,0	5,9	5,2	3,6	2,3
3,6	1,8	3,4	1,1	1,5	4,7	4,4	3,3	2,9	0,8
3,6	1,6	2,0	1,8	2,5	4,6	4,1	3,4	3,2	0,9
1,4	1,6	1,0	1,9	2,3	4,2	4,7	3,2	2,5	1,7
1,7	1,6	1,7	1,8	2,4	3,8	4,9	3,7	2,3	1,5

Bijlage A9 (Overheids)uitgaven naar functie, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
volumemutaties in %					
Openbaar bestuur–	2,1	2,4	0,9	2,8	0,2
Veiligheid	5,0	3,4	3,9	3,9	15,0
Defensie	– 0,6	– 1,4	– 3,9	– 6,5	– 9,6
Infrastructuur	4,5	2,9	7,3	– 3,2	2,6
Onderwijs	1,4	– 0,9	0,8	– 0,7	0,5
Collectieve zorg	3,4	5,6	9,3	3,5	1,4
Sociale Zekerheid	1,5	1,2	0,2	1,3	1,2
Overdrachten aan bedrijven ^a	– 8,4	– 0,5	– 3,3	– 4,4	– 8,8
Internationale samenwerking	– 4,0	17,4	– 1,8	3,6	– 0,3
Rente	6,0	5,6	5,2	4,8	2,5
Bruto overheidsuitgaven ^a	1,2	2,5	1,6	1,3	0,3
Niet-belasting/premiemiddelen	1,3	9,2	– 0,9	2,4	– 6,6
Netto overheidsuitgaven ^a	1,2	1,1	2,2	1,1	1,8
Bruto binnenlands product	4,1	2,4	1,5	0,7	2,9
prijsmutaties in %					
Openbaar bestuur	2,5	3,4	4,8	3,4	2,0
Veiligheid	2,4	3,6	5,2	3,6	2,2
Defensie	2,4	3,5	7,1	4,1	1,4
Infrastructuur	2,4	2,5	1,8	1,5	0,9
Onderwijs	3,4	3,9	5,3	3,1	3,0
Collectieve zorg	3,1	4,1	2,9	2,4	1,7
Sociale Zekerheid	10,8	3,4	3,2	0,7	– 2,6
Overdrachten aan bedrijven	2,2	2,9	2,3	1,9	2,3
Internationale samenwerking	2,2	2,9	2,3	1,9	2,3
Rente	0,7	3,9	2,2	– 3,5	– 4,3
Bruto overheidsuitgaven	4,9	3,5	3,6	1,5	– 0,1
Niet-belasting/premiemiddelen	3,5	3,5	1,6	0,5	2,1
Netto overheidsuitgaven	5,2	3,5	4,0	1,7	– 0,5
Bruto binnenlands product	2,2	2,9	2,3	1,9	2,3

^a In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningcorporaties afgekocht voor een bedrag van 14,9 mld euro, d.w.z. 4,9% BBP.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
3,8	-1,0	1,2	3,7	2,7	3,8	5,8	1,8	- 1¼	- 2¼
1,8	2,6	1,8	6,4	5,2	-1,9	10,8	9,8	1½	2¾
- 8,3	- 0,8	- 7,1	- 4,3	9,7	- 7,6	0,5	0,8	- 1	- ¼
3,3	12,9	- 1,8	7,5	7,7	7,1	2,5	2,1	9¼	1
- 0,5	1,3	0,6	0,9	2,5	2,0	3,6	2,7	1½	2½
1,8	- 2,9	3,9	2,8	1,4	3,7	2,9	6,8	3	¾
- 8,9	- 1,4	- 1,6	- 0,7	- 1,1	1,3	- 0,2	0,7	4	3
116,6	- 69,6	12,6	11,1	3,5	- 1,5	7,8	- 7,3	- 7½	- 10¼
9,7	5,4	5,7	1,5	1,0	5,1	- 3,6	- 6,8	- 2	0
4,7	5,0	0,0	- 0,1	0,6	- 2,5	- 2,0	1,8	3¾	4½
6,5	- 8,9	0,9	1,9	1,7	1,7	2,5	1,7	1½	½
- 14,1	5,4	- 3,8	- 1,6	- 4,0	12,3	- 5,0	- 6,7	- 3½	- 3½
10,6	- 11,1	1,8	2,5	2,7	0,1	3,9	3,0	2¼	1¼
3,0	3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2	0	1
2,6	1,8	2,8	2,2	3,3	4,5	4,7	4,0	3½	1¾
1,9	2,0	3,3	2,5	3,4	4,5	4,8	4,2	3½	2
5,3	3,6	4,5	0,8	2,9	3,0	5,8	3,1	3½	1¾
1,4	2,5	2,0	2,4	2,9	4,4	5,5	4,0	3	2½
3,0	0,7	1,2	2,3	4,2	3,9	5,0	3,8	3½	1¾
1,8	0,5	3,3	2,4	4,1	5,2	7,3	5,9	2½	1
0,5	2,3	1,9	1,9	2,6	3,0	5,7	4,4	3¼	½
2,0	1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,4	3,4	2¾	1½
2,0	1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,4	3,4	2¾	1½
1,7	- 5,9	- 1,6	- 0,6	- 2,7	- 5,7	- 2,7	- 8,2	- 7¼	- 3¼
1,8	0,8	2,0	1,8	2,5	3,1	4,9	3,4	2½	1
1,6	1,1	1,8	1,8	2,1	3,6	5,8	4,7	4¼	1
1,9	0,8	2,0	1,8	2,6	3,0	4,7	3,2	2¼	1
2,0	1,2	2,0	1,7	1,6	3,9	5,4	3,4	2¾	1½

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	mld euro				
I Exploitatierkening sociale verzekeringen					
Uitkeringen	.	.	.	.	.
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	.	.	.	.	.
Kapitaaloverdrachten gezinnen	.	.	.	.	.
Administratiekosten	.	.	.	.	.
Exploitatiesaldo	.	.	.	.	.
Premies werkgevers bedrijven en overheid	.	.	.	.	.
Premies gezinnen	.	.	.	.	.
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	.	.	.	.	.
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	.	.	.	.	.
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	.	.	.	.	.
Kapitaaloverdrachten overheid	.	.	.	.	.
Ontvangen rente	.	.	.	.	.
II Uitsplitsing van de sociale lasten bedrijven					
Bruto loon bedrijven	.	.	.	.	.
Overhevelingstoelage	.	.	.	.	.
Wettelijke sociale premies	.	.	.	.	.
Pensioenpremies	.	.	.	.	.
Doorbetaling bij ziekte	.	.	.	.	.
Overige sociale premies	.	.	.	.	.
Loonkosten bedrijven	.	.	.	.	.
III Inactieven/actieven					
Inactieven (dzt uitkeringsjaren)	.	.	.	.	.
Werkloosheids- en bijstandsuitk. (dzt uitkeringsjaren)	.	.	.	.	.
Arbeidsvolume (dzt mensjaren, excl. Ziektewet)	.	.	.	.	.
I/a-ratio (%)	.	.	.	.	.
w.v. AOW	.	.	.	.	.
AWW / ANW	.	.	.	.	.
ZW / AAW / WAO	.	.	.	.	.
WW / Vorstverlet / IOAW / IOAZ	.	.	.	.	.
ABW	.	.	.	.	.
IV De koppeling					
	mutaties per jaar in %				
Contractloon ^a	.	.	.	.	.
Bruto minimum loon	.	.	.	.	.
Netto minimum uitkering	.	.	.	.	.

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
50,7	50,5	53,5	53,6	55,4	58,2	62,7	68,4	73¼	75½
1,2	1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	1,9	2,1	2¼	2¼
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
2,2	2,2	2,1	2,0	2,1	2,2	2,4	2,7	2¾	3
- 2,5	- 1,8	- 0,1	1,0	4,7	6,5	0,2	- 1,8	1¼	1
5,9	6,1	6,0	16,4	17,2	18,7	19,4	20,4	20¼	20
42,5	42,6	45,7	37,9	42,8	45,8	41,9	41,5	47	48½
1,2	1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	1,9	2,1	2¼	2¼
1,9	2,3	4,2	2,8	2,6	2,4	4,0	7,5	10	11¼
- 0,1	- 0,1	- 0,4	- 0,4	- 0,4	- 0,3	- 0,4	- 0,4	- ½	- ½
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,5	0,4	¼	¼
100,5	106,2	113,0	121,3	129,8	138,9	150,5	156,9	159¼	160½
9,9	8,9	9,4	1,8	2,4	2,5	0,0	0,0	0	0
5,8	6,0	5,8	14,6	15,3	16,7	17,1	17,9	17¾	17½
6,0	6,2	6,3	7,2	7,5	8,8	10,9	12,4	15	16¼
2,9	3,3	3,6	4,2	4,5	4,5	4,8	4,9	5	4¾
1,6	1,6	1,8	1,5	1,8	1,6	1,6	1,7	1½	1¾
126,8	132,2	139,9	150,6	161,3	172,9	184,8	193,8	198½	200¾
4184	4165	4131	4074	4049	4031	4033	4065	4215	4365
907	899	831	738	653	576	543	551	665	780
5358	5520	5691	5832	5946	6042	6117	6130	6065	6015
78,1	75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,9	66,3	69½	72½
38,8	38,1	37,4	36,9	36,5	36,3	36,2	36,5	37¼	38¼
3,5	3,4	3,2	2,5	2,4	2,3	2,2	2,1	2	2
19,7	18,6	18,3	18,7	19,0	19,4	19,4	19,5	19¾	20
6,8	6,6	5,5	4,5	3,7	3,0	2,8	3,0	4½	5¾
9,2	8,8	8,2	7,3	6,5	5,8	5,4	5,2	5¾	6½
1,2	1,6	2,0	2,8	2,7	3,2	4,3	3,7	2¾	1¼
0,0	1,4	1,7	2,7	3,0	2,8	6,0	4,4	3	½
1,7	2,2	2,3	3,3	3,1	3,1	6,9	4,4	2¾	1½

Bijlage A11 Zorg, 2004

	1990	1991	1992	1993	1994
Uitgaven	mutaties per jaar in %				
Gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg	6,9	6,5	6,5	6,1	5,8
Verzorgings- en verpleeghuizen, thuiszorg ^{1/2 1/2}	5,6	4,8	4,4	4,7	3,8
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	7,0	9,3	6,5	1,7	9,6
Huisartsen-, tandheelkundige en paramedische zorg	6,8	8,1	4,7	2,6	- 15,3
Genees- en hulpmiddelen	12,3	8,8	8,7	8,4	1,5
Preventie, beheer en diversen	5,6	6,1	6,2	4,0	- 4,4
Totaal	7,0	7,4	6,0	4,0	2,1
Idem in mld euro	22,1	23,8	25,2	26,2	26,8
Idem, in % BBP	9,4	9,5	9,7	9,8	9,9
Financiering	mld euro's				
AWBZ ^a	6,8	7,4	10,6	11,3	11,6
ZFW	7,1	7,9	6,8	7,2	7,5
Particulier	3,5	3,9	3,5	3,7	3,6
Overheid	2,3	2,5	2,5	2,6	2,6
Eigen betalingen overig ^b	2,0	2,0	2,0	1,8	1,7
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,5	0,0	- 0,2	- 0,2	- 0,2
Aantal verzekerden					
Ziekenfondswet	9188	9235	9328	9428	9570
Particulier	5557	5619	5650	5673	5660
Volume-indicatoren^f					
Ziekenhuizen	3,8	1,4	1,5	- 0,2	0,5
Specialistenpraktijken	4,3	6,9	5,5	6,1	2,7
Huisartsenpraktijken	3,8	0,9	0,8	0,8	0,6
Praktijken voor tandheelkundige hulp	0,7	3,9	2,5	0,4	6,5
Praktijken van verloskundigen en paramedici	7,6	1,0	0,4	0,5	0,7
Genees-, kunst- en hulpmiddelen	12,2	8,3	10,3	11,2	5,4
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	2,0	1,4	2,5	1,8	1,2
Verstrekkers geestelijke gezondheidszorg	.	.	.	.	.
Verpleeghuizen	1,9	1,9	3,4	0,3	1,3
Totale gezondheidszorg	4,2	2,7	3,0	2,7	2,2
Werkgelegenheid in arbeidsjaren^c					
Ziekenhuizen	1,0	0,6	1,9	0,0	- 1,7
Medisch specialisten ziekenhuizen	.	.	.	.	.
Huisartsen	.	.	.	.	.
Tandartsen ^d	.	.	.	.	.
Verloskundigen en andere paramedici ^e	.	.	.	.	.
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	2,8	2,2	3,4	1,9	1,9
Verzorgingshuizen	0,8	0,2	1,9	- 1,2	- 2,0
Verpleeghuizen	1,2	1,8	2,2	1,5	0,8

^a Inclusief eigen betalingen.^b Exclusief eigen betalingen AWBZ.^c Tot 1996 Bron: CBS, vanaf 1996 Rapportage Arbeidsmarkt Zorg en Welzijn.^d Schommelingen in de reeks hangen mede samen met opschoningen in het ledenbestand van de NMT.^e Werkzame personen.^f Vanaf 1999 op basis van zorgrekeningen (CBS).^g Volumeontwikkeling wordt o.m. gemeten op basis van verpleegdagen.^h Vooruitbetalingen goodwill.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
5,5	4,5	4,3	10,3	7,1	8,4	12,3	11,4	9½	3
2,7	3,3	3,2	6,0	5,1	9,3	11,8	12,0	7½	5½
- 1,9	2,8	5,8	2,4	5,8	6,2	10,1	8,6	4½	3½
- 21,6	- 5,4	6,7	3,6	4,0	6,4	9,6	13,4	5	- 20½
7,3	3,2	6,4	11,4	6,9	5,3	10,0	10,0	10	0
7,3	7,7	8,7	- 0,8	13,1	- 5,3	10,0	8,0	1½	1
1,0	2,7	4,7	6,0	6,1	6,4	10,9	10,5	6¾	1¾
27,1	27,8	29,1	30,8	32,7	34,8	38,7	42,7	45½	46½
9,6	9,3	8,8	8,7	8,7	8,8	9,1	9,8	10	10
12,2	9,4	12,2	12,9	13,4	14,6	16,1	18,4	2½	20¼
7,4	9,9	10,4	11,0	11,9	12,7	14,1	15,5	16	16¼
3,3	4,3	4,3	4,3	4,7	4,7	5,3	6,2	6½	6½
2,7	2,7	1,3	1,5	1,6	1,8	2,1	2,1	2¼	2¼
1,4	1,5	1,0	1,1	1,0	0,8	0,8	0,9	1	1
0,1	0,1	- 0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	- 0,4	0	0
9711	9771	9902	9915	9934	10272	10287	10165	10190	10200
5544	5566	5465	5524	5569	5273	5445	5676	5745	5821
0,7	0,9	1,3	1,3	- 0,5 ^g	- 0,9	0,5	.	.	.
2,8	1,5	- 2,5	2,0	- 0,2	4,7	1,3	.	.	.
1,8	1,4	0,5	1,1	1,3	4,3 ^h	- 2,1	.	.	.
- 8,6	- 0,4	6,9	4,6	0,7	3,8	3,6	.	.	.
2,1	- 5,3	0,2	2,0	4,7	0,2	0,4	.	.	.
9,3	4,5	6,7	6,5	5,5	2,4	5,5	.	.	.
2,3	2,7	2,2	2,0	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	5,1	- 0,2	5,4	.	.	.
1,7	1,5	1,7	1,5	- 0,8	1,7	7,9	.	.	.
2,8	1,9	2,6	2,9	2,3	1,5	1,9	.	.	.
0,1	1,4	1,9	3,5	1,9	2,3	.	.	.	.
.	1,5	1,7	0,8	0,9	2,1	.	.	.	.
.	1,8	2,0	1,3	1,7	1,3	1,5	.	.	.
.	- 4,1	5,7	- 4,8	- 0,7	3,9	3,7	.	.	.
.	1,5	2,5	3,2	2,8	3,6	.	.	.	.
3,2	2,5	3,9	5,1	2,3	- 8,5	.	.	.	.
- 0,3	- 1,1	4,1	1,5	2,7	0,8	.	.	.	.
2,4	3,4	4,0	7,5	- 0,7	2,0	.	.	.	.

Bijlage B1 Externe data voor Nederland, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	mutaties per jaar in %				
Wereldhandelsvolume					
Goederen en diensten	4,5	2,9	4,9	4,6	8,9
Goederen	3,9	2,9	4,7	4,5	9,8
Industrieproducten	4,4	3,2	5,4	4,2	10,8
Energie	2,6	0,6	1,2	7,4	5,3
Overige grondstoffen	2,3	2,8	3,5	4,1	7,2
Diensten	7,2	3,3	5,6	5,3	5,1
Wereldhandelsprijs (dollars)					
Goederen en diensten	9,1	- 0,8	2,2	- 5,0	2,4
Goederen	8,9	- 1,2	1,8	- 5,0	2,4
Industrieproducten	8,3	0,0	2,7	- 4,2	2,4
Energie	24,0	- 7,2	- 4,9	- 9,3	- 3,6
Overige grondstoffen	2,6	- 3,4	1,3	- 7,0	6,1
Diensten	10,0	0,7	3,4	- 4,9	2,4
Grondstoffen excl. energie (HWWA)	- 2,1	- 10,8	- 1,5	- 5,6	20,6
Ruwe olie fob	28,5	- 13,5	- 4,4	- 11,9	- 5,0
Dubbelherwogen wereldinvoervolume					
Goederen, excl. energie	4,4	3,6	4,5	0,4	9,1
Industrieproducten	4,3	2,5	3,9	- 0,1	9,3
Grondstoffen	3,4	4,8	4,2	0,0	8,0
Dubbelherwogen wereldinvoerprijs (gld/euro)					
Goederen, excl. energie	- 4,5	1,0	- 3,6	- 2,9	1,9
Industrieproducten	- 3,0	2,2	- 2,8	- 1,2	1,0
Grondstoffen	- 8,8	- 2,2	- 4,3	- 5,2	3,8
Invoerprijs Nederland cif (gld/euro)					
Goederen	- 1,9	- 0,5	- 2,0	- 3,0	- 0,4
Consumptiegoederen	- 2,2	1,1	0,5	- 1,7	- 0,2
Investeringsgoederen	- 0,3	1,4	- 0,1	- 0,1	- 0,4
Energie	5,3	- 5,8	- 12,0	- 8,6	- 6,5
Overige grondstoffen en halffabrikaten	- 3,2	- 0,2	- 1,3	- 2,9	0,2
Diversen					
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. concurrenten	6,9	- 1,0	3,6	1,4	1,3
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. leveranciers	5,0	- 0,8	2,8	2,1	1,2
Arbeidskosten pep industrie concurrenten (gld/euro)	0,5	7,3	0,5	0,4	- 2,7
Arbeidskosten pep industrie leveranciers (gld/euro)	2,2	7,4	1,1	- 0,1	- 2,7
	niveaus				
Dollarkoers (gulden)	1,82	1,87	1,76	1,86	1,82
Eurokoers (dollar)	.	.	.	.	.
Lange rente Verenigde Staten	8,6	7,9	7,0	5,9	7,1
Lange rente Duitsland	8,7	8,4	7,8	6,4	6,8

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
9,7	6,3	9,6	4,8	5,6	11,1	0,0	.	.	.
10,5	7,5	11,1	4,9	5,7	13,1	0,0	3,2	4¼	7¼
11,5	6,7	11,0	6,1	6,9	13,7	- 1,6	.	.	.
4,9	4,7	5,9	2,2	1,3	4,4	2,2	.	.	.
7,4	4,7	5,9	2,2	1,3	4,4	2,2	.	.	.
6,9	6,5	8,5	2,6	4,6	8,6	1,3	.	.	.
7,6	- 1,9	- 6,1	- 5,6	- 1,6	- 0,4	- 3,9	.	.	.
7,6	- 2,5	- 6,6	- 6,1	- 1,8	0,0	- 4,0	0,6	9¼	0
7,2	- 3,6	- 7,6	- 3,9	- 3,1	- 5,2	- 2,2	1,1	9¼	½
6,2	12,4	- 3,8	- 2,6	16,0	36,9	- 7,1	.	.	.
10,9	1,0	- 5,5	- 0,7	0,0	4,7	- 3,1	.	.	.
7,3	0,5	- 4,2	- 2,4	- 0,5	- 1,8	- 2,4	.	.	.
12,1	- 9,6	0,8	- 13,7	- 7,7	2,4	- 9,2	0,2	13¼	5
10,7	21,4	- 7,7	- 34,7	37,4	64,8	- 15,8	1,9	8¼	- 11¼
8,7	5,9	8,7	8,0	5,1	10,6	2,0	2,5	3¼	6½
10,2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
6,3	.	.	.	.	.	.	.	.	.
- 1,1	1,3	6,1	- 1,5	- 1,1	7,5	0,9	- 2,9	- 4¼	- 1
- 2,6	.	.	.	.	.	.	.	.	.
- 0,1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
- 0,1	1,0	2,3	- 2,0	0,4	9,3	0,0	- 1,2	- 3	- 2¼
- 1,6	- 0,5	2,3	0,3	0,7	0,8	1,6	0,8	- 2	- 1
- 1,6	- 0,3	0,6	- 0,5	0,3	1,7	- 1,6	- 0,3	- 4	- 1¼
- 1,2	19,5	6,9	- 24,7	26,7	70,1	- 9,5	0,6	- 6¼	- 11
0,5	- 0,4	2,0	- 0,1	- 1,6	6,0	1,4	- 1,8	- 2¼	- 1¼
6,6	- 1,9	- 5,4	1,3	- 2,1	- 5,4	1,0	2,2	7	¾
5,6	- 1,4	- 5,4	0,9	- 2,2	- 5,0	1,1	1,9	6¼	¾
- 5,2	3,2	3,9	0,0	2,3	4,5	2,4	- 0,2	- 5	- 1½
- 4,7	2,7	4,3	0,5	2,2	4,1	1,9	- 0,5	- 5½	- 1½
1,61	1,69	1,95	1,98	2,07	2,39	2,46	.	.	.
.	.	.	.	1,07	0,92	0,90	0,94	1,13	1,15
6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	4,6	3¼	4¼
6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4,8	4	4

Bijlage B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1990-2004

	1995	1990	1991	1992	1993	1994
	mld \$	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten						
Particuliere consumptie	4969	1,6	– 0,7	2,9	3,1	3,5
Bruto investeringen	1111	– 1,7	– 7,0	5,7	6,3	7,6
Uitvoer goederen en diensten	819	7,8	6,0	6,5	3,2	8,9
Invoer goederen en diensten	903	3,1	– 1,3	7,2	9,0	12,6
Bruto binnenlands product	7401	1,2	– 1,0	2,8	2,4	3,7
Japan						
Particuliere consumptie	3090	4,4	2,5	2,1	1,2	1,9
Bruto investeringen	1464	8,5	3,3	– 1,5	– 2,0	– 0,8
Uitvoer goederen en diensten	483	6,9	5,2	4,9	1,3	4,6
Invoer goederen en diensten	407	7,9	– 3,1	– 0,7	– 0,3	8,9
Bruto binnenlands product	5140	5,1	3,8	1,0	0,3	0,6
Duitsland						
Particuliere consumptie	1400	5,1	5,4	2,8	0,1	1,1
Bruto investeringen	552	9,1	9,8	3,5	– 4,5	4,1
Uitvoer goederen en diensten	602	0,4	– 2,5	– 0,3	– 5,5	7,7
Invoer goederen en diensten	586	5,5	9,3	2,0	– 5,9	7,4
Bruto binnenlands product	2459	3,2	2,4	2,2	– 1,0	2,4
Frankrijk						
Particuliere consumptie	862	2,7	1,4	1,3	0,2	1,4
Bruto investeringen	292	2,8	0,0	– 2,8	– 6,7	1,3
Uitvoer goederen en diensten	350	5,4	4,1	4,9	– 0,4	6,0
Invoer goederen en diensten	328	6,1	3,0	1,2	– 3,5	6,7
Bruto binnenlands product	1553	2,5	0,8	1,2	– 1,3	2,8
Verenigd Koninkrijk						
Particuliere consumptie	716	0,6	– 2,2	– 0,1	2,5	2,8
Bruto investeringen	184	– 3,5	– 9,5	– 1,5	0,6	4,3
Uitvoer goederen en diensten	319	5,0	– 0,7	4,4	3,5	9,3
Invoer goederen en diensten	324	0,5	– 5,2	6,9	3,0	5,5
Bruto binnenlands product	1124	0,4	– 2,0	– 0,5	2,1	4,3
Italië						
Particuliere consumptie	653	2,5	2,7	1,3	– 3,4	0,9
Bruto investeringen	201	3,6	0,8	– 1,8	– 12,8	0,5
Uitvoer goederen en diensten	271	7,1	0,1	6,8	9,8	10,3
Invoer goederen en diensten	241	9,4	3,3	7,4	– 8,8	6,8
Bruto binnenlands product	1097	2,2	1,1	0,6	– 1,2	2,2

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
2,8	3,2	3,6	4,8	4,9	4,3	2,5	3,1	2¾	3¾
6,2	8,4	8,8	10,2	7,9	5,5	- 2,7	- 1,8	2½	5
13,8	8,2	12,3	2,1	3,4	9,7	- 5,4	- 1,6	1½	10
10,5	8,6	13,7	11,8	10,9	13,2	- 2,9	3,7	4½	8½
2,6	3,6	4,4	4,3	4,1	3,8	0,3	2,4	2½	3½
2,1	2,4	0,9	- 0,1	0,2	1,0	1,7	1,4	1¼	1¼
1,8	6,4	0,9	- 3,9	- 0,9	2,7	- 0,9	- 4,8	1½	1
5,4	6,5	11,2	- 2,3	1,5	12,4	- 6,1	8,2	7½	8
14,2	13,2	1,2	- 6,8	3,0	9,5	0,1	2,0	4¼	7
1,5	3,4	1,8	- 1,1	0,1	2,8	0,4	0,2	2	1¼
2,2	1,0	0,6	1,8	3,7	2,0	1,4	- 1,0	¾	1½
- 0,5	- 0,8	0,5	3,0	4,1	2,7	- 4,2	- 6,7	- 1½	1¾
6,1	5,1	11,2	7,0	5,5	13,7	5,6	3,4	¼	5
5,8	3,1	8,3	9,1	8,4	10,5	0,9	- 1,7	3	5½
1,8	0,8	1,4	2,0	2,0	2,9	0,8	0,2	0	1½
1,7	1,3	0,2	3,5	3,5	2,9	2,7	1,5	1¼	1¾
2,5	0,0	0,0	7,2	8,5	8,1	2,1	- 1,6	- 1¼	1¾
6,3	3,5	11,8	8,4	4,6	12,8	1,8	1,3	- 1½	4½
5,1	1,6	6,9	11,9	6,3	15,0	1,4	0,8	¾	6
2,1	1,1	1,9	3,5	3,3	4,0	2,1	1,2	½	1¾
1,7	3,8	3,8	3,8	4,5	5,2	4,1	3,7	3	2¾
1,5	4,8	6,8	12,9	0,5	1,9	1,0	- 1,0	- ½	3½
7,8	8,3	8,3	3,1	5,3	10,1	0,9	- 0,9	- 1½	6¼
4,2	9,6	9,7	9,6	8,7	11,7	2,3	2,1	2½	7½
2,7	2,6	3,5	2,9	2,4	3,1	2,1	1,9	1¾	2½
1,4	1,3	3,2	3,2	2,6	2,8	1,0	0,4	1½	1¾
7,1	3,7	2,1	4,0	5,0	7,2	2,6	0,6	0	2¼
12,0	0,6	6,4	3,4	0,1	11,7	1,1	- 1,0	- 1½	4½
9,6	- 0,3	10,1	8,9	5,5	8,9	1,0	1,5	1½	5½
2,9	1,1	2,0	1,8	1,7	3,1	1,8	0,4	½	1½

Bijlage B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1990-2004 (vervolg)

	1995	1990	1991	1992	1993	1994
	mld \$	mutaties per jaar in %				
Nederland						
Particuliere consumptie	203	3,8	2,7	0,5	0,3	1,4
Bruto investeringen	84	2,7	0,5	0,7	– 3,4	2,1
Uitvoer goederen en diensten	239	5,6	5,5	1,8	4,8	9,6
Invoer goederen en diensten	214	3,8	4,9	1,5	0,3	9,4
Bruto binnenlands product	415	4,1	2,4	1,5	0,7	2,9
België						
Particuliere consumptie	149	2,9	2,9	2,3	– 1,4	1,4
Bruto investeringen	57	9,7	– 4,7	1,3	– 3,6	– 0,1
Uitvoer goederen en diensten	193	4,3	3,1	3,5	– 0,7	9,5
Invoer goederen en diensten	182	4,9	2,8	4,1	– 0,7	8,2
Bruto binnenlands product	276	3,0	1,6	1,5	– 1,5	2,4
Eurogebied						
Particuliere consumptie	3920	3,5	3,1	2,0	– 0,8	1,3
Bruto investeringen	1426	5,5	2,8	– 0,4	– 6,8	2,6
Uitvoer goederen en diensten	2003	3,9	1,5	3,5	1,2	8,5
Invoer goederen en diensten	1894	6,3	5,3	3,4	– 4,4	7,7
Bruto binnenlands product	6914	2,9	1,5	1,4	– 1,0	2,6
EU-15						
Particuliere consumptie	4936	2,9	2,2	1,5	– 0,4	1,6
Bruto investeringen	1702	3,8	0,9	– 0,9	– 6,1	2,8
Uitvoer goederen en diensten	2501	4,0	1,3	3,5	1,7	8,6
Invoer goederen en diensten	2383	5,1	3,4	3,8	– 3,1	7,6
Bruto binnenlands product	8573	2,4	1,0	1,0	– 0,5	2,9
Industrielanden						
Particuliere consumptie	13965	2,5	1,1	2,1	1,3	2,5
Bruto investeringen	4608	2,8	– 0,9	0,5	– 1,5	3,2
Uitvoer goederen en diensten	4310	5,3	2,7	4,5	2,5	8,2
Invoer goederen en diensten	4173	4,4	1,6	4,0	0,5	9,2
Bruto binnenlands product	22755	2,4	0,7	1,6	0,8	2,8
Industrielanden KKP						
Particuliere consumptie	11920	2,4	0,9	2,2	1,4	2,6
Bruto investeringen	3696	2,3	– 1,3	0,9	– 1,0	3,8
Uitvoer goederen en diensten	3684	5,3	2,9	4,7	2,7	8,5
Invoer goederen en diensten	3623	4,5	1,5	4,4	1,1	9,3
Bruto binnenlands product	19199	2,2	0,5	1,7	1,0	3,0

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
2,9	4,0	3,0	4,8	4,7	3,5	1,4	0,8	0	$\frac{3}{4}$
3,7	6,1	6,3	4,2	7,8	1,4	- 0,1	- 4,5	- $1\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
8,8	4,6	8,8	7,4	5,1	11,3	1,7	0,1	1	$4\frac{3}{4}$
10,5	4,4	9,5	8,5	5,8	10,5	2,4	- 0,2	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
3,0	3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2	0	1
1,1	1,0	2,2	3,0	2,1	3,4	1,0	0,6	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
3,2	0,7	7,4	3,0	4,2	4,1	0,6	- 2,7	$2\frac{3}{4}$	2
6,8	2,9	6,1	5,9	5,0	8,2	1,1	- 0,4	- $1\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{2}$
6,1	2,5	5,1	7,4	4,1	8,4	0,8	- 0,1	0	5
2,1	1,2	3,6	2,0	3,2	3,7	0,8	0,7	$\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$
1,9	1,6	1,6	3,1	3,6	2,8	1,8	0,4	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{3}{4}$
2,7	1,3	2,3	5,2	5,8	5,0	- 0,4	- 3,3	- $\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{4}$
7,8	4,4	10,4	7,2	5,0	12,5	3,1	1,4	0	5
7,1	3,2	9,0	9,9	7,2	11,2	1,6	- 0,2	$1\frac{3}{4}$	$5\frac{3}{4}$
2,4	1,4	2,3	2,9	2,8	3,6	1,6	0,9	$\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
1,9	1,9	1,9	3,1	3,6	3,1	2,0	0,9	$1\frac{1}{2}$	2
3,0	1,8	2,9	6,1	5,2	4,7	- 0,2	- 2,9	- $\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$
7,8	4,9	10,1	6,6	5,3	12,2	2,7	1,2	0	$5\frac{1}{4}$
6,9	4,1	9,3	9,9	7,3	11,3	1,5	0,1	$1\frac{3}{4}$	6
2,5	1,6	2,5	2,9	2,8	3,5	1,7	1,1	$\frac{3}{4}$	2
2,2	2,5	2,4	3,0	3,3	3,1	2,1	1,9	2	$2\frac{1}{4}$
3,2	5,2	4,2	3,9	3,9	4,2	- 1,1	- 2,9	1	$2\frac{3}{4}$
8,6	5,8	10,5	4,6	4,7	11,4	- 0,2	1,3	1	$6\frac{1}{2}$
8,4	6,2	9,7	8,3	7,6	11,1	- 0,1	1,3	$2\frac{3}{4}$	$6\frac{3}{4}$
2,2	2,7	3,1	2,7	2,9	3,5	0,9	1,6	$1\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$
2,3	2,6	2,7	3,4	3,7	3,4	2,2	2,1	2	$2\frac{1}{2}$
3,6	5,3	5,2	5,2	4,7	4,4	- 1,0	- 2,4	$1\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{4}$
9,1	6,0	10,5	4,7	4,8	11,1	- 0,4	0,9	$\frac{3}{4}$	$6\frac{3}{4}$
8,4	6,2	10,2	8,7	8,0	11,2	- 0,3	1,5	$2\frac{3}{4}$	7
2,3	2,7	3,3	3,0	3,1	3,6	0,9	1,6	$1\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
mutaties per jaar in %					
Werkgelegenheid in personen					
Verenigde Staten	0,6	- 0,7	- 0,3	1,6	2,5
Japan	1,7	2,0	1,1	0,4	0,1
Duitsland	- 0,3	- 2,1	- 1,8	- 1,7	- 0,7
Frankrijk	1,0	0,1	- 0,8	- 1,2	- 0,1
Verenigd Koninkrijk	1,0	- 3,2	- 2,2	- 1,5	0,7
Italië	0,8	0,7	- 1,0	- 2,8	- 1,4
Nederland	2,7	1,7	1,3	0,0	0,0
België	1,3	0,0	- 0,6	- 1,3	- 1,4
Eurogebied	0,9	- 0,3	- 1,2	- 1,9	- 0,6
EU-15	0,9	- 0,9	- 1,4	- 1,9	- 0,3
Industrielanden	0,9	- 0,3	- 0,5	- 0,1	0,9
% totale beroepsbevolking					
Gestandaardiseerde werkloosheid					
Verenigde Staten	5,6	6,8	7,5	6,9	6,1
Japan	2,1	2,1	2,2	2,5	2,9
Duitsland	4,4	5,9	6,8	7,9	8,4
Frankrijk	9,0	9,5	10,4	11,7	12,3
Verenigd Koninkrijk	7,1	8,8	10,1	10,5	9,6
Italië	9,1	8,8	9,0	10,3	11,4
Nederland	6,2	5,8	5,6	6,6	7,1
België	6,7	6,6	7,3	8,9	10,0
Eurogebied	7,3	7,8	8,7	10,3	11,0
EU-15	7,0	7,8	8,8	10,2	10,6
Industrielanden	5,7	6,6	7,3	7,8	7,7
mutaties per jaar in %					
Loonsom per werknemer bedrijven (nationale valuta)					
Verenigde Staten	6,1	3,9	5,9	3,6	2,7
Japan	5,7	4,8	1,1	0,7	2,0
Duitsland	7,9	10,3	10,5	3,7	3,6
Frankrijk	5,2	4,3	4,3	2,7	2,1
Verenigd Koninkrijk	9,7	7,6	3,5	3,1	5,0
Italië	8,6	9,0	6,2	3,9	2,8
Nederland	3,4	5,1	4,3	3,3	3,0
België	7,8	7,1	6,2	3,4	4,4
Eurogebied	7,4	7,9	8,1	5,1	3,6
EU-15	8,0	7,9	6,7	3,8	3,6
Industrielanden	6,7	5,4	5,3	3,0	2,8

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
2,3	1,5	2,3	1,5	1,5	2,5	0,0	- 0,3	$\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$
0,2	0,4	1,1	- 0,7	- 0,8	- 0,2	- 0,5	- 1,3	- $\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{4}$
- 0,4	- 0,3	- 0,2	1,1	1,2	1,8	0,4	- 0,6	- 1	0
1,0	0,2	0,6	1,7	2,1	2,5	1,6	0,7	0	$\frac{3}{4}$
1,1	0,9	1,7	1,0	1,3	1,1	0,8	0,7	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
- 0,3	0,5	0,4	1,1	1,2	1,9	2,0	1,5	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$
3,1	2,4	3,0	3,3	2,7	2,8	1,7	0,8	- $\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{2}$
0,4	0,3	0,9	1,8	1,3	1,9	1,4	- 0,2	0	$\frac{3}{4}$
0,4	0,5	0,8	1,9	2,0	2,3	1,5	0,5	0	$\frac{3}{4}$
0,6	0,6	0,9	1,7	1,9	2,1	1,4	0,5	0	$\frac{3}{4}$
1,2	0,9	1,4	1,2	1,3	1,8	0,6	0,0	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
5,6	5,4	4,9	4,5	4,2	4,0	4,7	5,8	6	$5\frac{3}{4}$
3,1	3,4	3,4	4,1	4,7	4,7	5,0	5,4	$5\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$
8,2	8,7	9,7	9,1	8,4	7,8	7,8	8,6	$9\frac{1}{2}$	$9\frac{3}{4}$
11,7	11,9	11,8	11,4	10,7	9,3	8,5	8,8	$9\frac{1}{4}$	9
8,7	8,0	6,9	6,2	5,9	5,4	5,0	5,1	$5\frac{1}{4}$	5
11,9	11,5	11,6	11,7	11,3	10,4	9,4	9,0	9	9
6,9	6,0	4,9	3,8	3,2	2,8	2,4	2,8	$4\frac{1}{2}$	$5\frac{3}{4}$
9,9	9,5	9,2	9,3	8,6	6,9	6,7	7,3	8	$7\frac{3}{4}$
10,7	10,9	11,0	10,4	9,6	8,6	8,1	8,5	9	9
10,2	10,3	10,2	9,5	8,8	7,9	7,5	7,8	$8\frac{1}{4}$	$8\frac{1}{4}$
7,3	7,3	7,1	6,8	6,4	5,9	6,0	6,6	$6\frac{3}{4}$	$6\frac{3}{4}$
2,5	2,5	3,2	5,0	4,3	6,5	2,3	2,3	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{4}$
1,0	0,2	1,5	- 0,8	- 1,1	0,4	- 0,9	- 1,7	- $1\frac{1}{4}$	- $\frac{3}{4}$
3,6	1,0	0,7	1,0	1,0	2,2	1,8	1,6	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{4}$
2,3	1,9	1,6	0,7	1,9	1,8	3,4	2,8	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{3}{4}$
3,2	3,2	4,2	5,7	4,2	5,2	5,1	3,9	$4\frac{1}{2}$	4
5,1	4,8	3,2	- 0,8	2,3	2,8	1,8	2,5	$3\frac{1}{4}$	3
1,4	1,3	2,0	3,7	3,7	4,9	5,4	4,9	4	$2\frac{1}{4}$
2,4	1,5	2,7	1,0	3,7	2,0	2,8	3,9	2	3
3,9	2,2	1,9	1,1	1,9	2,7	2,8	2,6	3	$2\frac{1}{2}$
3,2	2,8	2,6	2,1	2,4	3,3	3,4	3,0	$3\frac{1}{4}$	3
2,5	2,2	2,8	2,9	2,6	4,3	2,2	1,9	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1990-2004 (vervolg)

	1990	1991	1992	1993	1994
mutaties per jaar in %					
Arbeidskosten pep verwerkende industrie (nationale valuta)					
Verenigde Staten	2,0	3,0	- 0,6	0,7	- 0,3
Japan	1,7	2,1	4,3	5,0	0,9
Duitsland	6,3	7,8	5,5	3,1	- 2,3
Frankrijk	3,5	5,3	2,2	1,8	- 4,9
Verenigd Koninkrijk	7,3	5,9	1,0	0,5	- 1,4
Italië	7,3	8,0	2,6	2,5	- 3,3
Nederland	1,4	4,8	4,4	1,5	- 6,1
België	4,1	5,7	2,2	2,2	- 4,5
Eurogebied	6,0	7,0	4,2	3,4	- 3,2
EU-15	6,4	6,7	3,6	2,7	- 2,8
Industrielanden	4,0	4,3	2,8	2,7	- 0,6
indices, 1991 = 100					
Arbeidsinkomensquote verwerkende industrie					
Verenigde Staten	98,9	100,0	100,4	99,8	96,3
Japan	99,3	100,0	103,7	109,9	114,1
Duitsland	96,3	100,0	101,8	103,6	101,4
Frankrijk	97,9	100,0	100,8	100,8	97,3
Verenigd Koninkrijk	95,9	100,0	98,2	95,1	91,6
Italië	95,1	100,0	100,1	98,3	93,8
Nederland	97,5	100,0	102,7	100,5	94,0
België	92,6	100,0	99,3	99,2	93,4
Eurogebied	96,4	100,0	101,2	101,8	98,2
EU-15	96,5	100,0	100,6	100,1	96,6
Industrielanden	98,5	100,0	101,2	101,3	100,0
mutaties per jaar in %					
Prijs particuliere consumptie (nationale valuta)					
Verenigde Staten	5,0	4,0	3,1	2,7	2,3
Japan	2,6	2,5	1,9	1,2	0,7
Duitsland	2,4	4,8	4,7	4,1	2,6
Frankrijk	2,8	3,2	2,4	2,2	2,1
Verenigd Koninkrijk	5,5	7,5	5,1	3,4	2,2
Italië	6,2	6,9	5,6	5,4	4,6
Nederland	2,1	3,3	3,2	2,1	2,9
België	3,3	3,3	2,3	3,5	2,8
Eurogebied	4,0	5,0	4,4	3,8	3,2
EU-15	4,8	5,8	4,7	4,1	3,3
Industrielanden	4,6	4,5	3,5	3,0	2,3

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
- 1,7	- 1,5	- 2,4	1,8	- 2,1	1,0	2,5	- 1,7	- 1 $\frac{3}{4}$	- 2 $\frac{1}{4}$
- 5,0	- 4,3	- 0,9	5,1	- 4,4	- 5,6	4,6	- 4,0	- 3 $\frac{3}{4}$	- 2
1,7	- 0,2	- 3,9	- 0,5	0,6	- 3,0	1,3	0,7	- 1 $\frac{3}{4}$	- 1
- 1,8	1,2	- 3,6	- 2,6	- 1,4	2,0	4,9	3,2	- $\frac{3}{4}$	0
1,9	6,2	4,2	4,5	- 0,4	1,1	2,8	3,3	$\frac{3}{4}$	- $\frac{3}{4}$
- 0,4	6,1	1,4	- 3,0	2,3	- 1,7	3,7	6,0	2	- $\frac{3}{4}$
- 1,0	0,3	- 0,3	1,8	1,5	0,4	5,8	4,6	$\frac{3}{4}$	- 2
- 1,2	0,7	- 3,4	0,0	1,9	- 2,8	2,6	2,6	- $\frac{3}{4}$	- 1 $\frac{1}{4}$
1,4	2,0	- 2,1	- 1,1	0,4	- 1,1	3,4	2,3	- $\frac{1}{2}$	- $\frac{3}{4}$
1,1	2,6	- 1,3	- 0,4	0,3	- 0,8	3,3	2,4	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{3}{4}$
- 1,6	- 0,5	- 1,6	1,5	- 1,7	- 1,3	3,3	- 0,4	- 1 $\frac{1}{4}$	- 1 $\frac{1}{4}$
93,9	92,8	91,8	93,1	92,8	95,6	97,9	.	.	.
112,9	111,0	111,6	113,4	112,2	109,7	114,7	.	.	.
102,8	102,2	100,1	98,5	99,6	101,4	101,4	.	.	.
95,7	97,0	94,5	91,5	92,2	91,0	90,8	.	.	.
89,3	88,1	87,5	90,6	92,4	93,9	103,1	.	.	.
89,4	91,3	93,0	89,8	90,9	90,2	88,6	.	.	.
90,3	91,4	90,2	89,9	91,3	89,6	93,3	.	.	.
89,3	89,3	87,1	86,8	87,8	85,8	89,8	.	.	.
97,9	98,2	96,7	94,7	95,4	94,7	94,7	.	.	.
96,0	96,3	95,1	94,1	94,9	94,7	96,3	.	.	.
98,6	98,3	97,0	97,8	97,0	96,4	99,6	.	.	.
2,2	2,1	1,9	1,1	1,6	2,5	2,0	1,4	2	1 $\frac{3}{4}$
- 0,5	- 0,1	1,0	- 0,1	- 0,7	- 1,3	- 1,5	- 1,5	- $\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{2}$
1,9	1,7	2,0	1,1	0,3	1,5	1,6	1,3	1	$\frac{1}{2}$
1,6	1,9	1,4	0,6	0,2	1,2	1,4	1,6	1 $\frac{3}{4}$	1
2,6	3,1	2,3	2,7	1,6	0,7	0,9	0,8	1	2
5,7	4,4	2,2	2,1	2,1	2,9	2,7	3,0	2 $\frac{1}{2}$	2
1,4	1,9	2,0	1,7	1,8	3,3	4,7	3,1	2	1 $\frac{1}{2}$
1,7	2,2	1,7	1,0	1,2	2,3	2,5	1,9	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{3}{4}$
2,5	2,5	2,0	1,4	1,0	2,1	2,2	2,1	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{4}$
3,0	2,8	2,1	1,7	1,2	1,9	2,1	2,0	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{2}$
2,1	2,0	1,8	1,1	1,1	1,7	1,6	1,2	1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{4}$

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1990-2004 (vervolg)

	1990	1991	1992	1993	1994
	% BBP				
Vorderingensaldo totale overheid					
Verenigde Staten	- 3,8	- 4,5	- 5,6	- 4,7	- 3,3
Japan	2,9	2,9	1,5	- 1,6	- 2,3
Duitsland	- 2,3	- 3,3	- 2,8	- 3,2	- 2,5
Frankrijk	- 1,6	- 2,2	- 4,1	- 6,0	- 5,5
Verenigd Koninkrijk	- 1,5	- 2,6	- 6,3	- 8,0	- 6,8
Italië	- 11,1	- 10,1	- 9,6	- 9,4	- 9,1
Nederland	- 5,3	- 2,7	- 4,2	- 2,8	- 3,5
België	- 5,5	- 6,3	- 6,9	- 7,2	- 4,9
Eurogebied	- 4,2	- 4,6	- 4,8	- 5,5	- 5,0
EU-15	- 3,6	- 4,3	- 5,1	- 6,3	- 5,6
Industrielanden	- 2,2	- 2,8	- 3,7	- 4,2	- 3,8
	% BBP				
Saldo lopende rekening					
Verenigde Staten	- 1,4	0,1	- 0,8	- 1,2	- 1,8
Japan	1,3	2,3	3,0	3,1	2,8
Duitsland	2,8	- 1,2	- 1,1	- 1,1	- 1,4
Frankrijk	- 1,0	- 0,5	0,1	1,0	1,0
Verenigd Koninkrijk	- 4,5	- 2,3	- 2,5	- 2,5	- 1,8
Italië	- 1,6	- 2,1	- 2,4	1,0	1,4
Nederland	2,8	3,0	2,2	4,7	5,9
België	0,8	1,3	1,6	3,3	3,9
Eurogebied	0,1	- 1,1	- 1,0	0,4	0,3
EU-15	- 0,7	- 1,4	- 1,3	- 0,1	0,0
Industrielanden	- 0,7	- 0,2	- 0,3	0,2	0,0
	% BBP				
Investeringsbedrijven, excl. woningen					
Verenigde Staten	10,9	10,2	9,9	10,3	10,6
Japan	20,1	20,1	18,3	16,0	14,6
Duitsland	13,4	14,8	14,3	13,0	12,6
Frankrijk	13,6	13,2	12,4	11,2	11,0
Verenigd Koninkrijk	13,6	11,9	10,7	10,0	10,1
Italië	12,8	12,3	11,9	10,3	10,5
Nederland	14,1	14,1	13,5	12,6	11,9
België	15,4	14,5	13,9	13,1	12,4
Eurogebied	13,8	13,9	13,3	12,0	11,8
EU-15	13,8	13,5	12,8	11,7	11,5
Industrielanden	14,0	13,6	12,9	12,2	12,0

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
- 2,9	- 2,2	- 0,9	0,3	0,7	1,4	- 0,5	- 3,4	- 5	- 4¾
- 3,6	- 5,0	- 3,8	- 5,5	- 7,2	- 7,4	- 6,1	- 7,1	- 7¾	- 7¾
- 3,2	- 3,4	- 2,7	- 2,2	- 1,5	1,1	- 2,8	- 3,6	- 4	- 3¾
- 5,5	- 4,1	- 3,0	- 2,7	- 1,8	- 1,4	- 1,5	- 3,2	- 4	- 3¾
- 5,8	- 4,4	- 2,2	0,2	1,1	3,9	0,8	- 1,3	- 2¾	- 2½
- 7,6	- 7,1	- 2,7	- 3,1	- 1,7	- 0,6	- 2,6	- 2,5	- 2½	- 3½
- 9,1	- 1,8	- 1,1	- 0,8	0,7	2,2	0,0	- 1,6	- 2½	- 2½
- 4,2	- 3,8	- 2,0	- 0,7	- 0,5	0,1	0,4	0,0	- ½	- ¼
- 5,2	- 4,3	- 2,6	- 2,3	- 1,3	0,1	- 1,6	- 2,3	- 2¾	- 2¾
- 5,6	- 4,2	- 2,5	- 1,7	- 0,7	0,9	- 0,9	- 2,0	- 2½	- 2½
- 3,8	- 3,5	- 1,9	- 1,4	- 1,3	- 0,4	- 1,4	- 3,1	- 4	- 4
- 1,6	- 1,6	- 1,6	- 2,5	- 3,3	- 4,4	- 4,1	- 4,8	- 5¼	- 5¼
2,2	1,4	2,3	3,1	2,6	2,6	2,2	2,9	3	3½
- 1,3	- 0,3	- 0,1	- 0,3	- 0,9	- 1,1	0,1	2,4	3¼	3½
1,5	1,3	2,7	2,6	2,5	1,4	1,8	1,8	2	2
- 1,9	- 1,2	- 0,2	- 0,6	- 2,2	- 2,0	- 1,3	- 0,9	- 1¼	- 1¾
2,3	3,3	2,8	1,7	0,7	- 0,5	- 0,1	- 0,6	- 1¼	- 1¼
6,4	5,4	6,2	3,0	4,0	4,9	3,5	2,1	2¼	3½
4,5	5,2	5,7	4,9	5,7	5,1	4,2	5,4	7½	7¾
0,8	1,1	1,4	0,9	0,3	- 0,2	0,2	0,9	1	1
0,4	0,8	1,2	0,7	0,0	- 0,4	0,1	0,7	¾	¾
0,2	0,2	0,4	- 0,1	- 0,7	- 1,1	- 1,0	- 1,1	- 1	- 1
11,1	11,5	12,0	12,5	12,7	12,9	11,9	10,7	10½	10¾
14,5	14,5	15,7	15,4	14,5	15,4	15,3	14,3	14¼	14
12,3	12,0	12,0	12,2	12,4	12,9	12,1	11,0	10½	10¾
10,9	10,7	10,4	11,0	11,5	12,2	12,0	11,5	11	11
10,8	11,3	11,5	12,5	12,0	11,6	11,3	10,3	9¾	9¾
11,3	11,4	11,6	11,8	12,3	13,0	12,9	13,3	12¾	12¾
12,2	12,5	13,1	13,1	13,9	13,4	12,9	12,1	11½	11
12,9	13,3	13,8	14,2	14,2	14,3	14,4	13,4	13¼	13½
12,0	11,9	12,0	12,4	12,8	13,4	13,0	12,4	12	12
11,8	11,8	12,0	12,5	12,7	13,1	12,8	12,0	11½	11¾
12,3	12,3	12,8	13,1	13,1	13,5	12,8	11,8	11½	11¾

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1990-2004 (vervolg)

	1990	1991	1992	1993	1994
	%				
Lange rente					
Verenigde Staten	8,6	7,9	7,0	5,9	7,1
Japan	7,0	6,3	5,3	4,3	4,4
Duitsland	8,7	8,4	7,8	6,4	6,8
Frankrijk	10,4	9,5	9,0	7,0	7,5
Verenigd Koninkrijk	11,8	10,1	9,1	7,5	8,2
Italië	13,5	13,1	13,3	11,2	10,5
Nederland	8,9	8,7	8,1	6,4	6,9
België	10,1	9,3	8,7	7,2	7,7
Eurogebied	11,0	10,3	9,8	7,9	8,0
EU-15	11,3	10,5	9,9	8,1	8,3
Industrielanden	9,6	8,7	8,0	6,4	6,9
	%				
Korte rente					
Verenigde Staten	8,1	5,8	3,7	3,2	4,6
Japan	7,7	7,4	4,5	3,0	2,2
Duitsland	8,5	9,2	9,5	7,3	5,4
Frankrijk	10,3	9,6	10,3	8,6	5,8
Verenigd Koninkrijk	14,8	11,5	9,6	5,9	5,5
Italië	12,2	12,2	14,0	10,2	8,5
Nederland	8,7	9,3	9,4	6,9	5,2
België	9,6	9,4	9,4	8,2	5,7
Eurogebied	10,6	10,6	11,2	8,6	6,3
EU-15	11,5	10,9	11,1	8,4	6,4
Industrielanden	9,8	8,4	7,1	5,2	4,8

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	4,6	3¾	4¼
3,4	3,1	2,4	1,5	1,8	1,7	1,3	1,3	1	1
6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4,8	4	4
7,7	6,5	5,7	4,8	4,9	5,9	5,4	5,3	4½	4½
8,2	7,8	7,1	5,5	5,1	5,3	4,9	4,9	4¼	4¼
12,2	9,4	6,9	4,9	4,7	5,6	5,2	5,0	4¼	4¼
6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0	4,9	4	4
7,4	6,3	5,6	4,7	4,7	5,6	5,1	4,9	4	4¼
8,3	7,2	6,0	4,8	4,7	5,5	5,1	5,0	4¼	4¼
8,5	7,3	6,2	4,9	4,8	5,5	5,0	5,0	4¼	4¼
6,7	6,1	5,5	4,5	4,6	5,0	4,4	4,2	3½	3¾
5,9	5,4	5,6	5,5	5,3	6,5	3,7	1,7	1	1¼
1,2	0,6	0,6	0,7	0,3	0,3	0,1	0,1	0	0
4,5	3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	1¾
6,6	3,9	3,5	3,6	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	1¾
6,7	6,0	6,8	7,3	5,4	6,1	5,0	4,0	4	4½
10,5	8,8	6,9	5,0	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	1¾
4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	1¾
4,8	3,2	3,4	3,6	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	1¾
6,5	5,0	4,4	4,0	3,1	4,4	4,3	3,3	2¼	1¾
6,7	5,1	4,8	4,6	3,5	4,7	4,4	3,5	2½	2¼
5,1	4,3	4,2	4,3	3,7	4,6	3,3	2,2	1¾	1¾

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1990-2004 (vervolg)

	1990	1991	1992	1993	1994
	nationale valuta per dollar				
Dollarkoers					
Japan (1000)	0,145	0,135	0,127	0,111	0,102
Duitsland	1,616	1,659	1,562	1,653	1,623
Frankrijk	5,446	5,642	5,293	5,663	5,550
Verenigd Koninkrijk	0,563	0,567	0,569	0,666	0,653
Italië (1000)	1,198	1,240	1,233	1,571	1,612
België	33,42	34,17	32,15	34,55	33,44
Denemarken	6,187	6,399	6,037	6,483	6,360
Finland	3,823	4,046	4,485	5,716	5,223
Griekenland	158,4	182,3	190,7	229,1	242,5
Ierland	0,605	0,621	0,588	0,683	0,669
Nederland	1,821	1,870	1,758	1,857	1,820
Oostenrijk	11,37	11,68	10,99	11,63	11,42
Portugal	142,6	144,5	135,0	160,8	166,0
Spanje	102,0	103,9	102,4	127,3	133,9
Zweden	5,919	6,048	5,824	7,785	7,716
Eurogebied	.	.	.	.	.
Koopkrachtpariteit					
Japan (1000)	0,195	0,193	0,188	0,184	0,181
Duitsland	2,090	2,090	2,070	2,100	2,070
Frankrijk	6,610	6,510	6,420	6,570	6,620
Verenigd Koninkrijk	0,602	0,635	0,616	0,637	0,646
Italië (1000)	1,420	1,460	1,460	1,530	1,530
België	39,50	39,20	37,80	37,30	37,30
Denemarken	9,390	9,180	9,140	8,790	8,710
Finland	6,380	6,300	6,350	6,090	6,150
Griekenland	141,0	161,0	170,0	184,0	196,0
Ierland	0,690	0,666	0,638	0,655	0,638
Nederland	2,170	2,180	2,130	2,130	2,120
Oostenrijk	14,00	14,20	14,00	13,90	13,90
Portugal	104,0	110,0	116,0	117,0	118,0
Spanje	110,0	110,0	115,0	117,0	121,0
Zweden	9,340	9,940	9,800	9,830	9,900

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
0,094	0,109	0,121	0,131	0,114	0,108	0,121	0,125	0,119	0,119
1,433	1,505	1,734	1,760	1,836	2,123	2,186	.	.	.
4,991	5,116	5,836	5,900	6,157	7,120	7,330	.	.	.
0,634	0,641	0,611	0,604	0,618	0,661	0,695	0,667	0,612	0,602
1,629	1,543	1,703	1,737	1,818	2,102	2,164	.	.	.
29,49	30,97	35,77	36,30	37,87	43,79	45,08	.	.	.
5,606	5,799	6,605	6,702	6,980	8,091	8,328	7,889	6,595	6,457
4,368	4,594	5,191	5,346	5,581	6,454	6,644	.	.	.
231,7	240,7	273,0	295,5	305,8	365,5	380,8	.	.	.
0,624	0,625	0,660	0,702	0,739	0,855	0,880	.	.	.
1,606	1,686	1,951	1,984	2,069	2,392	2,463	.	.	.
10,08	10,59	12,20	12,38	12,92	14,94	15,38	.	.	.
150,0	154,2	175,3	180,2	188,2	217,6	224,0	.	.	.
124,7	126,6	146,4	149,4	156,2	180,6	185,9	.	.	.
7,137	6,708	7,637	7,952	8,266	9,168	10,34	9,725	8,118	7,930
.	.	.	.	0,939	1,085	1,117	1,062	0,888	0,870
0,169	0,166	0,163	0,167	0,162	0,156	0,150	.	.	.
2,020	2,030	1,940	1,940	1,910	1,860	1,869	.	.	.
6,490	6,570	6,500	6,480	6,380	6,300	6,022	.	.	.
0,656	0,644	0,630	0,646	0,650	0,647	0,641	.	.	.
1,560	1,583	1,590	1,560	1,554	1,554	1,554	.	.	.
36,90	36,80	36,30	38,00	37,70	36,92	36,02	.	.	.
8,450	8,330	8,270	8,160	8,240	8,360	8,456	.	.	.
5,880	5,890	5,850	6,050	5,920	5,990	5,872	.	.	.
204,0	214,0	225,0	228,0	231,0	233,0	250,6	.	.	.
0,637	0,673	0,653	0,708	0,724	0,738	0,780	.	.	.
2,040	2,040	1,970	1,970	1,970	1,990	2,016	.	.	.
13,80	13,60	13,20	13,20	13,00	12,90	12,70	.	.	.
120,0	122,0	118,0	126,0	127,0	134,9	135,9	.	.	.
123,0	124,0	123,0	124,0	125,0	126,0	125,9	.	.	.
9,770	9,680	9,470	9,760	9,640	9,520	9,783	.	.	.

Bijlage B4 Sleutelvariabelen EU-landen, 2001-2004

	Consumentenprijs (HICP)				Lange rente			
	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %				%			
EMU-referentiewaarde ^a	3,1	2,9	2¾	2¼	7,0	6,9	6	6¼
Duitsland	1,8	1,3	1	½	4,8	4,8	4	4
Frankrijk	1,8	1,9	2	1¼	5,4	5,3	4½	4½
Italië	2,3	2,6	2¾	1¾	5,2	5,0	4¼	4¼
België	2,4	1,6	1¼	¾	5,1	4,9	4	4¼
Finland	2,7	2,0	1½	1¼	5,0	5,0	4¼	4¼
Griekenland	3,7	3,9	3½	2¾	5,3	5,0	4¼	4¼
Ierland	4,0	4,7	4¼	3	5,0	5,0	4¼	4¼
Luxemburg	2,4	2,1	2¾	1¾	.	.	.	.
Nederland	5,1	3,9	2¼	1½	5,0	4,9	4	4
Oostenrijk	2,3	1,7	1¼	1¼	5,1	5,0	4¼	4¼
Portugal	4,4	3,7	3½	2½	5,2	5,0	4¼	4¼
Spanje	2,8	3,6	3	2	4,9	4,6	3¾	3¾
Eurogebied	2,4	2,3	2	1¼	5,1	5,0	4¼	4¼
Verenigd Koninkrijk	1,2	1,3	1½	1	4,9	4,9	4¼	4¼
Denemarken	2,3	2,4	2¾	2	5,1	5,1	4¼	4¼
Zweden	2,7	2,0	2¼	1	5,1	5,3	4½	4½
Totaal EU-landen	2,2	2,1	2	1¼	5,0	5,0	4¼	4¼

^a Omschrijving EMU-referentiewaarden: Inflatie: De gemiddelde geharmoniseerde index van de consumentenprijzen (HICP) in de drie lidstaten met de laagste inflatie, plus 1½ procentpunt. Rente: Het gemiddelde van de renteniveaus in de drie lidstaten met de laagste inflatie, plus 2 procentpunt. Vorderingsaldo: Maximaal tekort tenminste dichtbij 3% BBP. Overheidsschuld: Voldoende afnemend en in bevredigend tempo bewegend naar 60% BBP.

	EMU-overheidssaldo				Bruto schuldquote			
	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
	%BBP				%BBP			
EMU-referentiewaarde ^a	- 3	- 3	- 3	- 3	60	60	60	60
Duitsland	- 2,8	- 3,6	- 4	- 3¾	59,5	60,8	63	64
Frankrijk	- 1,5	- 3,2	- 4	- 3¾	56,8	59,1	62	63
Italië	- 2,6	- 2,5	- 2½	- 3½	109,5	106,9	106	105
België	0,4	0,0	- ½	- ¼	108,5	105,4	103	99
Finland	5,1	4,7	3	2¾	43,8	42,7	43	42
Griekenland	- 1,4	- 1,2	- 1¼	- 1¼	107,0	104,9	101	97
Ierland	1,1	- 0,1	- ¼	- 1	36,8	33,3	33	33
Luxemburg	6,4	2,6	¼	- ½	5,6	5,3	4	3
Nederland	0,0	- 1,6	- 2½	- 2½	52,9	52,4	54	54
Oostenrijk	0,3	- 0,6	- 1¼	- ¾	67,3	68,7	69	67
Portugal	- 4,2	- 2,7	- 4	- 3½	55,6	58,1	60	61
Spanje	- 0,1	- 0,1	- ¼	0	56,9	54,0	52	51
Eurogebied	- 1,6	- 2,3	- 2¾	- 2¾	69,4	69,3	70	70
Verenigd Koninkrijk	0,8	- 1,3	- 2¾	- 2½	38,9	38,4	39	40
Denemarken	3,1	2,0	1½	1¾	45,4	45,2	43	40
Zweden	4,5	1,3	½	1¼	54,4	52,6	51	50
Totaal EU-landen	- 0,9	- 2,0	- 2½	- 2½	63,0	62,7	64	64

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ACS-landen	Voormalige Koloniën uit Afrika, het Caraïbisch gebied en de Stille Zuidzee
ADSL	Asymmetric Digital Subscriber Line
ADV	Arbeidsduurverkorting
AIQ	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARBO	Arbeidsomstandigheden
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BiKK	Bijdrage in de kosten van de kortingen
BKZ	Budgettair Kader Zorg
BNP	Bruto Nationaal Product
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
BSE	Gekkekoeienziekte
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CCSO	Centrum voor Conjunctuur- en Structuuronderzoek (Rijksuniversiteit Groningen)
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EMU	Economische en Monetaire Unie
EONIA	Euro Overnight Index Average
ESA	European System of National Accounts
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU
Eurostat	Statistisch bureau van de EG
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS

FES	Fonds Economische Structuurversterking
G3	Verenigde Staten, Eurogebied en Japan
GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GWV	Grond-, Weg- en Waterbouw
HA	Hoofdlijnenakkoord
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
ID-banen	Instroom- en Doorstroom banen
IB	Inkomstenbelasting
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, Duits onderzoeksinstituut
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IT	Informatie Technologie
KIQ	Kapitaalinkomensquote
KST	Kleinschaligheidstoeslag
LME	London Metal Exchange
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MEP	Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie
MEV	Macro Economische Verkenning
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MKZ	Mond- en klauwzeer
MN	Miljoenennota
MOOZ	Wet Medefinanciering Oververtegenwoordiging Oudere Ziekenfondsverzekerden
MRB	Motorrijtuigenbelasting
MSCI-index	Morgan-Stanley Capital International index
NBER	National Bureau of Economic Research
nbm's	Niet-belastingmiddelen
NEI	Nederlands Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam
NIBUD	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting

NR	Nationale Rekeningen
NVM	Nederlandse Vereniging van Makelaars
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OT	Overhevelingstoelage
OTB	Onderzoeksinstituut OTB Technische Universiteit Delft
OV	Openbaar Vervoer
OZB	Onroerende-zaakbelasting
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiëdifferentiatie En Marktwerking Bij Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen
PGGM	Pensioenverzekeraar zorg- en welzijnssector
PVK	Pensioen- en Verzekeringskamer
PWC	PricewaterhouseCoopers
RBG	Rijksbegroting in engere zin
R&D	Research and Development
REA	Reïntegratie Arbeidsgehandicapten
REB	Regulerende Energiebelasting
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SA	Strategisch Akkoord
SAFE	Model for Short-term Analyses and Forecasts for the Dutch Economy
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtskorting
S&P500	Standard and Poor 500 index
SV	Sociale Verzekering
SZ	Sociale Zekerheid
SZA	Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TRIPS	WTO agreement on Trade Related aspects of Intellectual Property Rights
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
USDA/ERS	Economic Research Service of United States Department of Agriculture
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VBO	Voorbereidend Beroepsonderwijs
VLW	Afdrachtvermindering Langdurig Werklozen

VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WBK	Wet Basisvoorziening Kinderopvang
WBSO	Wet Bevordering Speur- en Ontwikkelingswerk
WGF	Wachtgeldfonds
WIR	Wet Investeringsrekening
WIW	Wet Inschakeling Werkzoekenden
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WOZ	Wet Waardering Onroerende Zaken
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen
WVA	Wet Vereenvoudiging Afdracht loonbelasting en premie voor de volksverzekering
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet Werk en Bijstand
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet
ZZP-ers	Zelfstandigen zonder personeel